

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra xalqımızın mənəvi dəyərləri canlanıb, bərpa edilibdir, hər bir azərbaycanlı müsəlmanın həyat tərzinin əsas qanunu olubdur. Bu, bizim üçün böyük bir tarixi hadisədir və biz bunu yüksək qiymətləndirməliyik, xalqımızı, millətimizi, gənc nəsli, bütün cəmiyyətimizi İslamın bu yüksək mənəvi dəyərləri əsasında yaşatmalı, tərbiyə etməliyik, həyatımızı bu mənəvi dəyərlər əsasında qurmalıyıq.

Heydər Əliyev

DÖVLƏT VƏ DİN

İCTİMAİ FİKİR TOPLUSU

№ 05 (52) Sentyabr - Oktyabr 2017

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Allahşükür Paşazadə	Tarix elmləri doktoru, professor
Bəxtiyar Əliyev	Psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Əli Əhmədov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əli Həsənov	Tarix elmləri doktoru, professor
Fazil Mustafa	Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Gövhər Baxşəliyeva	Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Gülçöhrə Məmmədova	Memarlıq doktoru, professor
İlham Məmmədzadə	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Mübariz Qurbanlı	Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Cəfərov	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Sabir Həsənlı	İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Sakit Hüseynov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Səlahəddin Xəlilov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur Kərimli	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Urxan Ələkbərov	Biologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Vasim Məmmədəliyev	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Yaqub Mahmudov	Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Redaktor: Sadiq Mirzəyev

İxtisas redaktor: Güney Namazova

Texniki redaktor: Raman Dadaşov

REDAKSIYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Bakı şəhəri, Əhməd Cavad küçəsi, 12.

Telefon: (+99412) 492-65-23

Qeydiyyat № 1674 / Tiraj: 800 / www.scwra.gov.az

Toplunun "Rəsmi guşə"sində AzərTAc-ın materiallarından istifadə edilib.

Toplunun materiallarından istifadə edərkən istinad zəruridir.

Jurnal "Azərbaycan" nəşriyyatında çap olunub.

İSSN 2220-8542

BU SAYIMIZDA

RƏSMİ GUŞƏ

Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.....	5
---	---

GERÇƏKLİK

<i>Məryəm Seyidbəyli</i> – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tolerantlıq siyasəti.....	8
<i>Sakit Hüseyinov</i> – İlham Əliyevin “İslam həmrəyliyi” çağırışına müsəlman ölkələrinin münasibəti.....	15
<i>Aqil Əhmədov</i> – Azərbaycan Respublikası beynəlxalq miqrasiya proseslərində.....	21

CƏMİYYƏT VƏ DİN

<i>Fariz Əhməd</i> – Müasir dünyada İslam və Qərb qarşıdurmasının xarakterik xüsusiyyətləri.....	31
<i>Vüsal Zülfüqarov</i> – Klassik elmin təşəkkülündə elmi və dini biliklərin inteqrasiyası məsələləri.....	38
<i>Фидан Фараджева</i> – Исламкое вероучение в контексте внешнего облика мусульманской женщины.....	44
<i>Sehranə Kasimi</i> – Şərq musiqi mədəniyyəti və İslam dini.....	50

ŞƏXSİYYƏTLƏR

<i>Mətanət Muradova</i> – Əl-Hənəfi və onun “əs-Seyr vəs-suluk ilə məlikil-muluk” əsəri.....	56
<i>Vüqar Əhməd</i> – Şəhriyar və fars poeziyası.....	61

TARİXƏ BAXIŞ

<i>Elvin Babayev</i> – Qədim türklərdə və İslamda axirət inancı.....	70
<i>Əli Fərhadov</i> – Qriqorian türklərin tarixindən.....	76

ARAŞDIRMA

<i>Vüqar Qafarov</i> – Böhranların “yumşaq güc” vasitəsilə nizamlanması.....	84
<i>A.Ağalarzadə, M. Hüseynova</i> – Qafqaz Albaniyasına məxsus aşağı Ləki nekropolu.....	93
<i>Şamil Nəcəfov</i> – Ağıldərənin son tunc-erkən dəmir dövrü qəbir abidələri.....	99
<i>Kurt Faruk</i> – Ekoloji bunalımın kökenləri.....	115

www.scwra.gov.az
e-mail: redaksiya@scwra.gov.az

Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Zəngin mədəni-mənəvi irsə, çoxəsrlik tolerantlıq ənənələrinə, nümunəvi dövlət-din münasibətləri modelinə malik olan və fərqli sivilizasiyaların qovuşduğu yerləşən Azərbaycan tarixən çoxkonfessiyalı məkan olmuşdur. Müasir dünyada demokratik dəyərlərdən biri kimi qəbul edilən etnik-dini tolerantlıq Azərbaycan cəmiyyətinin birgəyaşayış normasına çevrilmişdir. Hazırda Azərbaycan nəinki Cənubi Qafqazda, bütün Yaxın və Orta Şərqdə İslam mədəniyyətinin, tolerant mühitin formalaşdığı, radikal baxışlara ictimai qınağın və dövlət nəzarətinin effektiv vəhdətinin mövcud olduğu nümunəvi ölkələrdən biridir.

Respublikamızda həyata keçirilən din siyasəti demokratik dövlət quruculuğu kursuna, eləcə də dövlət-din münasibətlərinin mənəvi və hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi prinsipinə əsaslanır. Mövcud ictimai-siyasi sabitlik, vətəndaş həmrəyliyi və etnik-dini dözümlülük mühiti mütərəqqi tarixi ənənələrdən bəhrələnən dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsidir. Azərbaycan cəmiyyətində bərqərar olmuş yüksək tolerantlıq mühitinin gücləndirilməsi müstəqil dövlətçiliyin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, ölkədə mövcud dini konfessiyaların dəstəklənməsini, mənəvi dəyərlərin qorunmasını və inkişafını, habelə bu sahəyə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu yaradılsın.

2. “Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun Nizamnaməsi” təsdiq edilsin.

3. Müəyyən edilsin ki:

3.1. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu (bundan sonra – Fond) mənəvi dəyərlərin qorunmasına və inkişafına, bu sahədə sosial layihələrin reallaşdırılmasına, habelə vətəndaşların dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsinə dövlət dəstəyi göstərən qeyri-kommersiya hüquqi şəxsdir;

3.2. Fondun saxlanması və fəaliyyətinin təmin edilməsi dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait, habelə kreditlər, qrantlar və texniki yardımlar, fiziki və hüquqi şəxslərin ianələri və qanuna uyğun əldə etdiyi digər vəsaitlər hesabına həyata keçirilir;

3.3. Fondun nizamnamə kapitalı 100 000 (bir yüz min) manatdır və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına formalaşır;

3.4. Fondun fəaliyyətinə ümumi nəzarəti Fondun beş üzvdən ibarət Himayəçilik Şurası həyata keçirir;

3.5. Fondun fəaliyyətinə cari rəhbərliyi Fondun İcraçı direktoru həyata keçirir.

4. Fondun təsisçinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi aşağıdakılara həvalə edilsin:

4.1. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə:

4.1.1. Fondun nizamnaməsinin təsdiqi və nizamnamə kapitalının miqdarının müəyyən edilməsi;

4.1.2. Fondun icra orqanının yaradılması, onun səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi;

4.1.3. Fondun yenidən təşkili və ləğvi;

4.2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə:

4.2.1. Fondun işçilərinin say həddinin və əməkhaqlarının müəyyən edilməsi;

4.3. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə:

4.3.1. bu Fərmanın 4.1-ci və 4.2-ci bəndlərində qeyd edilənlər istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə ümumi yığıncağın səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər məsələlərin həlli.

5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

5.1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktlarının bu Fərmana uyğunlaşdırılması ilə bağlı təkliflərini üç ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

5.2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin normativ hüquqi aktlarının bu Fərmana uyğunlaşdırılmasını üç ay müddətində təmin edib Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

5.3. mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının bu Fərmana uyğunlaşdırılmasını nəzarətdə saxlasın və bunun icrası barədə beş ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

5.4. Fondun fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə üç ay müddətində onun inzibati

bina ilə təmin olunması üçün tədbirlər görsün;

5.5. bu Fərmanla təsdiq edilən Nizamnamənin 3.1-ci bəndinə uyğun olaraq, Fondun işçilərinin say həddini və əməkhaqlarını bir ay müddətində təsdiq etsin.

5.6. bu Fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

6. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi bu Fərmanın 3.3-cü bəndində göstərilən məbləğdə maliyyələşməni bir ay müddətində təmin etsin.

7. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi:

7.1. Fondun dövlət qeydiyyatına alınması üçün tədbirlər görsün;

7.2. mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının və normativ xarakterli aktların bu Fərmana uyğunlaşdırılmasını təmin edib Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə məlumat versin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 10 oktyabr 2017-ci il.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN TOLERANTLIQ SİYASƏTİ

*Məryəm SEYİDBƏYLİ,
AMEA-nın Elm Tarixi İnstitutunun
direktoru, tarix üzrə elmlər doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycan, multikulturalizm, tolerantlıq, “İslam Həmrəyliyi İli”

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Азербайджан, мультикультурализм, толерантность, “Год Исламской Солидарности”.

KEY WORDS: Azerbaijan, multiculturalism, tolerance “Year of Islamic Solidarity”.

XX əsrin sonlarından etibarən dünyaya hakim olmağa başlayan qloballaşma prosesinə paralel olaraq rabitə və nəqliyyat texnologiyalarının inkişafı miqrasiya prosesinin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Beynəlxalq miqrasiya prosesi isə fərqli mədəniyyətlərə məxsus insanların birlikdə yaşamasına və işləməsinə, dövlətlərin etnik tərkibinin müxtəlifliyinə gətirib çıxarmışdır. Demək olar ki, XX əsrin sonlarında artıq dünyada heç bir monoetnik dövlət qalmamışdır.

Günümüzdə bu müxtəliflik bir çox mübahisələrə səbəb olur. Belə ki, dövlətlərin tərkibindəki azlıqlar və əksəriyyət bir sıra hallarda dil, regional muxtariyyət, siyasi nümayəndəlik, təhsil proqramları, milli rəmzlər, himn və milli bayramların seçilməsi kimi məsələlərdə qarşı-qarşıya gəlirlər. Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra dünyadakı siyasi zorakılığın mənbəyinə çevrilmiş etnomədəni münaqişələrin sürətli artımı müşahidə edilir. Bu məsələlərə mənəvi həll yollarının tapılması bu gün demokratik dövlətlərin qarşılaşdığı ən böyük problemlərdəndir.

Hər bir sivilizasiya həm müstəqil mədəni sistem, həm də bütün sivilizasiyalar ailəsinin bir üzvü, tərkib hissəsidir. Onun başqa sivilizasiyalarla əlaqəsinin itməsi tənəzzülə uğramaq (sabitliyini itirərək sonrakı inkişafını təmin edə bilməmək) imkanını kəskin şəkildə artırır. Çünki bu halda mədəniyyətin müxtəlif qatlarını “qidalandıran” ünsiyyət və innovasiyaların mənbəyi tükənir. Sivilizasiyalararası əlaqələrin (bəzən hətta faciəli səbəblərdən) intensivləşməsi isə onların gələcək inkişafına təkan verən amillərdəndir. Əlaqələrin intensivliyi tarixin mərhələlərinə uyğun olaraq artır. Məsələn, hazırkı qlobal informasiya cəmiyyətində ölkələrin bir-birindən qısa müddətə belə təcrid olunması onları məhvə doğru apara bilər. Qloballaşma bütün səviyyələrdə ünsiyyətin sürətlənməsi ilə səciyyələnir [1, s. 161-162].

Bu çərçivədə qloballaşmanın sosial-mədəni paradigması kimi səciyyələndirilən multikulturalizm fenomeni diqqəti cəlb edir. Multikulturalizm ingilis dilindən tərcümədə “çoxmədəniyyətlilik” mənasını ifadə edir. Çoxmədəniyyətlilik dedikdə isə ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin əksəriyyətində belə müxtəlifliklər tarixi prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Bu müxtəliflik xalqların etnik-mədəni dəyərlərini xarakterizə etməklə dünyagörüşü və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir.

Multikulturalizm müəyyən dövlət daxilində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin

qorunmasını və inkişafını hədəf alan bir siyasətdir. Bu müxtəlifliklərin tənzimlənməsi məqsədini daşıyan multikulturalizm assimilyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin ləğv edilməsinin qarşısını almaqla yanaşı, bu dəyərləri qoruyur. Eyni zamanda, izolyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların və titular etnosun etnik-mədəni dəyərlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri üçün əlverişli şərait yaradır. Nəticədə, multikulturalizm nə milli azlıqların dəyərlərini assimilyasiyaya uğradır, nə də ki, inkişafını cəmiyyətin inkişafından təcrid edir. Bu isə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunmasının tərkib hissəsidir.

Multikulturalizmin vətəndaşların həyat tərzinə çevrilməsi onun inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Bu mərhələdə vətəndaş cəmiyyəti multikulturalizmin yayılmasında və inkişafında olduqca fəal rol oynayır. Multikulturalizm ideyaları ictimai şüurda möhkəmlənir. Azərbaycanda da multikulturalizmin dövlət siyasəti və həyat tərzinə çevrilməsi onun yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verir.

Multikulturalizmə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də tolerantlıqdır. Tolerantlıq sözü latın dilindəki “tolerancia” sözündən olub, insanın qəbul etmədiyi, rədd etdiyi anlayışlara dözümlülük nümayiş etdirməsi mənasını verir.

BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət üzrə ixtisaslaşdırılmış təşkilatı olan UNESCO 1995-ci ildə 16 noyabrı Beynəlxalq Tolerantlıq Günü elan etmişdir. Lakin tolerantlığın müasir qloballaşma şəraitində aktuallığı hər gün vurğulanmalı, dünya əhalisinə multikulturalizm ənənələri, humanizm, dostluq və sülhsevərlik duyğuları aşılmalıdır. Çünki müasir dövrdə elmi-texniki cəhətdən əldə olunan inkişaf mədəniyyətlər və dövlətlər arasında birgəyaşayış, dini, ideoloji dözümlülük hallarına sirayət etməmişdir. Belə ki, dünyanın müxtəlif bölgələrində bu gün dini dözümsüzlük tüğyan edir. Buna görə də, bütün dünya dövlətlərinin və bəşəriyyətin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri dünyanın hər yerində multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrini lazımi səviyyəyə çatdırmaqdır.

Azərbaycan Avropa və Asiya qitələrinin arasında, müxtəlif mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların kəsişdiyi ərazidə yerləşir. Belə coğrafi mövqedə yerləşməsi Azərbaycanda mədəni və dini müxtəlifliyin, tolerantlıq ənənələrinin bərqərar olmasına zəmin yaratmışdır. Tarix boyu heç vaxt Azərbaycanda milli və dini zəmində qarşıdurma və ayrı-seçkilik baş verməmiş, müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə və etnik qruplara mənsub insanlar təhlükəsiz şəkildə yaşamışlar. Bu gün də Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif millətlərin və dini konfessiyaların nümayəndələrinin qarşılıqlı hörmət və mehriban münasibət çərçivəsində yaşadığının şahidi oluruq.

Tolerantlığı və multikulturalizmi Azərbaycançılıq məfkurəsinin tərkib hissəsi kimi qəbul edən Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan ərazisində yaşayan milli-azlıqların hüquq və azadlıqlarının, mədəni və dini dəyərlərinin qorunmasını çox mühüm vəzifə kimi görürdü.

Ulu Öndər 16 noyabr 1999-cu ildə Azərbaycandakı dini konfessiyaların başçıları ilə görüşündə cəmiyyətdə tolerantlıq və multikultural dəyərlərin vəziyyətini şərh edərək demişdir: “Azərbaycan Prezidenti olaraq, mən məmnunam ki, ... ölkəmiz ictimai-siyasi sabitliyi qoruyub saxlayır, müxtəlif millətlərdən, müxtəlif dinlərdən olan, müxtəlif adətlərə, müxtəlif mədəniyyətə mənsub olan insanlar arasında dostluq münasibətlərini təmin edir. Elə bunun özü tolerantlıqdır, baxmayaraq ki, tolerantlıq çox geniş anlayışdır, özündə çox mənalı

birləşdirir. İndi burada başqa sahələr haqqında danışmaq istəmirəm. Tolerantlıq münaqişələrin, terrorizmin, ekstremizmin, separatizmin olmamasını tələb edir. Bunlar hamısı tolerantlıq anlayışına daxildir” [2, s. 5].

Konstitusiyaya əsasən Azərbaycan dünyəvi dövlətdir və din dövlətdən ayrılır. Din sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqaməti Azərbaycan xalqının milli maraqlarına, dövlətçilik prinsiplərinə, beynəlxalq normalara və multikulturalizm, tolerantlıq kimi ənənələrə bağlı olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan istər sosial-iqtisadi, istərsə də milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, tarixi-dini abidələrin bərpası baxımından regionun lider dövlətinə çevrilmiş, dünya birliyinin layiqli hörmətini qazanmışdır.

Dövlətin tolerantlıq və multikulturalizm prinsiplərinə yanaşmasını dini konfessiyalara, müxtəlif dinlərin nümayəndələrinə, tarixi-dini abidələrin bərpasına, bu istiqamətdə təşkil etdiyi beynəlxalq konfranslara olan münasibətdə görmək mümkündür.

Statistikaya nəzər saldıqda Azərbaycan əhalisinin 96%-inin müsəlmanlardan, 4%-inin isə digər dinlərin mənsublarından ibarət olduğunu görürük. Xristianlığın, demək olar ki, bütün qolları Azərbaycanda təmsil olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda pravoslav, katolik, lüteran və protestant təriqətlərinə, eləcə də tarixi Alban kilsəsinə mənsub olan xristianlar yaşayır. Ölkənin xristian əhalisi əsasən Bakı, Sumqayıt, Gəncə şəhərlərinin, eləcə də Qax (gürcü pravoslav), İsmayilli, Gədəbəy, Qobustan (molokanlar), Qəbələ və Oğuz (Nic qəsəbəsində və Oğuz şəhərində alban-udilər) rayonlarının sakinləridirlər. Azərbaycanda 2 mindən çox məscidlə yanaşı, 14 kilsə və 7 sinaqoq fəaliyyət göstərir. İbadət evləri ilə yanaşı, respublikada xristian və yəhudi dini tədris müəssisələri, o cümlədən pravoslav kilsələri yanında bazar günü məktəbləri, protestant icmalarının Bibliya kursları, yəhudilərin ıvrit dilini, yəhudi dini və mədəniyyətini öyrətmə kursları və s. vardır [3, s. 35-36].

Azərbaycanda tolerantlığın tarixən mövcud olduğunu və indiyə kimi qorunub saxlanılmasında xalqımızın və İslam dininin misilsiz rol oynadığını vurğulayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu fikri aşağıdakı kimi şərh etmişdir: “Tarixən dünya dinlərinin yayıldığı və dinc yanaşı fəaliyyət göstərdiyi qədim Azərbaycan torpağında yüz illərlə qarşılıqlı etimada və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli-mədəni və dini münasibətlər sistemi formalaşmışdır. Diqqətəlayiq faktdır ki, ölkəmizdə həmişə yüksək tolerantlıq mühiti hökm sürmüş, heç vaxt milli və dini zəmində ayrı-seçkilik və qarşıdurma halları baş verməmişdir. Ayrı-ayrı etiqad və inanclara malik etnosların əsrlərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, etnik-mədəni müxtəlifliyin günümüzədək qorunub saxlanmasında Azərbaycan xalqının və İslam dininin misilsiz tarixi rolu danılmazdır” [4, s. 14].

Tolerantlıq ənənələrinin bərqərar edilməsi və yaşadılması yalnız mənəvi borc deyil, eyni zamanda hazırkı qloballaşma şəraitində hər bir dövlətin siyasi və hüquqi vəzifəsidir. Ümummillə Lider Heydər Əliyevin dövlət səviyyəsində təməlini qoyduğu multikultural və tolerantlıq ənənələrini bu gün Prezident İlham Əliyev layiqincə davam etdirir. Məhz bu siyasi liderlərin fəaliyyətinin nəticəsində Azərbaycan multikulturalizm və tolerantlıq baxımından dünya dövlətlərinə nümunə ola biləcək bir ölkəyə çevrilmişdir. İlham Əliyev ölkə başçısı seçildiyi gündən etibarən bir sıra tədbirlər ənənəvi səciyyə daşımağa başlamışdır. Bunlara

müxtəlif dini bayramların qeyd edilməsi, təbriklər ünvanlanması, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dindarlarla görüşlərin təşkil edilməsi, bu istiqamətdə beynəlxalq konfransların keçirilməsini misal göstərə bilərik.

Azərbaycan pravoslav xristianlarının Pasxa bayramı münasibətilə 10 aprel 2004-cü il tarixli təbrik məktubunda cənab Prezident bunları söyləmişdir: “Səmavi dinlərin dinc və birgəyaşayış məkanı olmuş Azərbaycanda tarixən müxtəlif dini icmalar arasında həmişə mehriban dostluq münasibətləri hakim olmuş, dini zəmində heç bir problem mövcud olmamışdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Pasxa bayramının da pravoslav vətəndaşlarımız tərəfindən geniş şəkildə qeyd edilməsi ölkəmizdə dilindən, dinindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, uzun əsrlər boyu bir yerdə yaşayan xalqlar arasındakı dini dözümlülüyün parlaq təzahürüdür” [5, s. 27].

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda müsəlman əhalinin Ramazan və Qurban bayramlarını, pravoslav xristianlarının Müqəddəs Milad bayramını təbrik etdiyi kimi, Yəhudi icmasını 1943-cü il aprel hadisələri ilə əlaqədar milli hüzn günün də yad edir, Qubada Qırmızı Qəsəbə sakinləri olan dağ yəhudiləri ilə, Qəbələ rayonunun Nic kəndində yaşayan udinlərlə, Qax-İngiloy kəndinin sakinləri ilə görüşür, onların problemləri ilə maraqlanır, Azərbaycanda Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Allahşükür Paşazadəni, Müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə müsəlman ölkələrinin Azərbaycandakı səfirlərini və diplomatik nümayəndələrinin rəhbərlərini, Moskva və bütün Rusiyanın patriarxı II Aleksini, Ümumgürcüstan katalikos-patriarxı II İlyanı və digər din xadimlərini qəbul edir, ölkədə məscid, kilsə, sinaqoqların tikilməsinə və bərpa olunmasına dair mütəmadi göstərişlər verir.

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycanda “Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər”, “Dözümlülüyün və qarşılıqlı anlaşmanın inkişafında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu”, “Beynəlxalq Tolerantlıq Günü”, “MDB müsəlmanları sülh və sabit inkişaf tərəfdarıdır”, “Azərbaycan və Şərqi Anadolunun türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı”, “İslam maarifçiliyi və müasir dövr” mövzusunda beynəlxalq konfranslar təşkil olunmuş, “Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” 18 yanvar 2014-cü il, 5 avqust 2015-ci il tarixli Sərəncamlar, “Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında” 15 may 2014-cü il tarixli Fərman imzalanmışdır [5].

Prezident İlham Əliyev 20 iyul 2004-cü il tarixində Qubada Qırmızı qəsəbə sakinləri olan dağ yəhudiləri ilə görüşündə demişdir: “Azərbaycana vaxtaşırı xaricdən, müxtəlif ölkələrdən yəhudilər gəlirlər. Həmişə onlara deyirəm ki, Qubaya gedin, baxın. Azərbaycanın başqa bölgələrinə gedin. Qırmızı qəsəbəyə gedin, görün, Azərbaycanda yəhudilər necə yaşayırlar. Biz özümüzü bir-birimizdən heç vaxt ayırmamışıq, heç vaxt da ayırmayacağıq. Biz hamımız Azərbaycan vətəndaşlarıyıq. Hamımızın bir vətəni var. Bu Vətən uğrunda hamımız ölməyə də getməyə hazırıq.

Dağ yəhudiləri Azərbaycanın müstəqilliyində böyük xidmətlər göstərmiş, şəhidlər vermişlər. Qəhrəman yəhudi döyüşçülər, əsgərlər Azərbaycan ordusunda müstəqillik, torpaq uğrunda şəhid olmuşlar. Onların xatirəsi bizim hamımız üçün müqəddəsdir” [5, s. 33].

Cənab Prezident tərəfindən Beynəlxalq Tolerantlıq günü münasibətilə keçirilən

beynəlxalq konfransın iştirakçılarna ünvanlanmış 15 noyabr 2007-ci il tarixli məktubda isə deyilir: “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən təsis olunmuş Beynəlxalq Tolerantlıq Günü və qəbul edilmiş “Dözümlülük prinsipləri deklarasiyası” istər ölkəmizin tarixi ənənələri, istərsə də mövcud mühit ilə həmahəng səsləşir. Tolerantlığın mənəvi, siyasi və hüquqi müstəvidə bərqərar olması təhsildə, mədəniyyətdə, ümumən cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində strateji əhəmiyyətə malik proqramların həyata keçirilməsini tələb edir. Məhz bu baxımdan Azərbaycanda təmsil olunan bütün dini icma nümayəndələrinin bu konfransda tolerantlıq, dözümlülük problemlərinin geniş müzakirəsini keçirmələri təqdirəlayiqdir” [6].

Prezident İlham Əliyev tərəfindən elan olunmuş “Multikulturalizm ili” çərçivəsində 2016-cı ilin yanvar ayının 15-də Bakıdakı Heydər məscidində “Vəhdət namazı” şüarı ilə şiə və sünni müsəlmanlar bir yerdə cümə namazı qılmışlar. Bu tarixdən etibarən Heydər Məscidində cümə namazlarının bir yerdə qılınması adət halını almışdır. Bu hadisə isə Azərbaycanın dünyaya göstərdiyi multikulturalizm və tolerantlıq nümunəsidir.

Azərbaycanda 2017-ci il “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilmişdir. Bu addım “Multikulturalizm İli” elan olunmuş 2016-cı ildə həyata keçirilən fəaliyyətin məntiqi davamıdır.

“İslam Həmrəyliyi İli”nin elan olunması ölkəmizin İslam dünyasının birliyinə verdiyi böyük önəmin göstəricisidir. İndiyədək müsəlman ölkələrini din ətrafında birləşməyə çağıran müəyyən təşəbbüslər göstərilmişdir. Lakin dövlətimizin başçısı İlham Əliyev tarixdə ilk dəfə olaraq, İslam dünyasına mesaj ünvanlayaraq, vahid mövqedən çıxış etməyin və birliyə nail olmağın, eyni zamanda, dünyaya inteqrasiyanın vacibliyinə işarə etmişdir” [7]. Bu sözləri Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin, Mingəçevir Şəhər İcra Hakimiyyətinin, Mingəçevir Dövlət Universitetinin təşkilatçılığı ilə “İslam həmrəyliyi: müasir çağırışlar və dini maarifləndirmə” mövzusunda keçirilən regional konfransdakı çıxışında Dövlət Komitəsinin sədr müavini Gündüz İsmayılov söyləmişdir.

IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi üzrə Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında bildirilir ki, “İslam Həmrəyliyi İdman Federasiyasının 8-ci Baş Assambleyasında IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının Bakıda keçirilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş 2013-cü il 24 iyul tarixli qərar Azərbaycanda məmnunluqla qarşılanmışdır. Bu mühüm hadisə bir daha nümayiş etdirir ki, Azərbaycan Respublikası dünyanın qabaqcıl idman ölkələri sırasında öz layiqli yerini tutmaqdadır... Uğurla başa çatmış ilk Avropa Oyunlarının ardınca eyni məkanda növbəti İslam Həmrəyliyi Oyunları kimi mötəbər yarışların keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının tolerantlıq və multikulturalizm prinsiplərinə bağlılığının bariz nümunəsi olmaqla yanaşı, onun idman şöhrətini artıracaq, beynəlxalq nüfuzunu daha da möhkəmləndirəcəkdir” [8].

12-22 may 2017-ci il tarixlərində Bakı şəhərində IV İslam Həmrəyliyi Oyunları keçirilmişdir. İlk Avropa Oyunlarında olduğu kimi, bu dəfə də Azərbaycan bu mötəbər idman yarışlarına layiqincə ev sahibliyi etdi. Belə möhtəşəm bir tədbirin ölkəmizdə keçirilməsi bir daha Azərbaycanın mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların, dinlərin dialoq məkanına çevrildiyini göstərir. Azərbaycan bu nüfuzundan humanizmin, sülhün, tolerantlığın və nəhayət multikulturalizmin inkişafına töhfə vermək üçün istifadə edir.

10 gün ərzində keçirilən bu tədbirdə İslam dünyasının 54 ölkəsini təmsil edən 3000-dək

idmançı iştirak etmişdir. Birinci Avropa Oyunları zamanı komandamız 56 medal qazanaraq ikinci olmuşdur. IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında isə Azərbaycan idmançıları yarışları birinci pillədə başa vurmuşlar. Atletlərimiz hamıdan çox - 162 medal (75 qızıl, 50 gümüş və 37 bürünc) qazanmışlar [9].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci vitse-prezident, IV İslam Həmrəylik Oyunlarının Təşkilat Komitəsinin sədri Mehriban Əliyevanın bu tədbirlə bağlı səsləndirdikləri fikirlər İslam həmrəyliyinə gücləndirilməsinə yönəlmiş ümidlərlə zəngin idi. Bu mötəbər tədbir dünyaya bir daha nümayiş etdirdi ki, İslam dini humanizm, sülh və qardaşlıq dinidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəbiyyə Aslanova. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: “Elm”, 2004.
2. Əyyub Kərimov. Azərbaycan tolerantlıq nümunəsi kimi dünyaya müsbət impuls verməkdədir. Xalq qəzeti, 12 fevral 2017.
3. Gündüz İsmayılov. Müasir Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri. “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” adlı beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 8-9 sentyabr 2016.
4. Sakit Hüseynov. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı: “Təknur”, 2012.
5. İlham Əliyev: Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir. Çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2015.
6. Beynəlxalq Tolerantlıq Günü münasibətilə keçirilən konfransın iştirakçılarının 16.11.2007 // http://azertag.az/xeber/BEYNALXALQ_TOLERANTLIQ_GUNU_MUNASIBATILA_KECHIRILAN_KONFRANSIN_ISTIRAKCHILARINA-393335
7. Mingəçevirdə “İslam Həmrəyliyi: müasir çağırışlar və dini maarifləndirmə” mövzusunda konfrans keçirilib. 3 mart 2017 // <http://scwra.gov.az/vnews/2955/>
8. IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi üzrə Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16 sentyabr 2015 // <http://www.president.az/articles/16211>
9. Aslan Aslanov. AZƏRTAC-ın Baş direktoru. “Bakı-2017”: dünyaya idman dili ilə ötürülən sülh, tolerantlıq və həmrəylik mesajları. 24 may 2017 // https://azertag.az/xeber/Baki_2017_dunyaya_idman_dili_ile_oturulen_sulh_tolerantliq_ve_hemreylik_mesajlari-1064195

Марьям Сейидбейли
**ПОЛИТИКА ТОЛЕРАНТНОСТИ ПРЕЗИДЕНТА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИЛЬХАМА АЛИЕВА**

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется об одном из основных принципов мультикультуральной государственной политики Азербайджана - религиозной толерантной политике и о ее значении. Здесь говорится о толерантном отношении к людям разных конфессий и о мерах принятых в этой области под руководством президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева.

Maryam Seyidbeyli
**TOLERANCE POLICY OF PRESIDENT OF THE AZERBAIJAN
REPUBLIC ILHAM ALIYEV**

SUMMARY

The article tells about one of the main principles of the multicultural state policy of Azerbaijan - policy of religious tolerance and its importance. It speaks of a tolerant attitude towards people of different confessions and measures taken in this field under the leadership of the president of the Azerbaijan Republic Ilham Aliyev.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir - Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/50/5

İLHAM ƏLİYEVİN “İSLAM HƏMRƏYLİYİ” ÇAĞIRIŞINA MÜSƏLMAN ÖLKƏLƏRİNİN MÜNASİBƏTİ

Sakit HÜSEYNOV,

*AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun
“Dinşünaslıq və mədəniyyətin
fəlsəfi problemləri” şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,
sakit48@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *İlham Əliyev, İslam, həmrəylik, müsəlman, dinlərarası dialoq, sülh, əməkdaşlıq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ильхам Алиев, ислам, солидарность, мусульманин, dinlərarası dialoq, мир, сотрудничество.*

KEY WORDS: *Ilham Aliyev, Islam, solidarity, Moslem, inter-religious dialogue, peace, co-operation.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2017-ci ili “İslam Həmrəyliyi İli” elan etməsi müsəlman ölkələri arasında böyük marağa səbəb olmuşdur. Cənab Prezidentin İslam həmrəyliyi ilə bağlı çağırışına müsəlman ölkələrinin nümayəndələrinin müsbət reaksiya verməsi indiki şəraitdə həmin çağırışın qlobal əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Bu baxımdan bir çox müsəlman ölkələrinin rəsmiləri kütləvi informasiya vasitələrində İlham Əliyevin İslam həmrəyliyi təşəbbüsünü yüksək qiymətləndirərək münasibətlərini bildirmişlər.

Məsələn, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi Prezidentinin hüquq və dini məsələlər üzrə müşaviri Əl-Sayid Əli ben Əl-Sayid Əbdülrəhman Əl-Haşimi müsahibəsində İslam həmrəyliyi ideyasının əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü olduqca dolğun, hərtərəfli düşünülmüş təşəbbüsdür və şübhə yoxdur ki, bu təşəbbüs müsəlman ölkələri və onların xalqları tərəfindən dəstəklənəcək” [1].

Müsahibə zamanı Əbdülrəhman Əl-Haşimi son dövrlərdə baş verən neqativ hadisələrin İslama aid olmadığını vurğulayaraq, əksinə bu dinin sülhə, həmrəyliyə, dostluq və əməkdaşlığa çağıran ümumbəşəri din olduğunu qeyd etmişdir: “Terrorizm, düşmənçilik, zorakılıq kimi hallar müsəlmanlara xas deyil, əksinə, müsəlmanlar həmişə həmrəylik, sülhsevərlik, qarşılıqlı anlaşma, dostluq və əməkdaşlıq kimi ümumbəşəri əxlaqi dəyərlərə çağırırlar. Bütün bunlar sabitliyin, təhlükəsizliyin, quruculuğun və ümumi rifahın rəhnidir. Bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, mən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2017-ci ilin “İslam Həmrəyliyi İli” elan etməsi barədə nəcib təşəbbüsünü alqışlayıram və yüksək qiymətləndirirəm” [1].

Digər bir müsəlman ölkəsi olan Misirin Ali Təhsil Nazirliyinin beynəlxalq əməkdaşlıq idarəsinin baş direktoru Bağdadi İmam da AZƏRTAC-ın müxbirinə müsahibəsində İslam həmrəyliyi ideyasının son dərəcə vacib olduğunu nəzərə çatdırmışdır: “Sözsüz ki, bu təşəbbüsdə birliyə nail olmağın, vahid mövqedən çıxış etməyin zəruriliyi barədə İslam dünyasına bir müraciət

var. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dərin hörmətə və təşəkkürə layiq olan təşəbbüsü vaxtında irəli sürülüb, çünki İslam dünyasında bir sıra məsələlər üzrə fikir ayrılığı və ziddiyyətlər mövcuddur, bəzi ölkələr milli və dini zəmində münafiqlərə cəlb edilib. Azərbaycan tərəfindən bu çağırış müsəlman ölkələrinin yaxınlaşmasına, bütün istiqamətlər, o cümlədən siyasi, iqtisadi, ictimai və digər məsələlər üzrə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə yönəlib. Bu təşəbbüs İslam dəyərlərinin yayılmasına böyük töhfə verərək, habelə terrorizm və ekstremizm kimi neqativ halların aradan qaldırılmasına, müsəlman aləmi və digər ölkələr arasında qarşılıqlı anlaşma və əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edəcək. Bir sözlə, bu təşəbbüs dostluq və qardaşlığın yüksək ideyalarına xidmət edir” [2].

“Azərbaycan Prezidentinin həmrəylik təşəbbüsü İslam dünyası üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır,” – deyən İran İslam Respublikasının “İRNA” informasiya agentliyinin baş direktoru Məhəmməd Xoddadi qeyd edib ki, bu gün İslam dünyasında həmrəyliyə çox ehtiyac var. Onun sözlərinə görə bu təşəbbüs müsəlmanlara birgə məqsədlərə çatmaq, iqtisadi inkişaf, qarşılıqlı əməkdaşlıq, sülh və siyasi təhlükəsizlik üçün əsaslı zəmin yaradır, dostluq və qardaşlıq üçün yol göstərir. 2017-ci ilin may ayında Bakıda keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunları barədə də fikirlərini bölüşən M.Xoddadi bu oyunları dünya müsəlmanları arasında dostluq və əməkdaşlığın ən gözəl simvolu adlandırmışdır [3].

İlham Əliyevin İslam həmrəyliyi çağırışını yüksək qiymətləndirən İranın Azərbaycandakı sabiq səfiri Əhəd Qəzayi ilə müsahibəsində bu sözləri söyləmişdir: “Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev hər bir siyasi addımını vaxtında və dəqiqliklə atan dövlət xadimidir. 2017-ci ilin Azərbaycanda “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi dövlət başçısının vaxtında və dəqiqliklə atdığı addımlardan biridir” [4, s. 6]. Əhəd Qəzayi bildirmişdir ki, bu gün dünyada yaşayan bütün müsəlman xalqlarının birliyə və həmrəyliyə böyük ehtiyacı var. Xalqların yaxınlaşması və həmrəyliyi yalnız fayda verə bilər. Həmrəylik dostluğun və qardaşlığın əsasıdır. İslam Həmrəyliyi Oyunları bütün dünyada müsəlmanların həmrəyliyinə göstərəcək. Bu, İslam dininin və müsəlmanların neqativ obrazını yaratmağa çalışanlara tutarlı cavab olacaq” [5, s. 6].

“Anadolu” agentliyinin məlumatına görə, Almaniya kansleri Angela Merkel 2017-ci il fevral ayında Türkiyə Respublikasına rəsmi səfər çərçivəsində keçirilən mətbuat konfransı zamanı son illərdə bölgədə və dünyada terror təhlükəsinin artdığını vurğulamışdır. O, öz ölkəsinin terrorla mübarizədə Türkiyə ilə əməkdaşlığı gücləndirməyin vacib olduğunu diqqətə çatdırıb. A.Merkel terrordan danışırkən son dövrlərdə Qərbi ölkələrinin mətbuatında çox işlənən “İslam terrorizmi” ifadəsini işlətməmişdir. Bu məqamda Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyip Ərdoğan A.Merkelin “İslam terrorizmi” ifadəsini işlətməsinə etiraz bildirərək bunun bütün dünya müsəlmanları arasında acı təəssüf hissi doğurduğunu qeyd etmişdir. R.T.Ərdoğan üzünü KİV nümayəndələrinə tutaraq belə demişdir: “Mən bir müsəlman dövlətinin prezidenti kimi bunu qəbul etmirəm. Heç bir ölkə İŞİD-ə qarşı Türkiyə qədər vuruşmur” [6].

Məhz R.T.Ərdoğanın İslam təəssübkeşliyi ilə bağlı bu hərəkətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “İslam həmrəyliyi” çağırışına cavab və müsəlman ölkələri birliyinə mesaj kimi dəyərləndirmək olar.

Qeyd edək ki, 2017-ci ilin yanvar ayının 23-28-də Mali Respublikasının paytaxtı Bamako şəhərində İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Parlament İttifaqı (İƏTPI) konfransının 12-ci sessiyası

keçirilmişdir. Bu sessiyada respublikamızı AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru G.Baxşəliyevanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti təmsil etmişdir. Yanvar ayının 24-də keçirilən iclasda nümayəndə heyətimiz tərəfindən müzakirə olunmaq üçün 3 qətnamə layihəsi təklif edilmişdir. Bu qətnamə layihələri aşağıdakı mövzuları əhatə edirdi:

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünə dair;
2. 1992-ci il Xocalı soyqırımını qurbanlarının xatirəsinin anılmasına dair;
3. İƏT Pİ ilə Dialoq və əməkdaşlıq uğrunda İslam Konfransı Gənclər Forumu arasında əməkdaşlığa doğru.

Bu qətnamə layihələri İƏT üzvü olan dövlətlər tərəfindən yekdilliklə dəstəklənmiş və iclasda qəbul olunub İƏTPI konfransının 12 sessiyasına təqdim edilmişdir. Bundan sonra toplantıda çıxış edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı G.Baxşəliyeva toplantı iştirakçılarına Xocalı soyqırımını haqqında geniş məlumat verərək ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində törətdikləri vəhşiliklər haqqında danışmışdır. Bununla yanaşı, G.Baxşəliyeva həmin ərazilərdə ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti apardıklarını, bu ərazilərdə mövcud olan İslam abidələrinin, müqəddəs yerlərin, məscidlərin, mədəni-tarixi abidələrin dağıdıldığını faktlarla izah etmiş və bu təcavüzün təkcə Azərbaycana qarşı yox, bütün müsəlman aləminə qarşı böyük cinayət olduğunu vurğulamışdır. Bir müsəlman ölkəsinin nümayəndəsi kimi G.Baxşəliyevanın çıxışı toplantı iştirakçılarında İslam həmrəyliyinə çağırış təsiri bağışlamış və bir daha Azərbaycan hakimiyyətinin İslam həmrəyliyi çağırışına diqqəti artırmışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həm, İslam ölkələrini birləşdirən beynəlxalq təşkilatların (İƏT və s.) həm də, digər beynəlxalq təşkilatların (AŞ, Aİ) fəaliyyətində həmişə fəal iştirak etmişdir. Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən Azərbaycan Respublikası çox vaxt İslam dünyası ilə Qərb dünyasının bir-birinə yaxınlaşmasına da öz töhfəsini vermişdir. Məsələn, son illərdə İslam dünyası ilə Qərbin sosial-mədəni əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayan Azərbaycanın Beynəlxalq Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna ev sahibliyi etməsi yuxarıda dediklərimizə əyani sübutdur. Bildiyimiz kimi, Beynəlxalq Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun 2008-ci ildən Bakıda keçirilməsi artıq “Bakı prosesi” adı ilə tarixə düşmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizin İslam dünyası ilə Qərb arasındakı əməkdaşlıq əlaqələrində “Bakı prosesi”-nin rolundan söz açaraq demişdir: “Bakı prosesi 2008-ci ildə başlamışdır. O vaxt biz Avropa Şurasına üzv ölkələrin nazirlərinin toplantısına müsəlman ölkələrinin nazirlərini dəvət etmişdik. Beləliklə, ilk dəfə olaraq İslam Əməkdaşlıq Təşkilatını və Avropa Şurasını təmsil edən nazirlər bir araya gəlmişdir. Ondan sonra 2009-cu ildə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının xətti ilə burada keçirilən Konfransa biz Avropa Şurasına üzv ölkələrin nazirlərini dəvət etdik. Bildiyiniz kimi, son illər ərzində Bakıda iki dəfə Beynəlxalq Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilmişdir. Biz hesab edirik ki, belə tədbirlərin keçirilməsinə böyük fayda və böyük ehtiyac vardır” [7, s. 459].

Cənab Prezidentin bu istiqamətdə addığı addımlar Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurla başladığı siyasətin davamıdır. Belə ki, Ümummilli Liderimiz müsəlman ölkələrinin dini liderlərinin və ictimai xadimlərinin beynəlxalq tədbirlərdə birgə iştirakına böyük önəm vermişdir. Müsəlmanlara qarşı qərəzli münasibətlərin çoxaldığı dövrdə Heydər Əliyevin belə təşəbbüsləri dəstəkləməsi İslam həmrəyliyinin möhkəmlənməsinin vacibliyinin göstəricisi olmuşdur. Ulu Öndər Bakıda keçirilən

“Müasirlik və dini-mədəni dəyərlər” adlı beynəlxalq konfransın iştirakçılarna göndərdiyi təbrik məktubunda tədbirlərin əhəmiyyətindən belə bəhs etmişdir: “Müsəlman alimləri və din xadimlərinin dinimizin mühüm, aktual problemlərini müzakirə etməsi sırf elmi-dini əhəmiyyəti ilə yanaşı, müsəlman dövlətləri və xalqları arasında qardaşlıq və əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi, İslam həmrəyliyinə daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Dünyanın bir çox yerlərində İslam dininin əsaslarına, müsəlman ölkələrinə qarşı qərəzli həmlələrin aparıldığı müasir dövrdə bu, xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə görüşlər həmçinin müştərək tarixi, mədəni, mənəvi ənənələrə malik olan, oxşar tale və inkişaf yolu keçmiş ölkələrimizin qarşısına çıxan problemlərin həllində bir-birimizin təcrübəsindən səmərəli istifadə etmək imkanlarını genişləndirir [8, s. 207-208].

Prezident İlham Əliyev də bir çox görüşlərində İslamı ekstremizm və terrorizmlə eyniləşdirməyə çalışanlara qarşı çıxaraq bu dinin sülh və qardaşlıq dini olduğunu vurğulamışdır. İslama qarşı ədalətsiz mövqe tutan siyasətçilərin əsassız bəyanatlarını tənqid edən cənab Prezident bu dini gözdən salmağa çalışanlara qarşı İslam həmrəyliyi ideyasını irəli sürmüşdür. O, “Dini tolerantlığın möhkəmləndirilməsi: (Azərbaycan modeli, ATƏT regionu və onun hüduqlarından kənarda çağırışlar)” mövzusunda Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransın iştirakçıları ilə görüşdə bu sözləri söyləmişdir: “İslam sülh dinidir. Dünyanın kütləvi informasiya vasitələrində dinimizi süni sürətdə ləkələmək, İslamı terrorçuluqla, ekstremizmlə eyniləşdirmək cəhdləri bizi çox narahat edir. Bu informasiya fonu həm də konfessiyalararası sülhün bütün dünyada bərqərar olmasını istəməyənlərin dəyirmanına su tökən bəzi siyasətçilərin məsuliyyətsiz bəyanatları ilə möhkəmləndirilir. Buna görə də bu konfrans baxışlarımızı, mövqeyimizi, nöqtəyi-nəzərimizi, dini dəyərlərimizi geniş dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq və qarşılıqlı anlaşmanın, hörmətin olması üçün daha bir imkandır. O zaman dünya daha təhlükəsiz olar” [7, s. 534].

Azərbaycan Respublikası həmişə müsəlman ölkələri ilə geniş əməkdaşlıq əlaqələri qurmuş və bu fəaliyyətini daim genişləndirmişdir. Müsəlman ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərdən bəhs edən Prezident İlham Əliyev hələ 2013-cü ildə çıxışlarının birində məsələyə belə münasibət bildirmişdir: “Azərbaycan, eyni zamanda İslam həmrəyliyinə gücləndirilməsi işinə də öz töhfəsini verir və gələcəkdə bunu davam etdirəcəkdir. Son illər ərzində İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində Azərbaycanda nazirlər səviyyəsində beş konfrans keçirilmişdir. Eyni zamanda, bu yaxınlarda Bakıda Fələstinə yardım məqsədi ilə donor konfransı keçirilmişdir. Biz bu sahədəki söylərimizi bundan sonra da davam etdirəcəyik. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Azərbaycana verdiyi dəstək, Azərbaycanda görülmüş işlərə verdiyi qiymət bizi sevindirir və ruhlandırır. Azərbaycan gənc müstəqil ölkə olmasına baxmayaraq, İslam həmrəyliyi məsələlərində çox fəaldır. Biz bundan sonra da çalışacağıq ki, İslam aləmində birliyi daha da möhkəmləndirək. Buna böyük ehtiyac vardır, çünki bizim gücümüz birliyimizdədir. Biz daim bütün məsələlərdə bir-birimizə dəstək verməliyik” [7, s. 458-459].

Prezident İlham Əliyevin bu sözləri də müsəlman ölkələrində birlik və həmrəyliyə nail olmağın əhəmiyyətini bir daha ortaya qoyur: “Əlbəttə, biz çalışmalıyıq ki, bütün müsəlman aləmi daha da sıx birləşsin, qarşımızda duran problemlər həll olunsun, gələcəkdə bir-birimizə daha da böyük dəstək verə bilək. Biz istəyirik ki, bütün müsəlman ölkələrində sülh, əmin-amanlıq olsun, qan tökülməsin, vətəndaş müharibəsinə yol verilməsin” [7, s. 387].

İslam ölkələrinə qarşı edilən təzyiqlərə, dinlər arasında yaradılan ayrı-seçkiliyə qarşı, bütün regionlarda sülh və əmin-amanlığa nail olmaq üçün ölkə Prezidenti İlham Əliyevin İslam həmrəyliyi çağırışını birmənalı şəkildə dəstəkləyən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin də bu sahədəki fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Tarix elmləri doktoru prof. A.İsgəndərov Allahşükür Paşazadənin bu sahədəki fəaliyyətini belə şərh etmişdir: “Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə müsəlman həmrəyliyi prinsipindən çıxış edərək İraqda baş verən hadisələrlə, Fələstin xalqının başına gətirilən müsibətlərlə bağlı öz etiraz səsini ucaltmış, sivilisasiyanın beşiyi sayılan bu ərazilərdə yerləşən müqəddəs ziyarətgahların, qədim tarixi abidələrin mühafizə olunması üçün beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər qarşısında məsələ qaldırmışdır. O, ABŞ ordusunun müstəqil İraq ərazisinə müdaxiləsini, Fələstində və Livanda hərbi münaqişələri qətiyyətlə pisləmiş, din xadimi olaraq dünyada sülhə və əmin-amanlığa nail olunması istiqamətində fəaliyyət göstərməyi özünün müqəddəs borcu hesab etmişdir” [5, s. 5].

Nəinki, müsəlman ölkələrində, eyni zamanda qeyri-müsəlman ölkələrində də Cənab Prezidentin bəşəri həmrəyliyə çağırışının bundan sonra da geniş rezonans doğuracağına biz tamamilə əminik. Çünki planetimizdə sülh və əmin-amanlığın yolu millətlərarası və dinlərarası dialoq və həmrəylikdən keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Respublika qəzeti, 16 fevral 2017-ci il.
2. www.sesqazeti.az//31.01.2017
3. Azərbaycan qəzeti, 31.01.2017
4. Respublika qəzeti, 1mart, 2017-ci il.
5. “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” adlı beynəlxalq konfrans, Bakı 6-7 noyabr, 2009-cu il. Bakı: 2010, [200 səh].
6. www.xalqazeti.com/2/04/2017
7. İlham Əliyev: Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir (Çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Bakı: “Elm və Təhsil”, 2015, 616 səh.
8. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq (Çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Bakı: “Elm və Təhsil”, 2015, 504 səh.

Сакит Гусейнов

**ОТЗЫВ МУСУЛЬМАНСКИХ СТРАН НА ПРИЗЫВ
ИЛЬХАМА АЛИЕВА «ИСЛАМСКАЯ СОЛИДАРНОСТЬ»**

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы взгляды представителей разных мусульманских стран на призыв «Исламская солидарность». Большинство представителей мусульманских стран, оценив призыв Президента Азербайджана Ильхама Алиева, отметили, что Ислам – религия, которая служит единству, миру, дружбе и сотрудничеству. Общественные деятели и исследователи как с теоретической, так и с практической точки зрения подчеркивают важность этого призыва, особенно в период преобладания сегодня в исламском регионе напряженной ситуации.

Sakit Huseynov

**THE RESPONSE OF MUSLIM COUNTRIES TO ILHAM ALIYEV'S
CALL ON "ISLAMIC SOLIDARITY"**

SUMMARY

The article examines the views of representatives of different Muslim countries to the call of «Islamic solidarity». Assessing the call of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev most representatives from Muslim countries noted that Islam is a religion that serves unity, peace, friendship and cooperation. Public figures and researchers both from a theoretical and practical point of view emphasize the importance of this appeal, especially in the current prevailing situation in the Islamic region of tense situation.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI BEYNƏLXALQ MİQRASIYA PROSESLƏRİNDƏ

Aqil ƏHMƏDOV,

*AMEA-nın Elm Tarixi İnstitutunun “Elm tarixinin
nəzəri və metodoloji problemləri” şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
agilahma@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *müasir siyasət, əməkçi miqrantlar, iqtisadi inkişaf, beynəlxalq
miqrasiya prosesləri, miqrasiya konsepsiyası.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *современная политика, трудовые мигранты,
экономическое развитие, международные
миграционные процессы, концепция миграции.*

KEY WORDS: *modern policy, labor migrants, economic development,
international migratory processes, concept of migration.*

“...dünyada miqrasiya prosesi bütün ölkələrə, xalqlara aiddir. Əgər azərbaycanlılar bu proses nəticəsində dünyanın bir çox ölkələrində məskunlaşıbırlarsa, orada özləri üçün həyat qurubırlarsa, özlərinin həyat şəraitini təmin edibırlərsə – bunlar hamısı dünyada azərbaycanlıların nə qədər geniş şəkildə yayıldığını göstərir”.

Heydər Əliyev,

*Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri,
Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı,
Bakı / 09 noyabr, 2001.*

XXI əsrdə miqrasiya prosesləri dünya siyasətinin daha çox müzakirələrə cəlb etdiyi qlobal problem kimi xarakterizə olunur. On il bundan əvvəl miqrasiyanın sosial-iqtisadi tendensiyaları təhlil olunurdusa, hazırda paralel olaraq mövcud sahədə mənfi halların yaranmasına diqqət ayrılır. Bu səbəbdən dünyada müşahidə olunan miqrasiya böhranından əziyyət çəkən əmək miqrasiyası təhlükə ilə üzləşmişdir. Beynəlxalq miqrasiya proseslərində yaşanan ziddiyyətlərə baxmayaraq, bu proses insan yarandığı gündən davam edir. Hər gün yüzlərlə miqrant daha yaxşı həyat uğrunda mübarizə aparır və inkişaf etmiş ölkələrə üz tuturlar. Qeyri-müəyyən müddətə doğma yurd-yuvalarını tərk edən əməkçi miqrantlar yaşadıkları ölkələrin iqtisadiyyatında böyük rol oynamasalar da, stabil sosial-iqtisadi inkişafa dəstək olurlar. Həmçinin bu kateqoriyaya daxil olan insanlar mütəmadi şəkildə öz ölkələrinə valyuta köçürməklə həmin ölkələrin də sosial inkişafına müəyyən qədər dəstək verirlər. Miqrantlar, eyni zamanda yaşadıkları ölkələrin multikultural mühitinin formalaşmasında da yaxından iştirak edirlər. Bu isə çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması kimi daha aktual məsələlərdə inkişaf etmiş dövlətlərin siyasətində fərqlilik yaradır.

Son illərin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda müşahidə olunan sürətli sosial-iqtisadi inkişaf, energetika və nəqliyyat sahələrində beynəlxalq kommunikasiyaların genişlənməsi, eyni zamanda ölkəmizin geosiyasi mövqeyi miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da, öz növbəsində ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, onun əsasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələlərinin təkmilləşdirilməsini şərtləndirir [1, s. 540]. Demokratik-hüquqi inkişaf yolu ilə irəliləyən dövlətlərdə miqrasiya siyasəti insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına diqqəti artırır. Dövlət siyasətində demokratik prinsiplər və insan hüquqlarının qorunmasına həssas yanaşan Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən miqrasiya siyasətinin təməlinə də pragmatik və davamlı inkişafa yol açan siyasət dayanır.

Beynəlmiləl tərbiyə və vətənpərvərlik tərbiyəsi praktikasında tarixi və mədəni ənənələrin sosial-demokratik vəziyyətin, miqrasiya axınlarının, obyektiv və subyektiv xarakterli digər amillərin hökmən nəzərə alınması millətlərarası münasibətlərin gələcək inkişafının vacib şərtinə çevrilir [2, s. 169]. Bu baxımdan mövcud sahədə əməkçi miqrantların hüquqlarının qorunması, sosial müdafiəsinin artırılması kimi mühüm məsələlər və qeyri-qanuni miqrasiya halları ilə mübarizə kimi həssas mövzularda demokratik dövlətlərin narahatlığı anlaşılır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin miqrasiya qanunvericiliyində etdikləri müsbət dəyişikliklər bu sahənin tənzimlənməsinə səmərə verməkdədir. Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi miqrasiya siyasəti bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən qısa vaxt ərzində Azərbaycan ölkədə stabil inkişafa nail olmuşdur. Ölkədə şəffaf siyasi inkişafın müşahidə olunduğu sahələrdən biri də miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanın mövcud sahədə əldə etdiyi uğurlar beynəlxalq təşkilatların da diqqətindən kənar qalmamışdır.

Müstəqilliyin bərpasından əvvəl 1988, 1989-1990-cı illərdə və dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanda həyatın bütün sahələrində olduğu kimi miqrasiya proseslərinin siyasi və hüquqi tənzimlənməsi baxımından ziddiyyətli məqamlar müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə siyasi və iqtisadi tənəzzülün hökm sürdüyü 1991-1992-ci illərdəki hadisələr respublika ərazisini tərk edən insanların sayının az olmadığını deməyə əsas verir. O dövrdə azərbaycanlılarla yanaşı, ölkədə yaşayan rus, yəhudi milliyyətindən olan insanlar da sosial-iqtisadi çətinliklər üzündən Azərbaycanı tərk edərək Rusiya, Türkiyə, xüsusilə də Qərbi və Avropa ölkələrinə üz tuturdular. Ölkədə miqrasiya proseslərinin mürəkkəb hal almasında Ermənistanın işğalçı siyasəti əsas səbəblərdən biri olmuş və nəticədə daxili miqrasiya artmışdır. Lakin ölkədə kütləvi miqrasiya uzun müddət davam etməmiş və 1993-cü ilin ikinci yarısından, Azərbaycan Respublikasında xalqın iradəsi ilə hakimiyyət başına qayıdan Heydər Əliyevin bu mürəkkəb prosesin qarşısını alan yeni uğurlu dövlət siyasəti nəinki ölkəni tərk edən vətəndaşların sayını kəskin azaltmış, həmçinin qeyri-qanuni miqrasiya, qaçaqmalçılıq, terrorizm, sərhəd idarəçiliyi, bir sözlə milli təhlükəsizlik kimi mühüm problemlərin tənzimlənməsində yeganə çıxış yolu olmuşdur.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 8 sentyabr 2000-ci ildə Nyu-Yorkda Amerikanın nüfuzlu yəhudi təşkilatlarının rəhbərləri ilə görüşündə ölkədəki miqrasiya proseslərinə toxunaraq demişdir: “Bilirsiniz, təxminən 1988, 1989-cu illərdən başlayaraq Sovetlər İttifaqından Qərbi ölkələrinə, Amerikaya, İsrailə yəhudilərin axını güclü olmuşdur. Azərbaycandakı bu proses, eyni

zamanda Azərbaycanda gedən ictimai siyasi proseslər Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinə görə və daxildə vəziyyət çox gərgin olduğuna görə daha da çətin olmuşdur. Ancaq 1993-cü ildən biz Azərbaycanda daxili ictimai-siyasi sabitliyi təmin edə bildik və insanların miqrasiyası çox kəskin şəkildə dayandı” [3, s. 18].

1988-1989-cu illər Ermənistanın Dağlıq Qarabağ ətrafında yaratmış olduğu planlı və mənfur siyasətinin ağır nəticələri ilə yadda qalmışdır. Burada Azərbaycan vətəndaşı olan yəhudilərdən danışan Heydər Əliyev xüsusilə Amerika və İsrailə olan miqrasiyanı qeyd etmişdir.

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycandan İsrailə köçmüş yəhudi ziyalılar arasında hazırda aktual səslənən nüvə texnologiyaları sahəsində 93 mütəxəssis olmuşdur. Miqrasiya edənlər arasında 16 mikrobioloq olmuşdur ki, onların da bir hissəsi hazırda İsrailin hərbi-sənaye kompleksində çalışır. Bu gün İsraildə Azərbaycanı tərk etmiş 80 min nəfər yaşayır [4, s. 184-185]. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ötən illər ərzində Azərbaycanda həyatın bütün sahələri tədricən öz axarına düşdü və stabil siyasi inkişaf təmin olundu. Hətta Azərbaycanda mövcud davamlı inkişaf bir neçə yəhudi ailəsinin ölkəyə geri dönməsinə mühüm zəmin yaratdı. Davamlı inkişaf Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmasına da öz töhfəsini verdi və miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər yarandı. Belə perspektivlərin inkişafında Azərbaycanın Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (BMqT) kimi nüfuzlu bir qurumla münasibətlər qurması hələ Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərliyi dövründə diqqət mərkəzində olmuş və BMqT baş katibinin respublikaya rəsmi səfəri ilə nəticələnmişdir.

31 oktyabr 2000-ci ildə BMqT-nin baş katibi Brunson Mak Kinlinin Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində onunla görüşən Heydər Əliyev, beynəlxalq miqrasiya prosesləri və Azərbaycanın bu proseslərdə iştirakı və digər məsələlərlə bağlı baş katiblə səmərəli fikir mübadiləsi apararaq demişdir: “Təşəkkür edirəm. Əvvəla, mən çox məmnunam ki, siz Azərbaycana ilk dəfə olaraq gəlmisiniz və söylədiyiniz kimi, bizim ölkəmizlə yaxından tanış ola bildiniz. Hətta Naxçıvanda, Gəncədə olmusunuz. Ancaq Azərbaycanın hər guşəsinin özünəməxsus bir xüsusiyyəti var, problemləri vardır. Siz dediniz ki, bütün məsələlər ilə əlaqədar bizim rəhbər vəzifəli şəxslərlə görüşməsünüz, müzakirə etmisiniz. Mən belə anladım ki, siz bu görüşlərdən, danışıqlardan razısınız. Sizin Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının Azərbaycanla əməkdaşlığını da yüksək qiymətləndirirsiniz. Bunu bilmək mənim üçün çox xoşdur. Çünki biz istəyirik ki, bütün beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edək. Sizin təşkilatınız bu baxımdan, təbiidir ki, bizim ölkə üçün vacib bir təşkilatdır. Ona görə də mən sizə təşəkkür edirəm. Bizim problemlərlə tanış olarkən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsini yəqin ki, siz gözünüzlə görmüsünüz. İşğal olunmuş torpaqlardan bir milyon azərbaycanlının zorla çıxarılmasını və onların çadırlarda yaşamasını, yəqin sizə deyiblər” [3, s. 169]. Dünyada humanitar diplomatiya, qaçqın və miqrasiya siyasəti sahələrində nüfuzlu təşkilatlardan biri sayılan BMqT Azərbaycan ilə münasibətlər qurmaqda maraqlı olduğunu qurumun baş katibinin ölkəyə rəsmi səfəri bir daha təsdiq etmiş oldu. Həmçinin, Azərbaycan tərəfi də BMqT ilə münasibətlərini genişləndirməkdə maraqlı olduğunu bəyan edərək, xüsusilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində bu sülhməramlı təşkilatın mövqeyinə əhəmiyyət verdiyini bildirmişdir. Heydər Əliyevin ikitərəfli görüş zamanı üzərində durmuş olduğu mühüm məsələlərdən biri

qeyd olunduğu kimi Ermənistanın işğalçı siyasətinin nəticələri ilə bağlı olmuşdur. BMqT Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində iştirak edən tərəf olmasa da, suveren dövlətin ərazi bütövlüyünə yönəlmiş işğalçı əməllərə haqq qazandırmadığını da hər zaman bəyan etmiş və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə tərəfdar çıxdığını vurğulamışdır.

Azərbaycana ilk dəfə səfər etdiyini qeyd edən B.M.Kinli bildirmişdir ki, “Mən Sizin hökumətinizin nümayəndələri ilə çox ətraflı danışıqlar apardım. Azərbaycanda kiçik biznesin inkişaf etdirilməsi üçün mikrokreditlərin verilməsindən tutmuş, qaçqınlara yardım göstərilməsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başa çatdıqdan sonra bərpa işlərində yaxından iştiraka qədər xeyli məsələləri müzakirə etdik.Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq üçün yaxşı perspektivlər vardır. Azərbaycanda bizimlə əlaqədə çalışan nazirliklər ilə səmərəli görüşlərimiz oldu. Bu görüşlər zamanı gələcək əməkdaşlığımız barədə ətraflı müzakirələr apardıq.Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı da Azərbaycanda keçid dövrünü müvəffəqiyyətlə başa vurmaq üçün lazım olan təsisatların yaradılması işində və Azərbaycan ilə təşkilatımız arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində çox böyük yardımçı ola bilər. Biz Sizinlə bu sahədə uzunmüddətli əməkdaşlığa ümid edirik” [3, s. 169]. Göründüyü kimi B.M.Kinlinin biznes, qaçqınlara yardım və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli kimi məsələlərə həsr olunmuş müxtəlif səpkili görüşlərində mühüm problemlər müzakirə olunmuş və əməkdaşlıq əlaqələri ilk dəfə baş katib səviyyəsində rəsmi fazaya keçid almışdır. BMqT baş katibinin Azərbaycana ilk rəsmi səfəri növbəti illərdə ikitərəfli əməkdaşlıq üçün ciddi siyasi və hüquqi əsas yaratmış və Azərbaycan təşkilatın sülhməramlı missiyasına dəstək verməkdə davam etmişdir.

2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası miqrasiya idarəçiliyi sahəsində yeni və dinamik mərhələyə keçid alır. Həmin il qəbul olunan “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası”nın gerçəkləşdirilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün 2006-cı il iyulun 25-də “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2006-2008-ci illər)” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı imzalanıb. Miqrasiya proseslərinin vahid və çevik prosedurlar əsasında tənzimlənməsinə, sənədləşmənin sadələşdirilməsinə xidmət edən tədbirlərdən biri də “Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2009-cu il martın 4-də imzalanmış fərman olub. Adıçəkilən fərmanın tətbiqi ölkədə miqrasiya proseslərinin daha çevik və işlək mexanizmlər əsasında idarə edilməsinə, bu sahədə operativliyin təmin olunmasına və həllini gözləyən problemlərin aradan qaldırılmasına imkan verib. Fərmana əsasən, 2009-cu il iyulun 1-dən miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiq edilməsinə başlanılıb və bu prinsip üzrə vahid dövlət orqanının səlahiyyətləri Dövlət Miqrasiya Xidmətinə (DMX) həvalə edilib [5].

İllər keçdikcə ölkədə mövcud sahədə dövlət siyasəti möhkəmlənir, milli qanunvericilik beynəlxalq miqrasiya qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılır və milli təhlükəsizlik kimi mühüm məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılır. Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün

tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, milli təhlükəsizliyin və sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafın təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, ölkə ərazisində əhalinin mütənəşib yerləşdirilməsi, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə edilməsi, tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin mənfi təsirinin aradan qaldırılması, insan alveri də daxil olmaqla, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədi ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı əhəmiyyət daşıyırdır [1, s. 540-541].

Son illər Azərbaycanda gedən sosial-iqtisadi inkişaf nəticəsində ölkəyə miqrant axınının güclənməsi bu sahədə tənzimləmə işlərinin aparılması zərurətini yaratmışdır. Bu məqsədlə prezident İlham Əliyev 2007-ci il martın 19-da Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması haqqında fərman imzalamışdır. Bununla da ölkədə miqrasiya sahəsində qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafın təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması ilə bağlı dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaradılmışdır [6, s. 61].

25 may 2010-cu ildə DMX-nin yeni inzibati binasının açılışında iştirak edən Prezident İlham Əliyev bu qurumun üzərinə düşən mühüm vəzifələri, əməkdaşların miqrasiya idarəçiliyi kimi həssas məsələlərdə dövlətin maraqlarına cavab verəcək fəaliyyətinin səmərəliliyi və beynəlxalq miqrasiya prosesləri haqqında demişdir: “İndi biz dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edirik. Azərbaycana xaricdən gələnlərin sayı artır. Azərbaycan vətəndaşları başqa ölkələrdə işləyirlər. Bu, normal proseslərdir. Əsas odur ki, bütün bu işlər qanun çərçivəsində tənzimlənsin və iqtisadi maraqlarımız tam şəkildə təmin olunsun. Azərbaycanda bütün təhlükəsizlik tədbirləri maksimum dərəcədə təmin olunsun. Biz yaxşı bilirik ki, daxildə ölkənin təhlükəsizliyinə səbəb ola biləcək heç bir amil yoxdur. Ona görə biz ilk növbədə sərhədlərimizi möhkəmləndirməliyik və bunu edirik. O cümlədən Miqrasiya Xidmətinin xətti ilə görülən tədbirlər həm iqtisadi maraqlarımızı qoruyacaq, həm də insanlarımızın rahat, təhlükəsiz həyatını təmin edəcəkdir” [6, s. 63-64]. Son illər Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan iqtisadi qüdrəti, iri həcmli enerji layihələri, beynəlxalq infrastruktur layihələr, enerji dəhlizi, xüsusilə də beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər ölkəyə turist və miqrantların cəlb olunmasında ciddi əsas yaratmışdır. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyev haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edən Azərbaycana xaricdən maraq artır və müvəqqəti işləmək üçün respublikaya gələnlərin sayı yüksəlir, həm də Azərbaycandan inkişaf etmiş ölkələrə çalışmaq üçün gedənlər də var. Burada Prezidentin üzərində durduğu mühüm məsələlərdən biri iqtisadi yüksəlişlə yanaşı ölkənin milli və beynəlxalq səviyyədə təmin olunan təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Belə ciddi əhəmiyyət daşıyan məsələlər Azərbaycanda dövlət siyasəti və milli qanunvericilik ilə yüksək səviyyədə tənzimlənilir. Respublikada miqrasiya proseslərinin yüksək səviyyəli tənzimlənməsi sahəsində DMX-nin fəaliyyəti öz müsbət nəticəsini verməkdədir. Həmçinin DMX-nin mövcud sahədə beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığı Azərbaycanda yeni, effektiv miqrasiya idarəçiliyinə gətirib çıxarmışdır.

DMX çoxtərəfli əsasda BMqT, Avropa İttifaqı (Aİ), BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (BMT QAK), Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı

üzrə Beynəlxalq Mərkəz (MSİBM), həmçinin ikitərəfli münasibətlər əsasında Türkiyə, Rusiya, Niderland Krallığı və digər ölkələrlə qanuni miqrasiya, miqrasiyanın effektiv idarə olunması, readmissiya, könüllü qayıdış, miqrantların sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirir, birgə layihələr həyata keçirir, eyni zamanda miqrasiya sahəsində qabaqcıl və innovativ xarakterli təcrübələri öyrənir [7].

2016-cı il oktyabrın 27-də Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanında DMX üçün yeni elektron xidmətin rəsmi açılışı bu sahədə yeni təcrübənin səmərəliliyini göstərdi. “ASAN xidmət”lə yaxın əməkdaşlıq çərçivəsində Aİ-nin maliyyələşdirdiyi cari layihənin nəticələrindən biri olan bu xidmət kompüter proqramı əsasında, məsələn, vaxtı ötmüş viza kimi hallarda ölkəni tərk edən xaricilərin üzərinə DMX tərəfindən qoyulan cərimələrin ödənilməsi prosesini sadələşdirir. Prosesin avtomatlaşdırılması bürokratik əngəlləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldaraq, şəffaflığın artmasına səbəb olur. Aİ tərəfindən miqrasiya idarəçiliyi sahəsi üçün Azərbaycana 5 milyon avro ayrılmışdır. Layihə BP şirkəti tərəfindən qismən maliyyələşdirilir və ümumi büdcəsi 2.6 milyon avrodur. BMqT Aİ adından layihəni idarə edir [8, s. 335]. Belə həssas mözularda bürokratik əngəllərin aşılması və şəffaflığın təmin olunması bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikası qısa vaxt ərzində miqrasiya sahəsində beynəlxalq təcrübəni uğurla tətbiq etməklə yanaşı, ölkədə stabil siyasi və hüquqi inkişafa nail olmuş və belə yüksək inkişaf tempi respublikaya olan turist və miqrant marağını artırmışdır.

Ölkədə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi hazırda effektiv immiqrasiya siyasətinin formalaşdırılmasını, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini, emiqrasiya proseslərinin nəzarətdə saxlanılmasını və vahid informasiya bazasının yaradılmasını zəruri edir [1, s. 541].

Azərbaycanın miqrasiya siyasəti beynəlxalq əməkdaşlıqda öz bəhrəsini verməkdədir. Belə ki, 2013-cü il dekabrın 6-da Azərbaycan, Aİ Komissiyası və digər 8 üzv ölkə (Bolqarıstan, Çexiya, Fransa, Litva, Hollandiya, Polşa, Sloveniya və Slovakiya) arasında “Mobillik üzrə Tərəfdaşlıq Sazişi” əsasında birgə bəyannamə imzalamışdır. Saziş miqrasiya sahəsində, xüsusən qaçaqmalçılıq və insan alveri ilə məşğul olanlarla mübarizə məsələlərində əməkdaşlığı gücləndirməyə imkan yaradır. Bundan başqa, Azərbaycanın DMX-si FRONTEx ilə birgə insanların azad hərəkətini asanlaşdırmaq, sərhəd postlarında xidməti yüksəltmək məqsədilə, eləcə də “Mobillik üzrə Tərəfdaşlıq Sazişi” çərçivəsində bir sıra perspektivli layihələr həyata keçirir (sərhəd xidməti, miqrasiya idarə etməsi, leqal əməkdaşlıq, qeyri-leqal miqrasiyaya qarşı mübarizə və s.) [8, s. 351-352]. Burada miqrasiya siyasətində və qanunvericiliyində son illər daha çox problemlərin yarandığı sahələrə nəzər salınmışdır. Ötən qısa vaxt ərzində Azərbaycanın mövcud sahədə Avropa qurumları ilə əməkdaşlığı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və qabaqcıl tədbirlərin görülməsinə diqqəti artırmışdır. Qaçaqmalçılıq və sərhəd idarəçiliyi hər zaman gündəmədədir. Eləcə də daha çox qeyri-leqal miqrasiya ilə bağlı yaranmış problemlərin tənzimlənməsi əsas götürülür.

Son illər Azərbaycanda miqrasiya saldosu ilə bağlı göstəricilər kifayət qədər müsbət, yəni yüksək olmuşdur. Ölkədə mövcud olan sosial-iqtisadi inkişaf, təhlükəsizlik və multikultural mühit əməkçi miqrantların sayına təsir göstərməkdə davam edir. Bununla bağlı Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi naziri Səlim Müslümov 11 aprel 2017-ci ildə BMqT-nin

Azərbaycandakı nümayəndəliyinin rəhbəri Serhan Aktoprak ilə görüşündə ölkədəki miqrasiya proseslərinin müsbət inkişafı və tənzimlənməsi ilə bağlı demişdir: “Ölkənin inkişaf prosesləri müsbət demoqrafik meyillərin davam etdiyi şəraitdə miqrasiya göstəricilərinin də ildən-ildə yaxşılaşmasına imkan verib. Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin sayı ölkədən gedənlərin sayını 2015-ci ildə 68,7 faiz üstələməklə miqrasiya saldosu müsbət 1,1 min nəfər, 2016-cı ildə isə 88,2 faiz üstələməklə miqrasiya saldosu müsbət 1,5 min nəfər təşkil edib. Hətta dünya iqtisadiyyatında çətinliklərin yaşandığı bir dövrdə belə inkişafını davam etdirən, davamlı ictimai-siyasi sabitliyin, tolerantlıq mühitinin mövcud olduğu Azərbaycan əcnəbi işçi qüvvəsi üçün cəlbedici ölkədir” [9]. Göründüyü kimi keçən il mövcud sahədə müsbət inkişaf meyilləri davam etmiş və ölkəyə daxil olan əməkçi miqrantların ümumi faizi yüksək olmuşdur.

Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin öyrənilməsi və müxtəlif aktual problemlərinin elmi, iqtisadi, siyasi və hüquqi baxımdan tədqiq edilməsinə dəstək ifadə edən beyin mərkəzləri, yəni dövlət və qeyri dövlət qurumlarının fəaliyyəti də cəlbedicidir. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan bu məsələdə Amerika və Avropa təcrübəsinə daha çox diqqət yetirir. İstər Amerikada, istərsə də Almaniyada və ya başqa inkişaf etmiş ölkələrdə beyin mərkəzlərinin inkişafında sıçrayış yaradan, təkan verən məqamlardan biri immiqrasiya haqda qanuna əlavələr edilməsidir. Bu qanunlar xarici alimlərə, beyin mərkəzləri əməkdaşlarına ailələri ilə birlikdə maddi təminat da nəzərə alınmaqla heç bir problem olmadan işləməyə və araşdırma ilə məşğul olmağa hüquq verir [10, s. 70]. Əslində belə təcrübə Avropa və Amerikada çoxdan mövcuddur və konkret olaraq miqrasiya sahəsində fəaliyyət göstərən ictimai birliklər, beyin mərkəzləri və qeyri hökumət təşkilatları müxtəlif ölkələrdən alim və tədqiqatçıları öz mərkəzlərinə cəlb etmək imkanına malikdirlər. Bu imkanlar təbii ki, maliyyə dəstəyi olmadan həyata keçirilə bilməz. Azərbaycanda da belə səpkili beyin mərkəzlərinə rast gəlinir. Bunlardan biri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzidir (SAM). SAM təsis edildiyi 12 noyabr 2007-ci ildən Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasəti haqqında, həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə baş verən proseslərə dair elmi, ictimai-siyasi, analitik tədqiqatlar aparır, proqnozlar verir, kitab və jurnallar nəşr edir. Burada həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, SAM-ın nəşrlərində həm Azərbaycanın miqrasiya siyasətinin uğurlu inkişafı, həmçinin beynəlxalq miqrasiya proseslərinin inkişafına dair maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Bu baxımdan SAM-ın 2014-cü il üçün illik hesabatında qeyd olunur ki, mərkəzdə xarici ölkələrin bir sıra mütəxəssislərinin, o cümlədən İsrailin İmmiqrasiya Məsələləri Nazirliyinin xüsusi müşaviri Vladimir Xaninin “İsrail və Yaxın Şərqi - Qüdsdən baxış” məruzəsi dinlənilmişdir [11, s. 14]. Bu, onu göstərir ki, miqrasiya ilə bağlı məsələlərdə SAM beynəlxalq ekspertlərin məruzələrinin dinlənilməsinə də yer verir və ümumilikdə müasir beynəlxalq münasibətlərdə baş verən proseslərə münasibət bildirir.

Keçən dövr ərzində SAM tərəfindən qlobal siyasi vəziyyəti, region və müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində genişlənən miqrasiya proseslərini əks etdirən müxtəlif kitab və araşdırma işlərində mühüm və hazırda həssas yanaşma tələb edən mövzulara da yer verilmişdir. Bu kitablardan biri 2012-ci ildə ingilis dilində nəşr olunan “Cənubi Qafqaz 2021; neft, demokratiya və geosiyasət” kitabıdır. Burada fəvqəlgüclərin regiondakı geosiyasi maraqları,

miqrasiya problemləri, Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılması ətrafında baş verən proseslər və digər aktual mövzularla bağlı geniş təhlillər yer almışdır [12, s. 8]. SAM-ın beynəlxalq münasibətləri və regionu yaxından təhlil edən tədqiqat işlərində miqrasiya proseslərinə geniş yer verməsi zamanın tələbi olmaqla yanaşı, müasir dünya siyasətində Qərb və Avropa liderlərinin siyasi platformasında aparıcı qüvvə kimi çıxış etməsidir. Bütün sadalanan məqamlar hazırda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sahəsində demokratik dövlətlərin siyasi dialoqa diqqətini artırmaqdadır. Belə həssas mövzularda dialoq və əməkdaşlıq olmadan müsbət nəticə əldə etmək də bir o qədər mürəkkəb məsələdir. Burada Azərbaycanın əmək miqrasiyası sahəsində həyata keçirdiyi dövlət siyasətinin əhəmiyyətinə diqqət yetirməklə bütün Qafqaz regionunda əməkçi miqrantların hüquqlarının müdafiəsi məsələsinin aktuallığı aydınlaşmış olur. Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının siyasi-hüquqi idarəçilik ilə bağlı layihələrinin Qafqaz respublikaları üçün səmərəliliyinin əsaslandırılması və tətbiqi gələcəkdə bu mühüm regionda sülh və əminamanlığın davamlılığına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Hazırda müasir beynəlxalq münasibətlər siyasi, iqtisadi, hüquqi, mədəni və s. baxımdan həssas bir dövrə keçid almışdır. Burada beynəlxalq miqrasiya proseslərinin idarə olunması ilə bağlı məsələlər birmənalı qəbul olunmur, dünyanın həssas regionlarında baş verən hadisələr və münaqişələrdən daha çox əziyyət çəkən əmək miqrasiyası olmuşdur. Belə gərgin vəziyyətin davam etməsinə baxmayaraq Azərbaycan Respublikası mövcud sahədə dövlət siyasətinin prioritetlərini müəyyən edərək əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirə bilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın beynəlxalq miqrasiya proseslərində iştirakı və bunun daxili, həmçinin xarici siyasət vasitəsilə idarə olunmasında əldə olunan müsbət təcrübəsini maddələr şəklində sadalamaq mümkündür:

- Beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə ilə birbaşa bağlı olan müasir miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında siyasi dialoq və əməkdaşlıq qaçılmazdır. Bu məsələyə inkişaf etmiş dövlətlərin daha həssas yanaşması gerçəkləşmədikcə daimi sülh və əminamanlığın bərqərar olunması həlli uzanan problem kimi yadda qalacaq;
- Azərbaycan Respublikasının əməkçi miqrantların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı ölkə ərazisində tətbiq etdiyi qanun və qaydalar, beynəlxalq hüquqa əsaslanan fəaliyyəti əks etdirir və mövcud sahədə xidmət göstərən dövlət qurumlarının şəffaflığını göstərmiş olur;
- Azərbaycanın miqrasiya sahəsində beynəlxalq qurumlarla möhkəmlənən əməkdaşlığı dünyada sülh və əminamanlığın bərqərar olunmasına dəstək ifadə etməkdə davam edir;
- Bu əməkdaşlıq respublikada həyata keçirilən davamlı inkişaf siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərməklə insan hüquqları kimi fundamental sahənin inkişafına diqqəti artırır;
- Azərbaycanın ümum Qafqaz regionunda artan mövqeyi, onun beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiyasını xeyli artırmışdır. Respublikanın uğurlu miqrasiya siyasəti bu baxımdan region dövlətləri üçün müsbət təcrübə kimi dəyərləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı: Zərdabi LTD, 2016, 700 s.
2. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə (məqalələr, çıxışlar, müsahibələr). 2 cildə, 1-ci cild (İyun-1971, İyun-2001). Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2006, 624 s.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Sentyabr-2000, Noyabr-2000. 46 kitabda, 30-cu kitab / buraxılışa məsul: R.Mehdiyev. Bakı: Azərnəşr, 2010, 512 s.
4. Сеидбейли М.Г. Элита Азербайджана: история, реальное состояние и перспективы. Баку: Эльм ва Тахсил, 2016, 272 с.
5. Dövlət Miqrasiya Xidməti: 10 il xidmətdə / <http://azertag.az/xeber/1044340> (17 mart 2017).
6. Əliyev İ.H. İnkişaf Məqsədimizdir (çixışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər). May-2010, İyul-2010. 41 kitabda, 41-ci kitab / buraxılışa məsul: R.Mehdiyev. Bakı: Azərnəşr, 2017, 400 s.
7. Abasov C. Dövlət Miqrasiya Xidməti: 10 illik fəaliyyətin uğurlu nəticələri / http://525.az/site/?name=xеber&news_id=71293#gsc.tab=0 (10.01.2017).
8. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Məqalələr toplusu / redaktorlar: F.Məmmədov, C.Əliyev, A.Məmmədov. Bakı: “Poliart” MMC, 2017, 904 s.
9. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı ilə gələcək əməkdaşlıq istiqamətlərinə dair fikir mübadiləsi aparılıb / <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=119743> (12 aprel 2017).
10. Məmmədov F., Allahyarova T. Azərbaycanda araşdırma və beyin mərkəzləri (yaranması, inkişafı və perspektivləri). Bakı: Caspian Links, 2013, 348 s.
11. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin 2014-cü il üçün illik hesabatı. Bakı: SAM, 2014, 28 s.
12. SAM 5 illik hesabat – 2007-2012. Bakı: SAM, 2012, 28 s.

Агиль Ахмедов

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА В МЕЖДУНАРОДНЫХ
МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ**

РЕЗЮМЕ

Осуществляемая миграционная политика Азербайджанской Республики, участвующей в развитии современных международных отношений, с этой точки зрения имеет важное значение. В короткое время, после восстановления государственной независимости, Азербайджан достиг стабильного развития в стране. Одной из областей, где наблюдается стабильное политическое развитие, является регулирование процессов миграции. Успехи Азербайджана в существующей сфере также высоко оцениваются международными организациями.

В статье исследуется положительный миграционный опыт Азербайджанской Республики, который может поддержать регулирование процессов международной миграции. Также в научно исследовательской работе анализируются приоритеты миграционной политики Азербайджана и подчеркивается значимость миграционного законодательства.

Agil Ahmadov

**THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL
MIGRATION PROCESSES**

SUMMARY

The migration policy carried out by the Republic of Azerbaijan, which participates in the development of modern international relations, is important from this point of view. In the short time after the restoration of state independence, Azerbaijan has achieved stable development in the country. The regulation of migration processes is one of the areas where stable political development is observed. The successes of Azerbaijan in the existing sphere have not been ignored by international organizations.

The article examines the positive experience of the Republic of Azerbaijan that can support the regulation of international migration processes. The article also analyzes the priorities of Azerbaijan's migration policy and highlights the importance of migration legislation.

MÜASİR DÜNYADA İSLAM VƏ QƏRB QARŞIDURMASININ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fariz ƏHMƏD,

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
Dövlət Neft-Qaz Elmi Tədqiqat İnstitutu,
“Qum-su təzahürü ilə mübarizə”
şöbəsinin baş elmi işçisi,
farizahmed@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *dini hisslər, fobiya, mədəniyyət, təqlidçilik, təkallahlılıq, Qərb və İslam qarşidurması, güclü din.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *религиозные чувства, фобия, культура, подражание, единобожие, противостояние между Западом и Исламом, сильная религия.*

KEY WORDS: *religious feelings, phobia, culture, imitation, monotheism, stand-off between West and Islam, strong religion.*

Bəşəriyyətin təkamül mərhələlərinin təhlili zamanı aydın olmuşdur ki, bütün insanların dini hissləri eynidir və qədim xalqlardan inkişaf etmiş sivilizasiyalara kimi bütün bəşəriyyət dini dərrakəyə sahib olmuşdur. İslam dini hesab edir ki, iman hissi insanın təbiətində mövcuddur, yəni insan yaradılışdan bu hissə sahibdir. Bəşər tarixi boyunca din daima mövcud olmuşdur və gələcəkdə də mövcud olacaqdır. Tarixin istənilən dövrünə nəzər saldıqda hər dövrdə dinə inanmayan insanlar olsa da, imansız cəmiyyət tapmaq mümkün deyildir. Məşhur filosof Henri Berqson bu mövzuya dair belə demişdir: “Elmdən, mədəniyyətdən və fəlsəfədən məhrum cəmiyyətlər daima olmuşdur və gələcəkdə də olacaqdır. Lakin dini-imanı olmayan cəmiyyət heç vaxt olmamışdır” [1;2;3].

Din ictimai düşüncənin bir forması olub, hər zaman bu və ya başqa şəkildə insanın ətraf mühitlə münasibətlərinə dair məsələlərə toxunmaqdadır. Son onillikdə başlayan milli mədəniyyətlərin mənəvi dəyərlərə kütləvi şəkildə qayıdış prosesi insan davranışının əxlaqi-etik prinsiplərinin və qaydalarının axtarışı və hazırlanması ilə birbaşa əlaqədardır [4].

Din maariflənmə dövründən sonrakı müddət istisna olmaqla, bəşəriyyət tarixində həmişə mühüm rol oynamışdır. Dərrakənin, elmin müvəqqəti olaraq ön plana keçməsi dini kölgədə qoymuşdur. Analoji olaraq XX əsrdə dini sosializm, kommunizm, faşizm, milliyətçilik və s. kimi vətəndaş ideologiyalarında dini kölgədə buraxmışdır. Hazırda din yenidən mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Müasirlik baxımından dini və ictimai inkişaf problemi aktual məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu, ən çox özünü İslamda əks etdirməklə keçmişə yönələn konservativ qüvvə kimi tərəqqi yolunda maneə olaraq görülür. Müsəlmanlara qarşı mənfi münasibət hələ orta əsrlərdə yaranmağa başlamışdır. Həmin vaxtlarda bəzi qüvvələr tərəfindən Xristianlığa rəqib sayılan

İslama qarşı ədavət səlib yürüşlərinin başlaması üçün bəhanə olmuşdur. “The Guardian” qəzetinin jurnalisti Nil Klark yazmışdır ki, “müsəlmanlara qarşı fobiya səlib yürüşləri dövründən Qərbin xarakterik xüsusiyyəti olmuşdur”. “Avropa və İslam” kitabının müəllifi Franko Kardini isə qeyd edir ki, “Avropa ilə İslam mühitinin qarşılaşdırılması daima müqayisə xarakteri daşıyır”. Beləliklə, Qərbin İslam əleyhinə köklənməsinə Qərb-Şərq qarşıdurmasının bir hissəsi kimi baxmaq olar [5].

Patrik Byukenen özünün “Qərbin ölümü” kitabında bunları yazır: “Amerika, Avropa və Yaponiya elmdə, texnologiyada, sənaye istehsalatında, kənd təsərrüfatı sahəsində, silahların hazırlanması və istehsalında olduqca inkişaf etmişdirlər. Lakin İslam dünyası Qərbin itirdiklərini özündə saxlamışdır. Düzdür, Qərb İslam dünyasına məlum olmayan çox şeyi öyrənmişdir, lakin İslam dünyası Qərbin unuduğu amilləri xatırlayır: “İmanla yaradılmış dünyadan başqa dünya mövcud deyildir.”

Təqlidçilik virus kimi zülmə məruz qalmış İslam Şərqi də yayılmışdı. Buranın sakinləri düşünürdülər ki, inkişafın yeganə yolu bu gün qalib olan Qərb yoludur. Nəticə etibar ilə, müsəlman dünyasının sakinləri də Qərbin insanları öz dinlərindən imtina etdikləri kimi öz dinlərindən imtina etməyə məcbur olurlar [6].

İslam dini əmin edir ki, bəşəriyyətdə ilk din “tövhid” (təkallahlılıq) olmuşdur. Dinin banisi hər şeydən uca Allahdır. Allah kainatı, insanı, kitabı yaratmış və peyğəmbərlər göndərmişdir. Allah Adəm peyğəmbərə hər şeyin adını öyrətmiş və ilk peyğəmbərliyi ona vermişdir. Adəm peyğəmbər onunla eyni vaxtda yaşamış insanlara Allahdan gələn vəhy ilə doğru yol göstərmişdir. Zaman keçdikcə insanlar təkallahlılığın əsasını unutmuş, Allahdan başqa digər cisimlərə və əşyalara sitayiş etməyə başlamışlar: Günəşə, Aya və öz əlləri ilə hazırladıqları bütlərə. Belə olan halda Allah onlara peyğəmbərləri göndərmiş və onları haqq dininə çağırmışdır. Bu səbəbdən də, bəşəriyyət tarixində öncə təkallahlılıq yayılmış, sonralar insanlar haqq yolundan çıxdıqda çoxallahlılıq (politeizm) və bütperəstlik (bütlərə sitayiş) yaranmışdır. Bununla əlaqədar Qurani-Kərimdə belə buyrulur: **“Biz hər ümmətə: “Allaha ibadət edin, Tağutdan çəkinin! - deyə peyğəmbər göndərmişdik. Onlardan bir qismini Allah doğru yola yönəltdi, bir qismi isə (Allahın əzəli elmi ilə) haqq yoldan azmalı olmuşdur. (Ey müşriklər!) Yer üzündə dolaşib görün ki, (peyğəmbərləri) yalançı hesab edənlərin axırı necə oldu! (ən-Nəhl, 16:36)”.** Biz, peyğəmbər göndərməmiş (heç bir ümmətə) əzab vermərik! (əl-İsrail, 17:15)”.

İnsan fitrətində (zatında, mahiyyətində) bəzi hissələr onun özündən asılı olmayaraq, anadangəlmə mövcuddur. Bunlara fitri duyğular deyilir. İnsan təbiəti araşdırmağa meyillidir, həmişə ətrafdakıları öyrənməyə, bilmədiyi sualların cavabını tapmağa çalışır. Hər kəs öz zehmindən, sosial statusundan asılı olaraq, müəyyən bir məsələ ilə maraqlanır. Hər şeydən uca olan Allah Qurani-Kərimin aşağıdakı ayəsində dini hissələrində insanda anadangəlmə olduğunu bildirir: **“Batıldən haqqa tapınaraq üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə tərəf tut. Allahın dinini heç vəchlə dəyişdirmək olmaz. Doğru din budur, lakin insanların əksəriyyəti bunu bilməz“ (Rum,30:30).**

Müasir dünyada İslam Yer kürəsinin bütün əhalisinin dördü birinin həyat tərzidir. İslam dininin dəyərləri artıq 14 əsrdir ki, dəyişməz olaraq qalır. O, insana Uca Tanrının məmnun olacağı və narazı qalacağı yolu göstərir. O yol ki, Allaha doğru aparır və Cənnətdə bitir.” Bu yolu keçmək isə, yalnız haqqı dərk edən və bütün əməllərində bunu rəhbər tutan şəxsə müəssər olacaqdır. Eyni zamanda bu yol İslama tərəf yönəlməyi onun qanunlarını öyrənməyi və onları həyata keçirməyi

nəzərdə tutur. Düz yol Uca Allahın nemət bəxş etdiyi peyğəmbərlərin, doğru danışan möminlərin, şəhidlərin və təqvalıların yoludur. Bu həqiqəti bildikdən sonra ondan üz çevirmişlərin və buna görə Onun qəzəbinə düşər olmuşların yolu deyildir [7-8].

İslam dini heç vaxt elmlə ziddiyyət təşkil etməmiş elm adamlarına zülm etməmişdir. Tarixdən də məlum olduğu kimi İslam dininin mövcud olduğu dövrdə bir çox tanınmış həkimlər, astronomlar, mühəndislər, təbiətşünaslar və kimyaçılar yetişmişdir. Onların ruhunda elm ilə din arasında ziddiyyət olmamışdır.

Tanınmış ingilis filosofu Bertran Rassel yazmışdır ki: “Şərqi üstünlüyü yalnız hərbdə deyil. Avropa cəhalətdə (barbarlıqda) batıb qaldıqda, Məhəmmədin dünyasında elm tərəqqi edir. Avropalılar bu dövrü “Qaranlıq çağ” adlandıraraq təhqir edirdilər, lakin Avropa üçün, daha dəqiq desək, xristian Avropası üçün bu, ədalətlidir”.

Məşhur tarixçi Rober Briffo isə “İnsanın Yaradılışı” kitabında iddia edir ki: “Əgər ərəblər olmasaydı, müasir Avropa sivilizasiyası ümumiyyətlə yaranıb bilməzdi: tamamilə dəqiqdir ki, ərəblər olmasaydı, Avropa bütün əvvəlki təkamül mərhələlərini üstələyən keyfiyyətləri qəbul etməzdi”.

Avropalıların düşüncələrində müasir müsəlmanların səhvləri və zəifliklərini İslamın təsiri və təlimi ilə əlaqələndirmək kimi dəyişməz tendensiya yaranmışdır və onlar bunu “müsəlmanların nə qədər tez öz inamlarının “qandallarından” qurtulub Avropa həyat tərzini mənimsəyəcəklərsə, bu, müsəlmanların özləri və dünya üçün o qədər yaxşı olacaq” nəzəriyyəsinin xeyrinə arqument olaraq istifadə edirlər. Bu nöqteyi-nəzər tamamilə yanlışdır. İslam nəzəriyyəsi ilə tanış olan və əvvəlcədən qərəzli mövqeyi olmayan istənilən şəxs İslamda məntiq və tərəqqiyə zidd amillərin olmadığı yaxşı bilir. İslam elmin kamil mənimsənilməsində bütün dinlərdən öndədir.

XVII əsrdən başlayaraq Qərb durmadan inkişaf edir, müsəlmanlar isə özlərində artıq mövcud olan gücü itirirdilər. Buna görə də Qərb ölkələri yazıçıları İslama artıq mübarizə aparılmalı rəqib gözü ilə deyil, dini hərəkət kimi baxırdılar. Qərb İslam haqqında daha çox öyrənməyə başlamışdı. Buna hər şeydən əvvəl ərəb dilinin öyrənilməsi, müxtəlif ərəb dilli və müsəlmanlara məxsus sənədlərin nəşri, həmçinin bilavasitə müsəlmanlarla görüşən missionerlərin təsiri olmuşdur. İslam barədə biliklərin genişlənməsi və dərinləşməsi sayəsində bu dinə dair dərc olunan kitabların daima artırdı, və bu kitablarda əks olunan fikirlər bir sıra dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olurdu.

Hadisələrin bu istiqamətdə cərəyan etməsinə dair Henri Stubbın 1670-ci ildə nəşr olunmuş “İslamın yaranması və inkişafı haqqında” məruzəsində də qeyd edilmişdir: Müsəlman dininin banisinin ictimai və siyasi fəaliyyətini müsbət qiymətləndirməklə yanaşı, o, Məhəmməd peyğəmbərin Allahın həqiqi rəsulu olduğunu inkar etməkdə davam edirdi. Ancaq Qərbin bütün alim və yazıçıları dinin əleyhdarları deyildirlər. Onların arasında öz ruhlarını Avropa ateist materializmindən azad etmiş, dini əqidələrin eyni zamanda qəlbin və aqlın tələbatı olduğunu dərk edən dərrakəli insanlar da var idi. Öz elmi araşdırmaları sayəsində cəmiyyət bu nəticəyə gəlmişdir ki, elmin problemləri çoxdur və bu problemlər yalnızca ilahi qüvvənin mövcudluğu şəraitində həll ola bilər. Tanınmış sosioloq Jean Berg məhz maddi və mənəvi xüsusiyyətləri bir ideya və sistemdə birləşdirdiyinə görə İslam dinini yüksək qiymətləndirmişdir. Qərbdə baş verənləri məşhur yazıçının sözləri ilə xarakterizə etmək olar: “Avropa bu gün öz Allahını təkzib etdi və elmə inandı. Lakin elm dəyişkəndir. Elm dünən təkzib etdiyini bu gün təsdiqləyir. Sabah isə bu gün təsdiqlədiyini təkzib edə bilər”.

Müasir Fransanın görkəmli və mahir cərrahı Moris Bukay iddia edirdi ki: “Əgər mən Quranı

əvvəlcədən bilsəydim, elmi həll üsullarının arayışında kor-koranə hərəkət etməzdim, mənim yol göstərən bələdçim olardı!” Bukay bildirirdi ki, elmi aspektlərinə görə fərqlənən Quran ona olduqca təsir etmişdir və o heç vaxt zənn etməzdi ki, on üç əsrdən çox yaşı olan və Quranda dəqiq təsvir edilmiş müxtəlif elmi faktlar müasir biliklərlə bu dərəcədə üst-üstə düşə bilər [9]. Bununla əlaqədar Allahın sözlərini xatırlatmaq münasib olardı: **“Onlar Quran barəsində (onun Allah kəlamı olması haqqında) düşünməzlərmi? Əgər o, Allahdan qeyrisi tərəfindən olsaydı, əlbəttə, onda çoxlu ziddiyyət (ixtilaf, uyğunsuzluq) tapardılar!” (Nisa, 82).**

Müsəlman olmayan Şotland tənqidçisi Villiam Moer “Məhəmməd Peyğəmbərin bioqrafiyası” kitabında Quran haqqında bunları yazırdı ki: “Çox güman ki, dünyada mətni 12 əsr ərzində bu qədər aydın olmuş başqa bir kitab mövcud deyildir”. İtaliyalı Laura Veççi Valeri isə “İslamın müdafiəsində” kitabında yazır: “Quranın ilahi mənşəyinin olduğuna dair dəlillər vardır. Bu ondan ibarətdir ki, onun mətni uzun əsrlər boyunca təhrif olunmamışdır və o mövcud olduqca belə də qalacaqdır...” Kitabının sonunda Veççi bildirir ki, “nə düşmənin, nə müttəfiqlərin, nə savadsız, nə də ki savadlı şəxslərin korlaya bilmədiyi bu möhtəşəm Kitab Allahın Kitabıdır və Allah tərəfindən sonuncu və savadsız (yazıb-oxumağı bilməyən) peyğəmbərə göndərilmişdir”.

Vilfred Kantvel Smit 1963-cü ildə Yel İlahiyyat Məktəbində keçirdiyi Teylor mühazirələrində İslama daha aydın yanaşma təklif etmiş və belə bir sual ortaya qoymuşdur: “Quran Allahın kəlamıdır mı?” Öz çıxışının əvvəlində Smit qeyd etmişdir ki, xristian ilahiyyatçılarından heç biri belə sualla qarşılaşmamışdır. Xristianlar müsəlmanlar kimi düşünmürdülər, onlar Quranı Allahın deyil, Məhəmmədin kəlamı hesab edirdilər. Əgər Quran Allaha doğru aparən kitabdırsa, o zaman bu kitaba yalnız başqa dinin kitabı kimi baxılmamalı, həm də xristianlara, yəhudilərə və ya digər dinlərə sitayiş edən insalara ünvanlanmış, hətta həqiqi dini hökmü olan kitab kimi ehtiram edilməlidir.

Xristianlıqdan fərqli olaraq İslam ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə etmiş, sosial strukturun, mədəniyyət və məişət həyatının, siyasi idarəetmənin formalarını və iqtisadi münasibətlərin xarakterini müəyyən etmişdir. İnsanların xoş (toy, uşağın doğulması) və ya pis (dəfn mərasimləri, günahların bağışlanması) günlərində xatırladıqları digər dinlər yalnız öz müqəddəs yerləri və məbədlərində din olaraq qalmağa davam etdiyi halda, İslam insan həyatı üçün bütün bir sistem təşkil edir. Məscid insanın inamının ifadə edilməsində sərhəd deyildir. Məhəmməd peyğəmbər (s) söyləyirdi ki, bütün dünya məsciddir. Yəni Allaha səcdə etmək üçün məscidə getmək vacib deyil.

İlahiyyəti öyrənmiş və Prinston Universitetininin diplomuna yiyələnmiş keçmiş kopt keşişi İbrahim Xəlil Filobus demişdir: “Mən tələbələrə İslamın əsaslarını öyrətmişəm. Eyni zamanda onlar arasında xristian missionerlərin və islamın düşmənlərinin bu dinə qarşı uydurduğu yalan məlumatları yayırdım. Belə olan halda mən İslamı daha dərinədən öyrənmək qərarına gəldim, lakin qeyri-müsəlman müəlliflərin işləri artıq məni qane etmirdi. Mən özümə o qədər inanırdım ki, müsəlman alimlərin yazdığı kitabları oxumağa başladım. Həmçinin mən Quranı tam oxumaq və onun mənasını anlamaq qərarına gəldim. Bütün bu təşəbbüslərimin əsasında elmə sevgi və İslama qarşı mümkün qədər çox dəlil əldə etmək dururdu. Lakin nəticə gözlənilmədiyi kimi alınmadı. Mənim inamım sarsılmışdı, yaranan təzadların mübarizəsi məni daxildən yeyirdi. Mənim əvvəl bildiyim və insanlara aşıladığım bütün hər şey yalan olmuşdu. Mən özümə belə bir sual verdim: “Nə üçün mən tamamilə yalan hesab etdiyim məlumatlar barədə danışmalıyam?” Bu zaman radioda Quranın ayəsi səsləndirildi: **“(Ya Peyğəmbər!) De: “Mənə vəhy olundu ki, bir dəstə cin (Məkkə və Taif arasında**

sübh namazı vaxtı Qurani dinləyib öz həmcinslərinin yanına qayıtdıqları zaman) dedilər: “Biz çox qəribə (təsəvvür edilməz dərəcədə gözəl olan) bir Qur’an eşitdik”...”O, (xalqa) haqq yolu göstərir. Biz ona iman gətirdik və biz bir daha heç kəsi Rəbbimizə şərik qoşmayacağıq”...” Doğrusu, biz hidayət yolunu göstərəni (Qurani) dinlədiyimiz zaman ona iman gətirdik. Kim Rəbbinə iman gətirsə, nə (yaxşı əməllərinin mükafatını) əskilməsindən, nə də haqsızlığa mə’ruz qalmaqdan (başqasının günahlarının ona yüklənməsindən) qorxar”(Cinn, 1-2,13). Elə bu an mən sakitləşdim. Mən Qurani oxumağa başladım və onun müxtəlif ayələrini uzun müddət təhlil etdim” [10].

1982-ci ildə İslam dinini qəbul edən Roje Qarodi Qərb ictimaiyyətini və keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələrinin, xüsusilə Sovet Birliyinin rəhbərlərini şok vəziyyətinə salmışdır. Kommunist ideologiyasının reallaşması üçün bütün həyatını həsr etmiş bir insana bunu etməyə nə vadar edirdi. Əvvəllər yeni əxlaqi dəyər və mənəvi əsasların yaranmasının qeyri-mümkünlüyünü olduğunu iddia edən R.Qarodi, indi islam mədəniyyəti tərəfindən müəyyən edilən dəyərləri geri qaytarmaq təklif irəli sürürdü.

İslamda insanın Allah tərəfindən yaradılmış ən kamil, şərəfli və üstün varlıq olmasını qəbul edilməklə yanaşı, Allahın bəxş etdikləri ilə necə davranmaq lazım olduğu da izah edilir. İslam insanlara israfçılığı və təmtərağı, haram pulu qadağan edir, alın təri ilə qazanılmış və toplanmış qazancı isə mədh edir, bununla yanaşı tənbellik və istismara səbəb olan faizlə pul alma və ya pul verməyi qadağan edir, kasıb insanlarla yanaşı varlı şəxsləri də əxlaqi prinsiplərə riayət etməyə çağırır. Beləliklə, qanunsuz şəkildə, qadağan edilmiş yolla əldə edilən zənginliyi, eyni zamanda bunun doğurduğu bərabərsizlik və ədalətsizliyi də aradan qaldırır. İslam həm xəlifə, həm də qullar üçün bərabər hüquqlar verir. R.Qarodinin fikirlərinə əsasən marksizm və kapitalizm sistemləri insanları istismar edir. Onlardan fərqli olaraq, İslam dini insanın nüfuzunu və şərəfini geri qaytarır [11].

Məhəmməd Əsəd bildirirdi ki, müsəlmanlar anlamalıdırlar ki, onların cəmiyyəti və mədəniyyəti “çiçəklənən” Qərb cəmiyyətinin mədəniyyətindən köklü surətdə fərqlənir. Onlar bununla qürur duymalı və bu fərqli keyfiyyətlərini qoruyub saxlamağa kömək edəcək ənənələrini hifz etməlidirlər. Onlar bunun köməyi ilə Müqəddəs Quranda və Peyğəmbərin (s) sünnəsində ifadə edilən İslam ideologiyasını oyandırmalı və yenidən mədəniyyətin yaradıcıları olmalıdırlar. O, İslamı memarlığın şah əsəri hesab edirdi və onun tərkibinin bir-birini həmahəng tamamladığını, burada əlavə və ya çatışmayan heç nəyin olmadığını və nəticə etibarilə, tamamilə balanslaşdırılmış və sarsılmaz binanı xatırladığını qeyd edirdi [12].

İslam nəzəriyyəsində əsasən, dünyanın idarəsi və rifahı üstün tutulur. Onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri odur ki, o, İslamın izi ilə gedənlərə təkəbbürlük və lovğalıqdan uzaq durmaqla özünə inanmağı öyrədir və onları başqa insanların asılılığından azad edərək qəlblərində Allaha heç vaxt dəyişməyəcək və azalmayacaq inam yaradır. Bu etiqad müsəlmanlardan bütün bəşəriyyət qarşısında məsuliyyətli olmağı və onun qeydinə qalması tələb edir. Müsəlmana həvalə edilmiş vəzifə ondan ibarətdir ki, o Allah tərəfindən göndərilən hökm və nəsihətlərin köməkliliyi ilə düz yoldan çıxmış insanları haqq yoluna qaytarsın, onları zülmətdən işığa doğru yönəltsin [13]. “(Ey müsəlmanlar!) Siz insanlar üçün ortaya çıxarılmış ən yaxşı ümmətsiniz (onlara) yaxşı işlər görməyi əmr edir, pis əməlləri qadağan edir və Allaha inanırsınız. Əgər kitab əhli də (sizin kimi) iman gətirsəydi, əlbəttə, onlar üçün yaxşı olardı. Onların da içərisində bəzi iman gətirən şəxslər vardır, lakin çox hissəsi haqq yoldan çıxanlardır”(Ali-İmran, 110).

Nəticə

1. Qərbdə islamofobiya həmişə ənənəvi hadisə olmuşdur. Katolik kilsəsi və bir sıra Avropa fəlsəfəçiləri tərəfindən xeyli şişirdilərək, nəticədə Qərb və İslam qarşılıqlı düşmənçiliyə gətirib çıxarmışdır.

2. Xristian sivilizasiyasının beşiyi və dayacağı hesab edilən Qərb, orta əsrlərdə müsəlmanlarla böyük münaqişələr təcrübəsinə malik idi. Müsəlmanlar tərəfindən İspaniyanın işğalı və sonrakı Rekonkista, səlib yürüşləri və s., düşmən təsviri və “xristian-müsəlman” qarşılıqlı düşmənçiliyi üçün müqəddimə yaratmışdır.

3. İslam dini heç vaxt elmlə ziddiyyət təşkil etməmiş və ikisi arasındakı ədavət və elm adamlarına zülm etməmişdir. Tarixdən də məlum olduğu kimi, İslam dininin mövcud olduğu dövrdə bir çox dahi həkimlər, astronomlar, mühəndislər, təbiətşünaslar və kimyaçılar yetişmişdir.

4. Müsəlmanlar anlamalıdır ki, onların cəmiyyəti və mədəniyyəti “çiçəklənən” Qərb cəmiyyətinin mədəniyyətindən köklü surətdə fərqlənir. Onlar bununla qürur duymalı və bu fərqli keyfiyyətlərini qoruyub saxlamağa kömək edəcək ənənələrini hiifz etməlidirlər.

5. Müsəlmana həvalə edilmiş vəzifə ondan inbarətdir ki, o Allah tərəfindən göndərsin hökm və nəsihətlərin köməkliliyi ilə düz yoldan çıxmış insanları haqq yoluna qaytarmalı, onları zülmətdən işığa doğru yönəltsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A., Məlikov S. Dəlilləriylə İslam elmihalı. Bakı: “İpək yolu” Nəşriyyatı, 2010.
2. Bergson H. Ahlak ile Dinin İki Kaynağı (çeviren: Mehmet Karasan). İstanbul: M.E.B. Yayınevi, 1986.
3. Zeynalov Ü. Sivilizasiya və din əlaqəsinin fəlsəfi əsasları // “Dövlət və Din” ictimai fikir toplusu, № 06 (47), Noyabr - Dekabr 2016.
4. Круглова Г. Христианские экологические концепции. «Свободная мысль», 2008, № 1, с. 105.
5. Франко Кардини. Европа и ислам: история непонимания. СПб.: “Александрия”, 2007, 332 с.
6. Мухаммад Кутб. Измышления вокруг Ислама. Islamhouse.com. 2010.
7. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda İslam: tarix və müasirlik. Bakı: Azər nəşr, 1991.
8. Ə. Qafarov. “Qafqazda İslamın təşəkkülü və inkişaf mərhələləri” // “Dövlət və Din” ictimai fikir toplusu, № 01 (48), Yanvar - fevral 2017, s. 80-89.
9. Морис Букай. “Библия, Коран и Наука”. Киев: “Ансар Фаундейшн”, 2009.
10. Al-Haj Ibrahim Khalil Ahmad. “Why I Embraced Islam?” // The Islamic Bulletin P.O. Box 410186, San Francisco, CA 94141-0186.
11. Roger Garaudy. “Promesses de l’Islam” (French). Paperback, 1981.
12. Muhhamad Asad. Islam at the crossroads. Pakistan, India: Arafat Publications, 1934, Pp. 105.
13. Саид Кутб. “Под сенью Корана”. Изд-во “УММА”, 2005.

Фариз Ахмед

**ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОТИВОСТОЯНИЯ МЕЖДУ
ЗАПАДОМ И ИСЛАМОМ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

РЕЗЮМЕ

В XX веке религию затмевали такие гражданские идеологии, как социализм, коммунизм, фашизм, национализм и т.д. В настоящее время религия вновь приобретает всё возрастающую важность.

Роль ислама в современном мире очень велика, так как эта религия является образом жизни четверти всего населения земного шара. Ислам никогда не отделял науку от религии и не разжигал между ними вражду и конфликты, не угнетал учёных.

В современном мире ислам является наиболее сильной религией. Это объясняется тем, что в отличие от христианства в Европе, Ислам охватил все сферы общественной жизни, определил характер экономических отношений и формы политической администрации, социальную структуру, культуру и быт.

Fariz Ahmad

**CHARACTERISTIC FEATURES OF THE STAND-OFF BETWEEN
WEST AND ISLAM IN THE MODERN WORLD**

SUMMARY

In the twentieth century religion was overshadowed by such civil ideologies as socialism, communism, fascism, nationalism, and so on. At present, religion is once again becoming increasingly important.

The role of Islam in the modern world is very great since the religion is a way of life of a quarter of the world's population. Islam never separated science from religion, stir up enmity and conflicts between them, and oppress scientists.

In today's world Islam is the most powerful religion. This is due to the fact that unlike Christianity in Europe Islam encompassed all spheres of public life, defined the nature of economic relations and forms of political administration, social structure, culture and way of life.

KLASSİK ELMİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ELMİ VƏ DİNİ BİLİKLƏRİN İNTEQRASIYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Vüsal ZÜLFÜQAROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

AÇAR SÖZLƏR: *elm, klassik elm, elmi dünyagörüşü, heliosentrizm, Reformasiya hərəkatı, protestantlıq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *наука, классическая наука, научное мировоззрение, гелиоцентризм, реформационное движение, протестантизм.*

KEY WORDS: *science, classical science, scientific worldview, heliocentrism, reformation movement, Protestantism.*

Yunan filosofu Aristotelin fəlsəfəsindən qaynaqlanan Varlığın iyerarxik düzülüşü məsələsi orta əsrlər fəlsəfəsində köklü dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Həm ərəbdilli fəlsəfədə, həm də sxolastikada belə bir nizam müzakirəyə ehtiyacı olmayan prinsip kimi çıxış etmişdir. Bu cür baxışların mövcudluğu isə ilk növbədə astronomiya elmində doğru biliyin əldə olunmasına və bunun da əsasında elmi dünyagörüşünün formalaşmasına əngəl yaratmışdır.

“Mütləq yuxarı” (Tanrı) və “mütləq aşağı” (materiya) arasındakı uçurumu elmi dəlillərlə və arqumentlərlə aradan qaldırmağı bacaran ilk mütəfəkkir alman mənşəli din xadimi, katolik kilsəsinin kardinalı N.Kuzanlı olmuşdur. Bu münasibətlə P.P.Qaydenko yazır: “Mütləq yuxarı” ilə “mütləq aşağı”nın eyniləşdirilməsi prinsipi Kuzanlıdan etibarən fəlsəfəyə daxil olmuşdur yalnız yeni dövr fəlsəfəsinin deyil, həmçinin XVI-XVII əsrlərdə formalaşan yeni elmin başlanğıcını təşkil etmişdir” [1, s. 32].

N.Kuzanlı göstərmiş ki, məkan çoxcinsli olmayıb bircinslidir. Çünki kainatda fərqli səviyyələr mövcud deyil, burada seçilmiş mərkəz və ya ikinci dərəcəli səviyyə axtarmağa lüzum yoxdur [1, s. 50]. N.Kuzanlı bildirir ki, mərkəzin seçilməsi sadəcə müşahidəçinin subyektiv mövqeyindən asılıdır. Onun fəlsəfəsində kainatın mərkəzi anlayışı aradan qaldırılır, çünki Yaradan ilə materiya arasında keçilməz sərhəd artıq ortadan götürülmüşdür. Bu, əslində panteist yönlü və məzmunlu fəlsəfi dünyagörüşüdür [2, s. 691] ki, sonralar C.Brunonun yaradıcılığında öz kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Kuzanlının təlimində peripatetizmə xas olan “yuxarı” və “aşağı” qarşıdurması aradan götürülmüş vəziyyətdədir: artıq mütləq maksimum və mütləq minimum yoxdur, yalnız əksliklərin eyniyyəti vardır [1, s. 33]. Deməli, məkanın əsas xüsusiyyəti onun bircinsli olmasındadır. Bu məkanda baş verən bütün hadisələr Tanrı tərəfindən müəyyənləşdirilərək ümumi qanunlar əsasında işləyir. Bu cür mövqe, məlum olduğu kimi, sonralar ümumdünya qanunlarının kəşf edilməsinə yol açdı (məs., Keplerin və Nyutonun qanunları). Digər tərəfdən, Platon və Aristotel fəlsəfəsinə xas olan bəzi dəyərlər artıq öz əhəmiyyətini itirmiş oldu. Onlardan biri riyaziyyat elminin praktik məsələlərə tətbiqi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Platon fəlsəfəsində riyaziyyat elmi yalnız dəyişməz qalan ideal həqiqətlər dünyasına şamil edilə bilər. Arximedın yaradıcılığında riyaziyyat elminə bu cür yanaşma qismən aradan qaldırılsa da, Qərb dünyasında N.Kuzanlıya qədər dəyişməz olaraq davam etmişdir.

N.Kuzanlı tərəfindən kainatın iyerarxik düzülüşü haqqındakı Aristotel konsepsiyasının aradan qaldırılması gerçəkliyindən yola çıxaraq N.Kopernik Ptolomeyin geosentrik konsepsiyasını özünün heliosentrik nəzəriyyəsi ilə əvəzləyə bildi [2, s. 691]. Ptolomeyin adı ilə bağlı olan, Kainatın Yer və Göy aləmlərinə bölünməsinə əks etdirən geosentrik sistemdə hesab edilirdi ki, Yer Kainatın mərkəzi olub, öz tərkibinə, quruluşuna görə Göy aləmi cisimlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, Yer cisimləri müvəqqəti, keçici, Göy cisimləri isə əbədi, mükəmməldir [3, s. 20]. Öz təlimində Günəş sisteminin mərkəzinə Günəşi “qoyan” Kopernik Yerin Kainatda müstəsna vəziyyətdə olub, başqa planetlərdən üstünlüyü barədə baxışları tənqid edərək göstərdi ki, Yer və Göy aləmi cisimləri arasında fərq yoxdur, onlar eyni mexanika qanunları üzrə hərəkət edirlər [3, s. 21]. Bu hadisə elm tarixinin tədqiqatçıları tərəfindən haqlı olaraq misli görünməmiş inqilab kimi dəyərləndirilir. Əslində, bu inqilabi kəşf sayəsində elmin yeni əsaslarda qurulmasına imkan yaradılması ilə yanaşı, elmi dünyagörüşünün formalaşması üçün də ciddi bir addım atılmış oldu. Belə ki, bu kəşf nəticəsində geosentrik dünyabaxışının əsasları xeyli sarsındıldı. Təsadüfi deyil ki, N.Kopernikin inqilabi nailiyyətini elmi arqumentlərlə dəstəkləyən C.Bruno katolik kilsəsinin qərarı ilə rəsmi şəkildə yandırıldı.

Elmin, elmi ideyanın və ya kəşfin meydana gəlməsi üçün tələbatla yanaşı, dövrün ictimai şüurunun elə bir səviyyəsi tələb olunur ki, həmin elm, ideya, kəşf cəmiyyətin mümkün qədər çox hissəsi tərəfindən dərk və qəbul edilsin [4, s. 6]. Klassik elmin meydana gəlməsi məsələsi N.Kuzanlının simasında yeni fəlsəfi dünyagörüşünün bərqərar olması ilə yanaşı, fərqli sosial-mədəni mühitin formalaşması amilini də özündə ehtiva edir. Klassik elmin təşəkkülü problemini analiz edərkən məlum olur ki, İntibah dövründə baş verən sosial-mədəni proseslər Yeni dövr elmi dünyagörüşünün formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilmişdir. Söhbət, ilk növbədə, Xristian dininin daxilində baş verən parçalanma proseslərindən və cəmiyyətdə onların yeni həyat tərzinin bərqərar edilməsinə istiqamətlənmiş təsirlərindən gedir. Məsələ burasındadır ki, XV əsrdən etibarən Avropada köhnə feodalizm dəyərlərinin yeni yaranmaqda olan erkən burjua dəyərləri ilə əvəzlənməsi insanların sosial-mədəni həyatında köklü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Əsasən Avropanın şimal bölgələrində cərəyan edən və insanların sosial-siyasi, sosial-mədəni həyatında ağır mənəvi-psixoloji sarsıntılarla müşayiət olunan bu proseslər Reformasiya adı ilə tarixdə dərin və əhəmiyyətli iz buraxmışdır. Yeni formalaşan burjua münasibətlərinin ideoloji daşıyıcısı olan Reformasiya hərəkatı ənənəvi dəyərlərdən məhrum olmuş insanlara onların sosial həyata yeni dini dünyagörüşü əsasında aktiv şəkildə qoşulması və öz gələcək müqəddəratını xərclədiyi əmək hesabına təyin etməsi ideyalarını təbliğ edirdi [5, s. 132]. Reformasiya hərəkatının öncülləri isə faktiki olaraq katolik kilsəsinin “köynəyindən” çıxmış M.Lyüter, J.Kalvin kimi görkəmli din xadimləri idilər [6, s. 223-225]. M.Lyüter və J.Kalvin dünyanın peripatetik-sxolastik fiziki konsepsiyasını kəskin tənqid etmişlər. Onların irəli sürdüyü dünyagörüşündə katolik kilsəsinin özünü idarə edən iyerarxik quruluşlu maddi dünya anlayışı öz aktivliyini itirir və bunun nəticəsində materiya Yaradanın müəyyənləşdirdiyi qanunlar əsasında fəaliyyət göstərən passiv mexanizmə çevrilir [7, s. 23]. Reformatörün təklif etdikləri hər bir insanın öz iradəsini Tanrının qoyduğu qanunlara tabe etdirə bilməsi ideyası ardıcılıqla təbliğ olunur və yeni yaranan protestant dini dünyagörüşünün təsiri altında tədricən gerçəkləşdirilir [7, s. 24]. Məhz bu kimi yeni dünyabaxışlarının təsiri altında sonralar Avropa alimlərinin təsəvvürlərində ellinizm fəlsəfəsinin aparıcı cərəyanları olan stoisizm və epikürçülük, eləcə də Avqustinin təlimi yenidən məşhurlaşır. Belə ki, R.Dekartın, T.Hobbsun, R.Boylun və İ.Nyutonun mexaniki dünyagörüşlərinin

əsasında məhz reformatorların yaratdıqları və Yaradanın tam iradəsi altında fəaliyyət göstərən passiv materiya konsepsiyası, Loqosun hakim kəsildiyi ciddi şəkildə determinləşdirilmiş stoisizm dünyası və epikürçülərin atomlar haqqındakı baxışları dayanırdı [7, s. 25]. XVI-XVII əsrlərin elmi dünyagörüşündə belə köklü dəyişikliklərin baş verməsi səbəblərini dərk etmək üçün isə Reformasiya hərəkatının araşdırdığımız məsələyə dair bəzi məqamlarına nəzər yetirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Feodal münasibətlərinin dağılması insanlarda ənənəvi həyat tərzinin də kökündən dəyişməsinə səbəb oldu və nəticədə adi insan ömrü Tanrı tərəfindən verilən bir möcüzə kimi qəbul edildi. Halbuki orta əsrlərdə möcüzə anlayışı yalnız qeyri-adi həyat hadisələrinə şamil olunurdu. M.Lyüterin dediyinə görə, Yaradanın icazəsi olmadan heç bir şey mövcud ola bilməz və bu baxımdan adi bir ağacın çiçək açması hadisəsi belə Yaradanın bilavasitə müdaxiləsi hesabına mümkündür. Halbuki Aristotel fəlsəfəsindən qaynaqlanan sxolastik dünyagörüşünə görə, materiya özündən qaynaqlanan varlıq olduğu üçün, bütün təbiət hadisələrinin təzahürü Tanrının bilavasitə müdaxiləsi olmadan da mümkündür [7, s. 135]. M.Lyüter və J.Kalvin isə hesab edirdi ki, materiya ilə təbiət özbaşına fəaliyyət göstərə bilməz, çünki əks təqdirdə Tanrının iradəsinə və varlığına heç bir ehtiyac qalmazdı. Məhz bu səbəbdən adi qarışqanın ömrü belə Yaradanın ixtiyarındadır, yəni Onun bilavasitə müdaxiləsindən kənar heç bir şey fəaliyyət göstərə bilməz. Bu baxımdan, baş verən bütün təbiət hadisələri möcüzə kimi qəbul edilməlidir. Bu tip fikirlər Avqustinin fəlsəfəsi ilə səsələşdiyi üçün tədricən məhz onun dünyagörüşü peripatetik baxışları əvəzləməyə başlayır. Reformatorlara görə, yalnız təbiətin qanunlarını üzə çıxarmaqla insan övladı Yaradanın qüdrətini dərk edə bilər. Ona görə də insan aktiv fəaliyyət göstərməli, təbiəti öyrənməli və heç bir fayda gətirməyən sxolastik mülahizələrdən uzaq olmalıdır [5, s. 140-141]. J.Kalvinə görə, insan yalnız əməklə Allahın sevimli bəndəsinə çevrilə bilər. Ona görə də hər kəs faydalı zəhmətlə məşğul olmalıdır. Məhz bu üsulla hər bir insan haqqın yolunu tapa bilər. L.M.Kosareva qeyd edir ki, XVII əsr alimləri tərəfindən dünyanın mexaniki mənzərəsinin (DMM) formalaşdırılması üçün tələb olunan münbit sosial-mənəvi şəraiti artıq reformatorlar öz fədakar fəaliyyətləri hesabına yarada bilmişlər [5, s. 144]. Ümumiyyətlə, Reformasiya hərəkatının klassik elmin formalaşmasındakı rolu iki əsas istiqamətdə göstərilə bilər: birincisi, katolisizmin istinad etdiyi iyerarxik dünyagörüşünün aradan qaldırılması; ikincisi, insanın dünyaya olan seyr edici münasibətindən aktiv sosial fəaliyyətə keçməsinin təmin edilməsi. Ən əsası isə, məhz protestantizmin təsiri nəticəsində materiya immanent aktivliyini itirərək, bilavasitə Allah tərəfindən idarə edilən cansız mexanizmə çevrilmiş olur [5, s. 146]. Beləliklə, sosial həyatda və insanların baxışlarında bu cür köklü dəyişikliklərin baş verməsi artıq XVII əsrdə Yeni dövr alimləri tərəfindən dünyanın mexaniki mənzərəsinin yaradılması üçün münbit zəmin hazırlamış oldu.

Artıq qeyd edildi ki, XVII əsrdən etibarən Avropada mexaniki elmi dünyagörüşünün bərqərar olmasında ellinizm dövrünün fəlsəfi-etik təlimləri mühüm rol oynamışdır. Elə isə, klassik elmin əsaslarını yaradan alimlərin məhz bu təlimlərə diqqət yetirmələri nə ilə bağlı idi? Məlum olduğu kimi, stoiklərin və epikürçülərin əsas ideali sosial həyatın çətinliklərinə ləyaqətlə sinə gəlməyi bacaran insan tipinin tərbiyə edilməsi niyyəti ilə bağlı olmuşdur. İndividualizmə əsaslanan protestantizm təliminin daşıyıcıları üçün isə məhz belə bir həyat təzi daha məqbul sayılırdı. Bu baxımdan epikürçülərin atomizm nəzəriyyəsi də yeni etik həyat tərzinə uyğun gələn fiziki dünyabaxışı kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki atomların bölünməzliyi məsələsi dolayısı ilə protestantizmin təbliğ etdiyi individualist həyat tərzinə müvafiq gələn bir nəzəriyyə idi. Sadəcə materialist konsepsiyadan fərqli olaraq, XVII

əsrdə təbliğ edilən fiziki nəzəriyyədə atomların hərəkəti təsadüfdən asılı olmayıb, tamamilə Tanrının iradəsi ilə həyata keçirilirdi. Belə hərəkət tam şəkildə determinləşdirilmiş əsaslardan çıxış edirdi, necə ki, insanın da həyatı tamamilə Yaradanın ixtiyarında idi və burada təsadüfə heç bir yer qalmırdı. Digər tərəfdən, Epikürün təlimində şan-şöhrətdən, eys-ışrətdən uzaq olmanın, öz mənəviyyatının təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmənin təbliğ edilməsi protestant əxlaqına müvafiq gələn dəyərlər kimi çıxış edirdi [5, s. 30]. Eləcə də stoiklərin təbliğ etdiyi əxlaq kodeksinə uyğun olaraq, zəkaya əsaslanan davranışla öz ehtiraslarına qalib gəlməyi bacaran insan dünyanın dəyişməz qanunlarına tabe olmaqla və mövcud qanunauyğunluqları dərk etməklə öz təbiətinə uyğun şəkildə həyat tərzini sürməyə nail ola bilərdi. Digər tərəfdən, kainatın tam determinləşdirilmiş mənzərəsi də stoiklərin təbliğ etdiyi həyat tərzinin aparıcı ideyasıdır ki, bu da əslində Avqustinin təliminə uyğun gələn bir dünyagörüşdür [5, s. 33]. Beləliklə, ellinizm dövrünün təlimləri, eləcə də Müqəddəs Avqustinin baxışları Yeni dövr alimlərinin dünyagörüşünə uyğun gələn bir elmi modelə ortaya qoya bildiklərindən XVII əsrdə yaranan dünyanın mexaniki mənzərəsinin formalaşmasında nəzəri mənbə rolunda çıxış edə bilmişlər.

Qeyd edilən mühakimələr baxımından heç də təsadüfi deyil ki, klassik elmin yaradıcılarından biri olan R.Dekart epikürçülərin və stoiklərin belə bir tezi ilə bölüşürdü: “Düzgün yaşamaq üçün təbiəti dərk etmək lazımdır” [5, s. 35]. R.Dekarta görə, təbiəti dərk edən, onun qanunauyğunluqlarını açmaqla insan, eyni zamanda mənəviyyatının da kamilləşməsinə nail olur. R.Dekart öz dünyagörüşünü heliosentrik konsepsiya ilə stoiklərin flüid nəzəriyyəsi əsasında qurur. R.Dekartın dünyası orqanizm deyil, mexanizmdir və onun hansının ki fəaliyyəti Allah tərəfindən müəyyən və təmin edilir [5, s. 61]. Katolik məzhəbinin daşıyıcısı olan R.Dekartda bu cür təsəvvürlərin formalaşması, şübhəsiz ki, reformatorların apardığı gərgin fəaliyyətin təsiri nəticəsində mümkün ola bilərdi. Dekartın mexaniki dünyagörüşünə görə, passiv, cansız materiya (protestantizmin təsiri) korpuskullardan (yəni atomlardan) təşkil olunmuşdur (epikürçülərin təlimi), hansılar ki, flüidlərin vasitəsilə (stoiklərin təlimi) bir-birilə əlaqə yarada bilərlər (Flüid nəzəriyyəsinə görə, dünya gözlə görünməz maye substansiyadan – flüiddən – təşkil olunduğu üçün burada boşluğa yer yoxdur. Məlum olduğu kimi, Demokritin davamçıları olan epikürçülərə görə, atomlar arasında boşluq mövcuddur). Allah tərəfindən idarə edilən dünyanın qanunauyğunluqlarını açmaq üçün hər bir alim materiyanı və təbiəti dərk etməyə çalışmalıdır. Dərk etmək üçün isə insan ilk növbədə düzgün düşünməyi bacarmalıdır. Bu baxımdan Dekartın “Düşünürəm, deməli mövcudam” müddəası öz dövrünün alimləri tərəfindən anlaşılan və qəbul edilən bir tezis olmuşdur [5, s. 63]. Öz dəqiq əməliyyat üsulları ilə cansız materiyanın öyrənilməsi və onun qanunlarının açılması üçün yeganə düzgün metod həqiqi idrakın əsasında dayanan riyaziyyat elmidir [1, s. 178]. Deməli, materiyanın və ümumən təbiət hadisələrinin öyrənilməsi və bunun nəticəsində, Allah tərəfindən müəyyənləşdirilmiş ümumdünya qanunlarının açılması üçün ən düzgün metod kimi riyaziyyatdan istifadə edilməlidir. Məhz bu yolu davam etdirən böyük ingilis alimi İ.Nyuton ümumdünya qanunlarının kəşf edilməsinə nail oldu.

Protestantizmin təsiri altında olan İngiltərədə mexanistik baxışların formalaşmasında Epikür fəlsəfəsindən qaynaqlanan bir sıra görkəmli alimlərin böyük rolu olmuşdur. Qeyd edilən kontekstdə, xüsusən fransız filosofu P.Qassendi və ingilis alimləri U.Çarlton və R.Boylun böyük xidməti vardır. L.M.Kosareva qeyd edir ki, XVII əsrin ortalarında İngiltərənin sosial-mədəni mühitində atomistik mexanizim konsepsiyasının bərqərar olmasında xüsusən U.Çarltonun və R.Boylun həlledici rolu

olmuşdur [5, s. 161]. Məsələ burasındadır ki, Epikür fəlsəfəsində mühüm yer tutan bəzi aparıcı mühakimələr Xristianlığın əsas müddəalarına qətiyyənlə uyğun gəlmirdi: birincisi, materiyanın əbədiyi və dünyanın təsadüf nəticəsində yaranması ideyaları; ikincisi, canın maddi və sonlu olması müddəaları [5, s. 162]. Dinin güclü müqaviməti altında məhz bu kimi problemlərin aradan qaldırılması işində, ilk növbədə, fransız alimi P.Qassendinin, sonralar isə bu çətin fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə davam etdirməyi bacaran U.Çarltonun, R.Boylun və digər ingilis alimlərinin böyük zəhməti olmuşdur.

Q.Qalileyin tədqiqatlarına istinad edən İ.Nyuton təbiətə mürəkkəb sistem kimi baxaraq Yer və Göy cisimlərinin hərəkətinin eyni qanunlarla təsvir edilməsinin mexaniki elmi nəzəriyyəsinə işləyib hazırladı [8, s. 38]. İ.Nyutonun təklif etdiyi elmi-fəlsəfi dünyagörüşündə məkan sonsuz, lakin karteziyanlıqdakı təlimdən fərqli olaraq, mütləqdir. Mütləq məkan materiyadan və boşluqdan ibarətdir. İ.Nyutona görə, materiya sonsuz və mütləq məkanda elə də böyük yer tutmur. Digər tərəfdən, bu boşluqda Allahın mövcudluğu vardır. Allah hər yerdə, o cümlədən də məkanın materiya olmayan boşluğunda mövcuddur [1, s. 270]. Belə təsəvvürlər isə antik atomist görüşlərdən, konkret olaraq, epikürçülərin təsəvvürlərindən xeyli fərqlidir. Belə ki, antik dövrdə boşluq heçlik statusu ilə səciyyələndirildiyi üçün dəyərlər iyerarxiyasında ən aşağı yerə layiq görülürdüsə, artıq İ.Nyuton fəlsəfəsində boşluq Tanrının mövcud olduğu məkan kimi başa düşülür və müəyyən mənada, mövcudatdan daha üstün dəyər kimi anlaşılır. Əslində, məkana bu cür baxış fəlsəfədə yeni hadisə deyildi və XIII-XIV əsrin mistiklərinin yaradıcılığında, xüsusən alman mütəfəkkiri Meyster Ekxartın təsəvvürlərində özünə yer tapa bilmişdir [1, s. 271]. İ.Nyutonun məkan və materiya haqqındakı görüşləri sonralar Avropada ateizm ideyalarının özünə yer tapmasında (yeri gəlmişkən qeyd etmək olar ki, Fransada İ.Nyutonun əsərlərinin tərcümə edilməsi və populyarlaşması fransız mütəfəkkiri F.M.Volterin adı ilə bağlıdır), konkret olaraq, fransız alimi P.S.Laplasın mexaniki determinizm konsepsiyasının və fransız materialistlərinin dünyabaxışlarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [1, s. 276].

ƏDƏBİYYAT

1. Гайдено П.П. Эволюция понятия науки (XVII-XVIII). М.: «Наука», 1987, 448 с.
2. Новейший философский словарь. Минск: «Интерпрессервис», 2001, 1280 с.
3. Kərimov V. Dünyanın maddi vəhdəti və onun təbii-elmi təsdiqi // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası. Bakı: 2001, № 3-4, 16-29 s.
4. Əhmədli C. Elmi yaradıcılıqda təfəkkür iyerarxiyası // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası. Bakı: 2000, № 3-4, 5-14 s.
5. Социокультурные факторы развития науки (по материалам историко-научных исследований). М.: 1987, 232 с.
6. Протестантизм. М.: «Политиздат», 1990, 319 с.
7. Косарева Л.М. Общекультурная картина мира, ее генезис и функции (на примере механической картины мира) // Социальные функции научных и вненаучных форм знания. М.: Институт философии А.Н.СССР, 1987, 173 с.
8. Məmmədov Ə., İsmayılov V. Müasir fizikaya fəlsəfi baxış. Bakı: "Elm", 2001, 408 s.

Вусал Зульфугаров

**ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ НАУЧНЫХ И РЕЛИГИОЗНЫХ
ЗНАНИЙ В СТАНОВЛЕНИИ КЛАССИЧЕСКОЙ НАУКИ**

АННОТАЦИЯ

В статье представлен контекст научного анализа, процесс становления классической науки и религиозного единства. В новую эпоху научной деятельности особое внимание уделялось возникновению различий социокультурной среды нового научного мировоззрения и их влияние на анализ формирования возможностей.

Vusal Zulfugarov

**ISSUES OF INTEGRATION OF SCIENTIFIC AND RELIGIOUS
KNOWLEDGE IN THE FORMATION OF CLASSICAL SCIENCE**

ABSTRACT

The article presents the context of scientific analysis, the development of classical science and religious unity. In the new era of scientific activity special attention was paid to the emergence of differences in the socio-cultural environment of the new scientific worldview and their influence on the analysis of the formation of possibilities.

ИСЛАМКОЕ ВЕРОУЧЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ ВНЕШНЕГО ОБЛИКА МУСУЛЬМАНСКОЙ ЖЕНЩИНЫ

Фидан ФАРАДЖЕВА,

кандидат философских наук, доцент кафедры
Истории философии и культурологии
Бакинского Государственного Университета,
fidanff@rambler.ru

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Коран, Ислам, СМИ, религия, стереотипы, наука, мусульмане, Запад.

AÇAR SÖZLƏR: Quran, İslam, KİV, din, stereotip, elm, müsəlmanlar, Qərb.

KEY WORDS: the Quran, Islam, press, religion, stereotypes, science, Muslims, the West.

«Кто хочет понять народ, увидеть его в истинном свете и справедливо судить о нём..., он должен заглянуть в его историю, попытаться понять способ организации его труда и хозяйствования, изучить склад характера и дарований его души, вдуматься в его культуру, уяснить себе его религию и благочестие, открыть для себя его искусство, проникнуться его правосознанием в быту и политике, прислушаться к его поэзии — и понять» [1].

А.А.Ильин

В последнее время появился интерес в изучении идейных и социальных концепций основ Ислама по семейно-правовому положению женщин в различных странах и с каждым днем этот интерес усиливается, охватывая все более широкий круг ранее не изучаемых вопросов, связанных с вовлечением женщин – мусульманок в общественную жизнь, а в научных трудах появился интерес к изучению ее атрибутики.

Еще со времен античности и до наших дней люди тратили много усилий на описание внешнего образа человека, что находило свое отражение в форме философских и теологических произведений. Отдельные религии и культуры предлагали свои представления и верования о внешнем облике человека.

Одним из главных факторов формирования внешнего облика женщин стал Ислам. Под влиянием нового верования все общественные отношения подверглись переоценке, согласуясь с требованиями канонических предписаний Корана.

Рассматривая положение женщины и её внешнего облика в соответствии с каноническими предписаниями, мы стремимся дать объективный анализ ряду доктрин исламского верования: выявить сущность этих учений, указать на положительные и отрицательные моменты в их реализации на практике, которая иногда приводит к появлению стереотипов, формирующих превратное представление об Исламе в целом.

Следует отметить, что идеи и принципы демократии не чужды Исламу и многие универсальные демократические ценности также присущи мусульманской религии.

Например, источники Ислама содержат положения о свободе выбора, равенстве между мужчиной и женщиной, достоинстве человека, религиозной и этнической терпимости, ответственности и т. д. Как же трактует Ислам свои основы социальной доктрины о женщине и её внешнем облике и чем сегодня руководствуется человек в своём отношении к внешнему виду?

При всей широте охватываемых вопросов классическая исламская социальная доктрина фактически смогла создать такой свод этических норм, который смог бы раскрыть природные склонности человека и в то же время удержать человека от преступления границ морали и от нравственного падения. В Коране, Сунне и шариате содержится ряд предписаний, касающихся одежды женщин. Им посвящено большое количество аятов (стихов), регламентирующих основные требования к внешнему облику, в частности одежде мусульманок. В Коране в общих чертах рассматриваются основные нормы и обосновывается их необходимость. В священном Коране в двух аятах говорится о женщине и её облике, и о том, как она должна одеваться: **«Скажи верующим женщинам, чтобы отводили они взоры в сторону [от того, что не дозволено им] и оберегали целомудрие свое. Пусть не выставляют напоказ прикрас своих...»** (Коран, 24:30-31) [2]. Следует подчеркнуть, что эти предписания в мусульманских источниках, касающиеся облика женщины, связаны прежде всего с морально-этическим аспектом. Представления об одежде в мусульманском менталитете упрощенно выглядит так: вера связана с одеванием, а безбожие — с раздеванием. Согласно Исламскому учению, мусульманка должна обладать такими качествами, как скромность, стыдливость, преданность, покорность. В отношении соблюдения норм этики в Коране содержится ряд норм и предписаний, в том числе не демонстрировать наряды посторонним, «потуплять свой взор», не проявлять эмоций. В Коране сказано: **«О, Пророк, скажи верующим женщинам, чтобы они опускали свои взоры ... Пусть они не выставляют напоказ своих красот, за исключением тех, которые видны, т. е. лицо и кисти рук»** (Коран, 24:31) [3].

Каждая религия вбирает в себя систему символов, как, например, крест в Христианстве, символизирующий преданность Иисусу и Христианству в целом, или шестиконечная звезда Давида символизирует Иудаизм. Также хиджаб, являясь атрибутом женщины в Исламе, символизирует ее женственность, благочестие, неприкосновенность и свободу. Исламские каноны утверждают, что человек должен быть свободен интеллектуально, духовно и физически. С точки зрения Ислама, женщина является свободной и независимой личностью, и эта свобода не должна означать свободу от моральных обязательств или ответственности. Свобода, с точки зрения Ислама неотделима от справедливости, уважения к человеческому достоинству и праведности. Франция, как впрочем и многие европейские страны ввели запрет на ношение хиджаба, используя пропаганду, в которой девочек якобы принуждают носить хиджаб, что является якобы нарушением прав девочек, забыв при этом, что эти девочки находятся под попечительством своих родителей, и они должны воспитываться (до совершеннолетия) именно в той религии, какой придерживаются их родители. Свобода выбора в вероубеждениях является одной из демократических ценностей. Хиджаб, символизирует принадлежность женского пола к Исламу, и ни в коей мере не может сузить или вовсе отменить права и полномочия женщины. Несмотря на это, в культуре западно-

христианского мира, хиджаб считается символом притеснения и зависимости. Причиной этому является широко распространенное непонимание и страх перед любым проявлением чего-либо исламского в современном мире. Представляется необходимым сказать, что хиджаб, как предписанная обязанность женщины в Исламе, существует и в Иудейской и в Христианской религии. Однако в культуре западно-христианского мира на это стараются не обращать внимания, так как мало кто придерживается этих предписаний, потому что это устарело, и не соответствует современным реалиям в этой культуре. С точки зрения Ислама основы этой религии, или так называемые столпы Ислама не поддаются временным изменениям и неизблемы, и хиджаб является одним из основных обязательств женщины в Исламе. Однако, подходы к этим обязательствам и основам, изменяются соответственно современным реалиям, обстоятельствам, менталитетам, возможно даже обычаям и традициям. Представляется целесообразным представить философию хиджаба с точки зрения Ислама, или психологический механизм хиджаба для мужчины и для самой женщины, которая носит этот хиджаб. Психологический механизм, существующий в основе хиджаба, исполняет функцию своего рода щита и дамбы. В функции щита лежит недопущение взоров чужих мужчин и тем более сексуальных домогательств в словесной и физической форме. А в функции дамбы присутствует механизм регулятора, то есть женщина управляет, и регулирует сама собою этим хиджабом и не допускает этим себя взирать на чужих мужчин. Эта аналогия берется из хадиса, что передает Аиша - жена Пророка: как-то, раз посланник Аллаха сидел у меня дома и в один момент попросился войти домой Абдуллах ибн Мактуум (и как известно он был слепым), Пророк встал и ввел его домой и когда Пророк увидел меня с непокрытой головой, спросил почему я не покрыта, на что я ответила, что он слепой и ничего не видит. Тогда он даже изменился в лице и сказал: «Разве ты тоже ослепла?!» [4]

Хиджаб сам, по сути, не требует ничего от женщины, кроме соблюдения пристойности в её одежде и общем виде. Хиджаб как одна из обязанностей женщины-мусульманки, не новое явление в среде небесных религий, он присутствует и поныне как в Иудаизме, так и в Христианстве, но другой вопрос придерживаются ли хиджаба, в этих религиях?! Например, одежда, которую носят христианские монахини, закрывает тело женщины и её волосы, скрывая всё, кроме лица и кистей рук, это тот же самый хиджаб, что и в Исламе, только по меркам Христианства. И этот вид одежды, которую носят монахини, прописан в Евангелии, что требует от женщин покрывать голову и волосы во время молитвы, и сравнивает не покрытую голову женщины с обритой головой. Также и еврейские женщины, выходя в люди, по традиции покрывали голову, часто закрывая всё лицо и оставляя открытыми только глаза. Иудейские законы запрещали чтение молитвы в присутствии замужних женщин без платка, поскольку непокрытие женской головы рассматривалось как нагота, и непокрытая голова иудейской женщины считалось позором.

Представляется необходимым сказать, что каждая женщина имеет свободу выбора, верить ей в Бога или нет, по христианскому вероубеждению или по Исламскому, поклонятся Всевышнему или нет, носить ей этот хиджаб или нет. В Исламе нет принуждения в вере, так как вера-это личная связь индивидуума с Создателем. Также требования к внешнему облику женщин, согласно нормам шариата, не направлены на то, чтобы одевание всех

женщин мусульманок было одинаковым. При соблюдении этих условий мусульмане имеют право одеваться согласно своей культуре, обычаям и традициям. Каждая нация имеет свой собственный характер, свои устоявшиеся обычаи относительно еды, питья, одежды, жилья и т. п. Всё это отражает культуру нации, её традиции и её вероучения. Аллах создал людей разными и отличающимися друг от друга по многим признакам. Выбор одежды в большой мере зависит от индивидуальности каждой женщины, ее сознания. Лучше избрать для себя одежду, приспособленную к местным традициям, учитывать такие факторы, как климат страны, род занятий и место работы, и проявлять целомудрие во всех внешних проявлениях. Внешняя атрибутика религий может сочетаться, а последнее время — во многом соотноситься с тенденциями в современной светской среде. Безусловно, религиозные требования и установки не позволяют выйти далеко за рамки дозволенного, однако можно проследить определенные вариации с учетом моды. То, что носят люди, диктуется главным образом требованиями общества, в котором они живут, и так называемой модой.

В разных регионах мира одежда мусульманки имеет свои особенности. В странах, где исповедующих Ислам среди населения больше - мусульманки чувствуют себя увереннее, одеваясь согласно традициям и соблюдая требования шариата. Там, где процент мусульман среди населения не так велик, женщины предпочитают не выставлять напоказ свою принадлежность к Исламу, одеваясь «приблизённо» к нормам шариата. Основные отличия мусульман в одежде, как правило, диктуются местными национальными традициями.

Требования, предъявляемые религией к «внешнему хиджабу», соблюдаются некоторыми отступлениями, в целом выходят за рамки традиционного толкования. Большинство из людей, не соблюдающих каноны шариата, путают религиозный аспект в одежде мусульманки с национальными традициями. Традиция, которая развилась у нас в исламских регионах, подчас имеет мало общего с вероисповедальной доктриной. В Коране ничего не сказано о формах и цветах одежды. Более того, в 7 суре в 31 аяте говорится: **«О, дети Адама! Рядитесь в украшения и лучшие одежды перед тем, как отправиться к месту поклонения...»** [5].

Одно из глав книги Мернисси, посвященной хиджабу, можно считать примером блестящего теологического, культурологического и филологического анализа понятия «хиджаб», позволяющего ей обоснованно заключить, что «сузить это понятие до полоски ткани, которую мужчины навязали женщинам для того, чтобы прикрыть их, когда они выходят на улицу – означает обеднить этот термин, если не сказать – лишить его смысла» [6]. Мернисси показывает, что на самом деле хиджаб имеет несколько смысловых измерений: первое – визуального порядка, «скрывающее от взгляда»; второе – пространственное, «очертить границу»; третье – этическое, «относится к разряду запрещенных вещей». Таким образом, заключает исследовательница, мы имеем дело одновременно с материальными и осязаемыми категориями из области чувств или ощущений (визуальное, пространственное) и абстрактной реальностью в виде идей [6]. Помимо прочего, хиджаб – еще и важное понятие суфийской философии, где оно имеет негативный смысл, обозначая завесу невежества, отделяющую человека от познания Бога.

Итак, мы можем отметить, что в целом учения Ислама относительно внешнего облика женщин никоим образом не ущемляют права женщины. Одеваться, прикрывать своё тело

согласно исламскому этикету — признак цивилизованности и культуры. Одежда не что иное, как внешняя оболочка, скрывающая под собой богатство внутреннего мира. Внутренняя красота человека подчиняет себе красоту внешнюю и влияет на его поведение.

Адаты – национальные традиции – переплетаются с нормами собственно Ислама и зачастую становятся неразличимы. И это таит в себе определенную опасность, потому что обычные традиции, нередко дискриминационные по отношению к женщинам, получают статус священных, якобы связанных с шариатом, – законом Ислама, к которому на самом деле не имеют никакого отношения. Так, например, в очень интересном исследовании французского антрополога Хабибы Фатхи, проведенном в Узбекистане, наглядно показано, что в реальной жизни Ислам является частью народной религии, где чтение Корана соседствует с целительством, главными авторитетами выступают не столько муллы и имамы, сколько местные аксакалы, и религиозные знания передаются не только через медресе, но и просто от отца к сыну, а иногда – и от матери к дочери. Это далеко не всегда плохо, потому что в этом *народном Исламе* женщины могут обладать определенным духовным авторитетом, и с его помощью осуществляется их включение в религиозную жизнь, в разные формы духовного общения. Но в тех случаях, когда традиции оказываются жестче норм шариата (например, в вопросе добровольности выбора будущего мужа для девушки при фактическом запрещении развода даже в случае домашнего насилия), нельзя допускать, чтобы они освящались авторитетом Ислама [7].

Представляется целесообразным сказать, что в первую очередь необходимо научиться переходить от стереотипов и закостенелости к научному, современному пониманию Ислама. Применение научного подхода к Исламу и объективная пропаганда посредством СМИ будут способствовать правильному толкованию и пониманию Ислама в целом и положение женщины и её внешнего облика в соответствии с каноническими предписаниями, в частности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ильин И. Покой и радость в православном мировоззрении // Ватандаш, 1996, № 12, 170 с.
2. Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991, 421с.
3. Коран / Пер. с араб. акад. И.Ю. Крачковского. М.: СПИКТА, 1990, 511 с.
4. Пальванова Б.П. Эмансипация мусульманки: опыт раскрепощения женщин Советского Востока. М.: 1982, 264 с.
5. Умарова Г.А. Ислам и внешний облик женщины. Конференция ученых и студентов с дистанционным участием. Коллективные монографии // <https://sibac.info/conf/philolog/xii/28379>
6. Mernissi Fatima. The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam, p. 91.
7. Фатхи Х. «Гендер, образование и права женщин в мусульманском контексте: пример Узбекистана», Гендерное образование и права женщин в мусульманском контексте. Гендерная программа посольства Швейцарии (Ташкент, 2009), 438 с.

Fidan Fərəcova

**İSLAM TƏLİMİ MÜSƏLMAN QADINININ GÖRÜNÜŞÜ
KONTEKSTİNDƏ**

ANNOTASIYA

Məqalənin məqsədi İslam doktrinalarının mahiyyətini ortaya qoymaq, onların həyata keçirilməsinin müsbət və mənfi cəhətlərinin aşkar olunması və təhlilidir. Bəzən həmin nəzəri baxışların kor-təbii tətbiqi müsəlman qadınının cəmiyyətdəki statusu və onun xarici görünüşü haqqında qeyri-obyektiv stereotiplərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan İslamın elmi təhlili və kütləvi informasiya vasitələrində onun obyektiv təbliği İslam dininin və müsəlman qadınının müasir dünyada yerinin düzgün başa düşülməsini və şərh olunmasını təmin edəcəkdir.

Fidan Farajova

**THE ISLAMIC DOGMA IN THE CONTEXT OF MUSLIM WOMAN'S
APPEARANCE**

ABSTRACT

The purpose of this article is to discover and analyze the essence of a number of Islamic doctrines as well as the positive and negative aspects of their implementation. Sometimes the practical application of these theoretical views leads to the creation of non-objective stereotypes about the status of the Muslim woman in society and her appearance in terms of Islam and religious dogmas. From this point of view, the constant application of the scientific approach in the analysis of Islam and its objective propagation in the mass media will enable the understanding of Islam and the Muslim woman to be properly understood and interpreted in the modern world.

ŞƏRQ MUSIQİ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ İSLAM DİNİ

*Sehranə KASİMİ,**AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun**“Qafqaz Albaniyası incəsənəti və memarlığı”**şöbəsinin böyük elmi işçisi,**sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru,**sekaimi@mail.ru***AÇAR SÖZLƏR:** *Ərəb, Şərq mədəniyyəti, Qərb musiqisi, azan.***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** *араб, восточная культура, западная музыка, азан (молитва).***KEY WORDS:** *Arab, Eastern culture, Western music, the adhan (call to prayer).*

İslam sadəcə bir din, Allaha imandan ibarət olmamış, həyatın bütün sahələrinə təsir göstərmiş, yeni mədəniyyət, yeni yaşayış tərzini gətirmişdir. İslam mədəniyyəti dedikdə yalnız ərəblərin deyil, İslam bayrağı altında birləşən bütün millətlərin əmələ gətirdikləri ortaq mədəniyyət başa düşülür. Bunların içərisində ərəblər özlərinə məxsus mədəniyyətləri ilə fərqlənirlər. Sözsüz ki, orta əsrlərdə fəthlər nəticəsində geniş ərazilərə yayılan ərəb mədəniyyəti yerli mədəniyyətlərə də təsirsiz ötürülməmişdir.

Ərəblər tarixdə igid, cəngavər, çevik xalq kimi tanınmışlar. Elə buna görə də onlar haqqında müxtəlif rəvayətlər, əfsanələr gəzməkdədir. İslamın ortaya çıxdığı Ərəbistan yarımadası şimaldan Asiya qitəsi ilə sərhədlənmiş, içəriləri səhra və daşlıq olduğu halda, ətrafı dağlarla əhatə olunmuşdur. Bu cür coğrafi şərait burada yaşayan xalqların sahilboyu ovalıqlarda məskən salmasına şərait yaratmışdır.

Ərəbistanın qumlu sahilləri onun qeyri-adi təbiəti musiqisində də nəzərə çarpır. Ərəblərin musiqi nəzəriyyəsi çinlilər və hindlilərdə olduğu kimi, xalqın tələbatına uyğun olaraq özünəməxsus tərzdə öz yolunu davam etdirmişdir. Ərəb musiqisinin riyazi cəhətlərini tədqiq edərkən aydın olur ki, onların musiqisi müəyyən forma və şəkllə girmiş alleqorik simvollardan ibarətdir. Bu da ola bilsin, tarix boyu ərəblərin arasından riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə görkəmli mütəfəkkirlərin çıxmasından qaynaqlanır. Bu musiqilər çiçəklənmiş ağacı təsvir etdiyi kimi, su, atəş, hava və torpağı, bürcləri, planetləri, gecə və gündüzü də əks etdirir. Bütün bunlar ərəb musiqisinin və onu yaradan xalqın ətraf mühitə, kainata olan münasibətini göstərir.

Ərəb musiqişünasları yunanlar tərəfindən yaradılan not işarələrini iki dəfə artırmışlar. İlk dəfə “do” notunu, “c” səsini 4, hətta 5 tona salan da ərəblər olmuşdur. Ərəb musiqişünasları hər notun üst və aşağı tonunu bir-birinə sıx bağlayaraq, bütöv ton, yarım ton, əsas tondan ibarət olan yeni şkala, yəni not düzümü yaratmışlar.

Ərəblərdəki üçdə bir ton hərəkət edən və etməyən tonları təşkil edir. Onlar da qədim yunan not şkalasında göründüyü kimi, dəyişən və dəyişməyən tonlardır. Hərəkət etməyən tonlar üçdə bir tonun yüksələn diaton səsini ifadə edir.

Bu mövzu ilə bağlı musiqişünaslar müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn, XIX əsr Avstriya bəstəkarı Avqust Vilhelm Ambros deyirdi ki, ərəblər ümumiyyətlə heç bir harmoniya (ahəng) tanımır. Ancaq bu fikirlər reallığı əks etdirmir.

Ərəblər öz musiqilərini xüsusi ad və işarələrlə adlandırmamışlar. Çünki köçəri həyat yaşadıqlarına görə ərəblər müxtəlif musiqi parçalarını, ritm və melodiya digər Şərq xalqlarında olduğu kimi, xüsusi işarələrlə göstərə bilməzdilər. Ərəblərdə müəyyən bir adla tanınan muğam, yaxud melodiya İsfahanda başqa cür adlanırdı. Məsələn, iranlılar muğamı “dəstgah”, ərəblər isə “makom” adlandırırdılar. Əfqanıstanda “raqa”, türklərdə “makam”, qazax və qırğızlarda “küy”, yaxud “kü”, özbəklərdə, taciklərdə isə “şaşmakom” adlanırdı. Deyilənə görə, “Sevilmiş”, yaxud “Busəlik” adlanan muğam və təsnif parçası məşhur ərəb əmiri Şəddadın ən sevdiyi parça olub.

VII əsrdən etibarən İslamın yaranması ilə Ərəbistan yarımadasında köklü mədəni dəyişikliklər baş vermişdir. Məhəmməd peyğəmbərin (s) insanlara Quranı təqdim etməsi də yeni bir mədəniyyətin əsasını qoymuşdur. Quran geniş təkəkküllü tərbiyə vasitəsi olmuşdur. Hələ inkişaf etməyən və köçəri həyat tərzini keçirən ərəblər üçün bu kitab bir yenilik, inkişaf və möcüzə idi. Beləliklə, İslamın yayılması ərəblərin millət kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Buna baxmayaraq, İslam musiqi ilə tam sərbəst məşğul olmağa imkan vermirdi. Lakin temperamentli olan ərəb xalqı içərisində musiqi ilə məşğul olanlar az deyildi. Məsələn, xəlifə Harun ər-Rəşid məclislər təşkil edərək ən yaxşı, yüksək səviyyəli musiqiçiləri saraya dəvət edərmiş. Həmin dövrdə bu, musiqi sahəsi üçün böyük inkişaf sayılırdı.

Sasani imperiyasının süqutundan sonra ərəblərin həmin əraziləri ələ keçirməsi ilə müsəlman musiqi aləmində yeni səhifələr açılmışdır. O vaxtlar İranda iki məşhur şairin əsərləri dildən-dilə gəzirdi. Bunlardan biri XIV əsrdə yaşamış İran şairi Hafız Şirazi, digəri isə dünyaca məşhur Əbülqasım Firdovsidir.

VIII əsrdən başlayaraq ərəb və İran musiqisi vahid yol ilə inkişaf etməyə başlamışdır. Hələ 780-ci ildə iranlı Cəlil “Səslər” adlı kitab yazmış, 862-ci ildə əl-Kindi bu kitabı təkmilləşdirərək, yeni kompozisiyalarını vermiş və ritmik cəhətdən nizama salmışdır. Hər iki mütəfəkkir tibb elmi ilə bərabər, musiqişünaslıqla da məşğul olmuşlar. Daha bir təbabət alimi - IX əsrdə yaşayıb-yaratmış Əhməd ibn Məhəmməd də musiqi ilə məşğul olmuşdur. O, təbiətşünaslıqda ilk dəfə fəlsəfi səpkidə “Musiqi müqəddiməsi” adlı əsər yazmışdır. 1038-ci ildə “Heyvan ruhlarına musiqili melodiya təsiri” adlı əsərin müəllifi isə təbabət alimi İbn Həsəndir.

Bu alimlər arasında daha böyük şöhrətə sahib olan, XI əsrdə yaşayan Əbu Əli İbn Sinanın tibb və fəlsəfə elmini dərinlən bilən alim kimi musiqi və səs haqqında olduqca maraqlı mülahizələri olmuşdur. O, tibb və təbiətşünaslıq yolu ilə sübut etmişdir ki, musiqi əksər hallarda ruhən xəstələnmiş insan vücudunu sağaldır, ona canlılıq verir. Əbu Əli İbn Sinanın musiqi haqqındakı bu dahianə mülahizəsinin yüz illərdən bəri aparılan təcrübələrdə nə qədər doğru olduğunu görürük.

Hüquq elmi üzrə ərəb alimi Sufi Məhəmməd ibn İsa 1344-cü ildə Qahirədə səsini xüsusiyyətini bildirən elmi-nəzəri əsər yazmışdır. Təəssüf ki, sonradan ərəb musiqi nəzəriyyəsi onların dahiləri tərəfindən inkişaf etdirilməmişdir. Təbii ki, bunun da bəzi səbəbləri var.

XIV əsrdə yeni yaranan İran musiqiçiləri öz ərəb həmkarlarına qarşı axıra qədər həmrəylik göstərməyərək, onların yaratdığı və inkişaf etdirdiyi musiqi nəzəriyyəsini aradan qaldırmağa başladılar. Eyni zamanda, musiqi yaradıcılığının sərbəst yolu cavan musiqi nəzəriyyəçilərinə qadağan edilirdi, mövcud nəzəriyyədən nadir hallarda istifadəyə icazə verilirdi. Nəticədə gözəl musiqi melodiyları ərsəyə gəlmirdi. Belə ki, musiqi təliminin sxemində tonlar məhdudlaşdırılaraq qadağalar ortaya çıxmışdı. Artıq sənət məktəbi xalqın tələbatından ayrı düşüyündən ona heç bir fayda verə bilmirdi. Abstrakt nəzəriyyə ilə xalq istəyi arasında əmələ gələn bu uçurum nəticəsində müsəlman mədəniyyətinin xəzinəsində bu illər ərzində yığılıb qalan romantik melodiylar, şərqiylər, rəqs və musiqili nağıllar və ya ərəb musiqişünasları tərəfindən bədəvi həyatından götürülən musiqi parçaları ən gözəl surətdə işıqlandırılmağa başlayırdı.

Amma ərəb dünyasından fərqli olaraq Türkiyədə Osmanlı musiqisi yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Belə ki, Qərb dünyası türk musiqisi ilə məşğul olmağa başlamışdı. Bu dövrdə Ala Turka, Dans Maur, Yeniçərlər və bir sıra musiqi parçalarının Qərbi Avropa musiqişünasları tərəfindən yazılıb ifa olunması müşahidə edilir. V.A.Motsart, L.V.Bethoven, Luiji Kerubini, Karl Mariya fon Veber və başqa Avropa musiqişünasları və bəstəkarları tərəfindən Şərq musiqisindən götürülmüş parçalar yenidən işlənirdi. Müasir musiqi dili ilə desək, aranjeman edilir, yaxud da Qərb və Şərq musiqisinin sintezi meydana gəlirdi. Motsartın çox az tanınmış “Qahirə gözəli”, “Saraydan qaçma” operaları, “Fortepiano üçün türk marşı”, Voldininin “Bağdad xəlifəsi”, Bethovenin “Ədən fəlakəti”, Kerubininin “Əlibaba, yaxud qırx quldur”, Veberin “Obaron” operaları, “Dərvişlər rəqsi” və s. kimi əsərlərin yaradılması Qərb aləmində Şərq musiqisinin tərəqqisinə bariz nümunədir.

Ümumiyyətlə, Şərq aləmində, hərəmxanalarda, qəsrlərdə, saraylarda musiqi hər zaman olub və yeknəsəq səviyyədə fəaliyyət göstərirdi.

O dövrdə Şərqdə hərəmxana, qəsr və saraylarda musiqi adətən qadınların əlində idi. Əməvilər və Abbasilər zamanında böyük xəlifə və hökmdarların saray və hərəmxanalarında kənzilər öz məharətlərini göstərərək rəqs edir, mahnı oxuyurdular. Kənzilər nə qədər ağıllı, istedadlı olurdusa, onların qiyməti bir o qədər yüksək olurdu. Saraylardakı bir qisim kənzilər tambur, qanon və udda ifa edir, gözəl səsə malik olanlar seçilərək mükafatlandırılırdı.

Şərq ədəbiyyatı dedikdə Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşid haqqında dolaşan əfsanə və nağıllar göz önünə gəlir. O, Bəhlul Danəndə kimi ağıllı və hazırcavab, lakin sərsəri həyat tərzini keçirən şəxslə mütamadi görüşər, onu sarayına dəvət edərək maraqlı söhbətlərini dinləmiş. “1001 gecə nağılları”nda ərəb xəlifəsi Harun ər-Rəşidin hərəmxana kənzilərinin gözəlliyi, istedadı çox gözəl təsvir edilmişdir.

Ən maraqlı musiqi isə böyük Şərq şəhərlərində qəhvəxanalarda çalınardı. Şəhər əhalisi qəhvəxanalarda əylənərdilər. Lakin bura təkcə kişilər gələrdilər. Onlar belə əyləncə yerlərində qəlyan çəkər, qara qəhvə içər, uzun söhbətlər, istirahət edərdilər. Ən əsası isə onlar Şərq musiqisini dinləməyə gələrdilər.

Avropalı rəssam De-la Bordun rəsm əsərlərinin birində Qahirə şəhərinin qədim qəhvəxanasında iki kişi musiqçinin rübab və kamançada xalq musiqisi ifa etdiyi təsvir olunub.

Rəssam Şərq musiqi mühitini bəyaz tabloya köçürərək cəmiyyətə möhtəşəm sənət əsəri təqdim edib. Digər rəsm əsəri isə Nil çayının kənarında balıqçılıqla məşğul olan bəzi müsəlmanlar tərəfindən ifa olunan rəqslərə həsr olunub. Rəqslərin ritmlərlə, əl çalınaraq edilməsi onun xalqın aşağı təbəqəsinə məxsus olduğunu göstərir. Bu rəsmdə qadınların rəqslərdə azlıq təşkil etdiyi görünür.

Zaman keçdikcə Şərq rəqs növləri artıq bütün Avropaya, digər ölkələrə yayılırdı. Müsəlman aləmini səyahət edən köçərilər vasitəsilə yayılan bu şərqilər, rəqslər, mahnılar və s. Osmanlı türkləri tərəfindən qum səhralarında karvanları təqib edən bədəvi ərəblərə ifa etdirilirdi. Təəssüf ki, əlimizdə həmin dövrə aid nə not yazısı, nə də yazılı işarələrlə əsərlərin forması vardır. Lakin bizə daha yaxın əsrlərdə yaranan çoxsaylı miniatürlər, rəsm əsərləri, eləcə də musiqili not yazıları dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. XIX əsr fransız bəstəkarı David Felliçininin “Səhra” adlı əsərini buna misal göstərə bilərik. Bəstəkar bu əsərdə ucu-bucağı olmayan səhranı, onun gündüzlər yandırıcı istisini, bəzən şiddətli küləkli təbiətini, füsunkar ulduzlu səma altında həyat keçirənlərin nağıllarını, fantastik macərələrini nota almışdır. 1844-cü ildə “Səhra” əsəri Parisdə tərcümə olunmuşdur. David yazdığı bu əsərdə Şərq melodiylarından istifadə etmişdir. Yazılı mənbələrə görə, bəstəkar bu əsərin melodiylarını Şərq məhəlləsində eşidib qələmə almışdır. Villiam Lan, Billatan, De la Bord kimi sənət adamlarının və müxtəlif bəstəkarların türk, ərəb, ümumilikdə, Şərq həyatından yazdıqları bir neçə əsəri gözdən keçirərkən, onların hamısının David Felliçini tərəfindən nota alındığı aydın görünür. Çünki bu əsərlərin quruluş strukturu və partiturası eyni tematika və eyni motivdən ibarətdir. Məşhur alman bəstəkarı Robert Şuman Felliçininin yaratdığı əsəri çox yüksək qiymətləndirmişdir. David Felliçini bu əsəri zənginləşdirmək məqsədilə səhranı, sonra Qahirəni gəzərək, Əlcəzairə qədər karvanla səyahət etmişdir. O, şəxsən səhra həyatını yaxından müşahidə edərək, müsəlman xalqının hər bir hərəkətini, duyğusunu, onların çadır həyatını, musiqisini, məişətini, rəqslərini, təbiətini və ümumilikdə, Şərq musiqisinin çalarlarını tədqiq etmişdir. Ondan sonra gələn bəzi bəstəkarlardan biri Villiam Lan Qahirədə nəşr etdirdiyi əsərində Misirin rəqs və melodiylarını vermişdir.

Namaz vaxtının yetişdiyini xəbər vermək üçün minarələrdən azan verilməsi onu göstərir ki, ərəblər gözəl insan səsinin yaratdığı təsiri bütün digər səslərdən üstün və qiymətli hesab edirlər. Yuxarıda adını çəkdiyimiz “Səhra” əsərində qeyd edilir ki, müəzzin günəş doğmadan əvvəl səhər ertədən məscidin minarəsindən gözəl, səlis bir avazla azan səsləndirir. Müəzzinin “Allahu Əkbər” səslənişi öz dərin təsiri ilə xalqı doğru yola dəvət etməklə, Allahın əzəmətini bir daha vurğulayır. Davidin əsərində müəzzinin azanı şirin yuxuda olan hər bir müsəlmanı təravət və avazı ilə ruhlandırır, istər-istəməz o, Allahın əzəmətinə qarşı özünü ibadətə atır. Beləliklə, azanın necə böyük harmonik xüsusiyyətə malik olduğunu görürük. Bunlardan başqa, müsəlman aləmində dəfn mərasimində oxunan mərsiyə və oxşamalar, ağılar da Şərq musiqisinin bir qoludur. Lakin avropalılar bu musiqini soyuq və darıxdırıcı hesab edirdilər. Digər Şərq və Osmanlı musiqisi isə ayin musiqiləridir. Qurandakı sirlilik, ritmika, ahəngdarlıq qismən katolik lüteranların melodiylarını, oxuma tərzini xatırladır. İlk dəfə Villiam Lan Quranın musiqi üzərində yazıldığını qeyd etmişdir. Onun əsərində “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” nota

salınmışdır.

Beləliklə, İslam aləmi fəxr edə bilər ki, onun musiqisi dünyəvi musiqidir. İstər simli, istər nəfəsli, istərsə də digər musiqi alətlərinin ilk dəfə məhz Şərqdə yarandığı, müsəlman ölkələrindən çıxdığı artıq öz təsdiqini tapmışdır. Qərb musiqiçiləri hər zaman Şərqə istinad etmiş, onun adət-ənənələrini mənimsəməyi bacarmış, harmonik, ahəngdar musiqisini bəzən olduğu kimi, bəzən də sintez şəklində öz yaradıcılıqlarında dönə-dönə vermişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. M.C.Əliyev, F.A.Həsənli. Coğrafi kəşflərin tarixi və səyyahlar. Bakı: 2009.
2. Э.Науман. Музыка арабов (пер.: с арабского Расул Рагимов).
3. Т.Джанизаде. Арабский уд в музыкальной культуре Исламской цивилизации // <http://www.rubingoods.ru/997/1.pl>
4. А. Джумаев. Ислам и музыка // “Музыкальная академия”. М.: 1992, № 3.
5. Музыка народов Азии и Африки, Вып. 3. М.: Сов. Композ., 1980.
6. Л.П.Анри. Музыка в западной цивилизации.
7. К.Кərimov. Azərbaycan miniatürləri. Bakı: “İşıq”, 1980.
8. M.S.İsmayılov. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı: 1984.
9. И.Алиев. Очерк истории Атропатены. Б.: Азернешр, 1989.
10. Э.Блум. Словарь обывателя музыки. 1947.

Сехрана Касими

**ВОСТОЧНАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И ИСЛАМСКАЯ
РЕЛИГИЯ**

РЕЗЮМЕ

В статье автор рассматривает истоки и культурные взаимосвязи древних восточных культур – арабской, персидской, турецкой. Проводится анализ культурных музыкальных традиций начиная с VII в. Автором использованы фундаментальные научные труды и древние источники. Также отмечается роль восточной музыки и ее влияние на западноевропейские традиции.

Sehrana Kasimi

EASTERN MUSICAL CULTURE AND ISLAMIC RELIGION

SUMMARY

In the article the author considers the origins and cultural interrelations of ancient oriental cultures - Arabic, Persian, Turkish. It also analyzes the cultural musical traditions from the 7th c. The author uses fundamental scientific works and ancient sources. The role of Oriental music and its influence on Western European traditions is also noted.

ƏL-HƏNƏFİ VƏ ONUN “ƏS-SEYR VƏS-SULUK İLƏ MƏLİKİL-MULUK” ƏSƏRİ

Mətanət MURADOVA,

AMEA-nın M.Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi,

metanet20102010@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *İslam, xəlvətlik, kataloq, təriqət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ислам, халватиййа, каталог, тарикат.*

KEY WORDS: *Islam, Khalwatiyya, catalogue, tariqa.*

Əbhəriyyənin qollarından olan xəlvətlik sufilikdə geniş yayılmış təriqətlərdən biridir. Əsası Şeyx Əbu Abdullah Siracəddin (və ya Zahidəddin) Ömər ibn Əkmələddin Gilani əl-Xəlvəti (XIV əsr) tərəfindən Xorasanda qoyulmuşdur. Daha çox Azərbaycanda və Türkiyədə inkişaf etmişdir. Başlanğıcda rövşəniyyə, camaliyyə, əhmədiyyə və şəmsiyyə adlanan dörd əsas qola ayrılan bu təriqətin 30-dan çox qolları vardır: 1) rövşəniyyədən: dəmirdaşniyyə, gülşəniyyə, sezaiyyə, halətiyyə; 2) cəmalniyyədən: sünbüləniyyə, şabanəniyyə, qarabaşniyyə, nasuhiyyə, çərkeşniyyə, xəliləniyyə, ibrahimiyyə, bəkriyyə, kamaliyyə, həfnəniyyə, ticanəniyyə, sümmaniyyə, feyziyyə, (xəlvətiyyə), dərdiriyyə, sahiyyə, sərabniyyə, salaəhiyyə, cahidiyyə, bəxşiyyə; 3) əhmədiyyədən: ramazaniyyə, cihangiriyyə, buxuriyyə, raifiyyə, cərrahiyyə-saniyyə, salehiyyə, cahidiyyə, misriyyə; 4) şəmsiyyədən: sivasniyyə [1, s. 223]. Mirzə Kazım bəy öz əsərlərində bu təriqətlər haqqında ətraflı məlumat vermişdir [2, s. 86].

Azərbaycanda təsəvvüf sahəsində yetişmiş görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Seyid Yəhya Bakuvi və onun yenidən təsis etdiyi xəlvətlik XV əsrdən etibarən ədəbi, fəlsəfi, ictimai və siyasi sahələrdə böyük təsirə malik olmuşdur. AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda xəlvətliyə dair bir çox əsərə rast gəlmək mümkündür. Görünür, təriqətin davamçılarının tələbatından irəli gələrək dünya miqyasında geniş yayılmış bir çox əsərlərin üzləri köçürülərək Azərbaycana gətirilmişdir. Onlardan biri də Qasim ibn Səlahəddin əl-Xani əl-Hələbi əl-Hənəfinin “əs-Seyr vəs-suluk ilə məlikil-muluk” əsəridir.

1619-cu ildə (h. 1028) Hələbdə anadan olan Qasim ibn Səlahəddin əl-Xani əl-Hələbi əs-Sufi əl-Qadiri 1640-cı ildə (h. 1050) elm dalınca Bağdada getmişdir. Sonralar Hicaza və Türkiyəyə səfərlər etmişdir. Hələbə qayıtdıqda o, artıq müfti idi. O, burada ətrafına gəncləri toplamış və bir sıra kitabları qələmə almışdır. Məsələn, “əs-Seyr vəs-suluk ilə məlikil-muluk”, “Risalə fi ilmil-məntiq”, “Risalə fir-riddə və əhkamuhə”, “Muxtəsər əs-sirağiyə və şərh əs-seyyid əhahidə”, “Risalə fit-tövhid”, “ət-Təhqiq fir-rədd ələz-zındıq”, “Məğalis”, “ət-Tariq əl-vazeh ilə aqidəti əs-sələf əs-salih” [3, s. 687].

Bir çox kataloq adı çəkilən “əs-Seyr vəs-suluk ilə məlikil-muluk” əsərinin məhz Şeyx

Qasimə aid olduğunu təsdiqləyir. Əl-İskəndəriyyə kitabxanasının kataloqunda əsərlə əlaqədar aşağıdakı məlumat verilir:

“əs-Seyr vəs-Suluk ilə məlikil-muluk” (Qasim ibn Səlahəddin əl-Hələbi əl-Hənəfi 1109-cu hicri ildə vəfat etmişdir). ”

Burada həmçinin qeyd edilir ki, “əl-Məknun”, “Brokelman” və “Mucəmul-müəllifin” kimi mənbələrdə də əsərlə bağlı məlumatlar var.

Əvvəli: الحمد لله الذى اهبط بحكمته اسرار ذاته من سماء الغمر الى ارض الطبيعة... و بعد، فان سلوكى و ترتيبها على طريق الحق من اخلاق النبىاء المرسلين، و خلاصة عباد الله الصالحين... و سميتها: السير و السلوك، و رتبته على مقدمة، و عشرة و ابواب و خاتمة.

و اما العارفون الاقوياء، فإنه لا يصلهم الايماناسيهم... وصحته العلماء و العاملين... Sonu:

Nəfis nüsxədir. Hüseyin İsmail əs-Savi tərəfindən 1860-cı ildə (h. 1277) üzü köçürülmüşdür. Abidə nəm çəkmişdir” [4, s. 583].

Brokelmanın verdiyi məlumata görə, Niderlandın Leyden kitabxanasındakı nüsxənin üzü 1926-cı ildə köçürülmüşdür [5, s. 1045].

Əsərlə bağlı “Mucəmul-müəllifin” və “əl-Əlam” kimi kataloqlarda da məlumatlar vardır:

“Qasim ibn Səlahəddin əl-Xani Fazil mütəəvvüf Hələb əhlindəndir. İraqa, Hicaza səfər etmiş və bəzi şeyxlərdən qiraət dərsi almışdır. Bir çox gənclərə dərs demişdir. Aşağıdakı kitabları var: “əs-Seyr vəs-suluk ilə məlikil-muluk”, “Təsəvvüf”, “Şərhu əl-Əzəriyyə fit-təcvid”, “Risəlatu fil-məntiq” [6].

Topqarı sarayı kitabxanasının kataloqunda isə yazılıb:

“əs-Seyr vəs-suluk ilə məlikil-muluk” Qasim b. Salah əd-Din əl-Xani əl-Hələbinin (v. 1697) seyrü-süluka dair əsəridir.

Əvvəli: الحمد لله الذى ابط بحكمته اسرار ذاته من سماء... صدف النطق اظهارا الخواص الاسماء...

Zirikli kataloqunun verdiyi məlumata görə, Şeyx Qasim ibn Səlahəddin 1028-ci ildə doğulmuş və 1109-cu ildə vəfat etmişdir. Əsərləri: “ət-Təhqi qir-rəd ələz-zindiq”, “Risəlatu fil-məntiq”, “əs-Seyr vəs-suluk ilə məlikil-muluk”, “Muxtəsərus-siraciyyə”, “Şərhu muxtəsərus-siraciyyə”, “Şərhu-əzəriyyə fit-tohid”, “Fəthül-mulki-məcid fi intiqalil-murid” [8, s. 188].

“əs-Seyr vəs-suluk ilə məlikil-muluk” əsərinin şükr və sənə ilə başlayan Bakı nüsxəsinin mətni B-612 şifrlı məcmuənin 35b-49a vərəqlərini tutur. Əsərin üzü 1862-ci ildə (h. 1279) qara mürəkkəblə, xırda süls qarışıq nəsxələ nəqşibəndiyyə təriqətinin üzvü, Şəkinin Nəxv (Nuxa) qəsəbəsindəki Cümə məscidinin imamı əl-Hac Məhəmməd Əfəndi Nəqşibəndinin oğlu Əbdülqəni tərəfindən köçürülmüşdür. İçi parça ilə işlənmiş, qara dəri çəkilmiş qapaqlı kartondan ibarət olan cildin üzərində rombvari basma naxışlar vardır. Abidə 3 üsulla səhifələnmişdir. Qırmızı mürəkkəblə, ərəb əlifbası ilə iki cür səhifələnmə vardır. Bunlardan birincisi 911-dən başlayır, 2022-də bitir. Çox güman ki, kolleksiyada 1-dən 911-ə kimi birinci məcmuə də mövcud olmuşdur.

İkinci səhifələnmə müasir üslubdadır. Əlyazmalar belə səhifələnmir. Üçüncü səhifələnmə

isə ərəb rəqəmləri ilə, adi qələmlə, Şərq üslubunda aparılmışdır.

Mətn müqəddimə, on bab və xatimədən ibarətdir. Mənbədə hər bir babın şərhı verilir. Abidənin xatimə hissəsində isə mürsidin sifətlərindən bəhs olunur.

Əsərin mətninin məğzinə keçməzdən əvvəl “süluk” sözünün daşdığı mənaları açıqlamaq yerinə düşərdi.

Lüğətdə “yola girmək, yolda yerimək, daxil olmaq, qoşulmaq, köçmək” mənalarına gələn “süluk” sözü təsəvvüfdə “insanı haqqa qovuşdurən şey, əməl, ibadət, fel, hərəkət və davranış tərzı” mənasında işlənmişdir. “Yol” mənasını verən və terminologiyada buna oxşar mənalara sahib olan “təriq” və “təriqət” sözlərindən daha əhatəlidir. Təsəvvüf termini olaraq süluk kəlməsinə ilk dəfə Əbdülkərim əl-Kuşeyrinin “Tərtibus-suluk” adlı əsərində rast gəlinmişdir.

Təsəvvüfə “süluk elmi” şəklində də tərif verirlər. Bu elmin mövzusu insanın Haqqa qovuşması üçün nəfsini bütün çirkinliklərdən qoruması, əxlaqını düzəltməsidir. Süluk etmək istəyəne “talib”, yolun başlanğıcında olana “mübtədi”, bu yolda müəyyən bir məsafə qət edəne “salik”, yolun sonunda olana “müntəhi” deyilir [9, s. 128].

Əsərin müqəddimə hissəsində deyilir ki, Haqq yolunun cıyırları peyğəmbərlərin əxlaqından irəli gəlir. Təriqət nöqtəyi-nəzərincə, Allah yolçularının mühüm məqamları yeddidir: 1) Zülmət məqamı; 2) Nurlar məqamı; 3) Sirlər məqamı; 4) Kamal məqamı; 5) Vüsəl məqamı; 6) Hərəkətlərin özünü göstərməsi məqamı; 7) Sifət və adların özünü göstərməsi məqamı.

Bəndə ilə Rəbbi arasında yetmiş zülmət və nur hicabı vardır. Bunlar yuxarıda qeyd olunan yeddi məqamda verilir. Nəfs hər bir məqamda on hicabla örtülür. Birinci hicab ikincidən işıqlandırılır və hicabların işıqlandırılması bu ardıcılıqla davam edir. Nəhayət, doqquzuncu onuncunu işıqlandırır. Yeddi məqamı keçən yolçunun məqsədi Allaha qovuşmaqdır.

Bundan sonra verilən on babda salikin bu yoldakı məziyyətlərindən danışılır. Bu babların xatiməsində mürid (öyrənən, şagird) və mürsidin (öyrədən, yol göstərən) sifətlərindən bəhs olunur. Daha sonra yenidən müqəddimə verilir. Müqəddimədə risalənin növbəti bablarında təriqətlə bağlı keçən terminlərin açıqlaması təqdim olunur. Məsələn, “təsəvvüf” (sufizm) sözünün açması belə izah edilir: “Təsəvvüf – şəriətin batini və zahiri ədəbi ilə bağlı xüsusiyyətdir”. “əş-Şərif” – mümkün olanları etmək, qadağan olunmuşları tərək etməkdir. “ət-Təriqət” – Peyğəmbərin (s) əməllərini öz əməlləri ilə bağlayır. “Tibbu ər-Ruhani” – qəlblərin kəlmələri, onların da bəlaları, xəstəlikləri və dərmanları, eləcə də sağlamlığını qorumasıdır. “Mürşidus-suluk” – tibbi bilən və irşad etməyə qadir olan şeyxdir. “əl-Mürəqibə” – bəndənin bütün vəziyyətlərində Allahla birləşməsi üçün qəlbi istiqamətləndirən şeyxdir. “əl-Muşəhidə” – Haqqı bütün zərrələrində qədər görməkdir. “əş-Şuhud” – Haqqı haqla görməkdir.

Beləliklə, bu hissədə xəlvətiyyə təriqəti ilə bağlı bir çox terminlər və onların izahı verilir. Bildirilir ki, nəfs özü də iki qismə bölünür: 1) Şəhvani nəfs; 2) Nəfsül-natiqə. Qeyd edilir ki, nəfsül-natiqə adlanan cövherin “qəlb”, “əl-latifə əl-insəniyyə”, “haqiqatul-insən” və s. kimi başqa adları da vardır.

Qalan hissə on babdan ibarətdir: 1) Dünyanın təhlili, onun sonu və həqiqətinin bəyanı; 2) Bu təriqətin yolu və onun bəyanı; 3) Rəbb ilə bəndə arasında olan hicabların bəyanı; 4) Nəfsin

işləri və onların gedişi; 5) Məzəmmət edilən nəfsin bəyanı; 6) İlham alınan nəfsin bəyanı və onun gedişi; 7) İnamla nəfsin bəyanı və onun gedişi; 8) Razı olan nəfsin bəyanı və onun gedişi; 9) Xəstə nəfsin bəyanı və onun gedişi; 10) Kamil nəfsin bəyanı və onun gedişi.

Olduqca zəngin təsəvvüfi məlumatların olduğu bu mənbənin ilahiyyatçılar, xüsusilə də, xəlvətiyyə təriqəti ilə maraqlananlar üçün yeni bir tapıntı olacağına ümid edirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ziya Bünyadov. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997.
2. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda İslam. Bakı: “Azərənəşr”, 1991.
3. Carl Brockelmann. Geschichte der Arabischen Litteratur. Leiden: E.J. Berlin, 1949, 687 p.
4. مخطوطات بلدية الاسكندرية. الجزء الثانى (التصوف و ملحقاته) يوسف زيدان، محسن محرمزهران الاسكندرية ١٩٩٨، ٥٨٣ص.
5. Carl Brockelmann. Arabischen Litteratur. Sapplement band II. Leiden: 1938, 1045 p.
6. ٢ ج، ص. ٦٤٣. موجم المؤلفين:
7. Fehmi Edhem Karatay. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi. Arapça Yazmalar Kataloğu, III c. İstanbul: 1966, 952 s.
8. Bağdatlı İsmail Paşa. Keşf-el-Zunun Zeyli, II c. İstanbul: MEB Yay., II basılış, 1971, 735 s.
9. Süleyman Uludağ. TDV İslam ansiklopedisi. XXXVIII cilt. İstanbul: 2010.

Матанат Мурадова

**АЛЬ-ХАНАФИ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «АС-СЕЙР ВАС-СУЛУК И
МАЛИКУЛ-МУЛУК»**

АННОТАЦИЯ

Халватиййа широко распространена в Азербайджане и в Турции. Тарикат, имевший более 30-ти ветвей, был распределен на четыре главные ветви: ровшаниййа, джамалиййа, ахмадиййа и шамсиййа. Видный учёный Азербайджана Мирза Казембек в своих произведениях дал подробное сведение об этих тарикатах. В Институте Рукописей имени М. Физули НАНА можно найти произведения, в которых отражен тарикат халватиййа. Одним из этих произведений является «Ас-Сейр вас-сулук и Маликул-мулук» Гасым бин Салахад-дин ал-Хани ал-Халаби ал-Ханафи, родившийся в XVII веке в Алеппо (Халеб).

Matanat Muradova

**AL-KHANAFI AND HIS WORK “AS-SEYIR VAS-SULUK AND
MALIKUL-MULUK”**

ABSTRACT

Khalwatiyya is widespread in Azerbaijan and Turkey. Having more than 30 branches, the tariqa was divided into four main sects: Rovshaniyya, Jamaliyya, Akhmadiyya and Shamsiyya. The prominent scientist of Azerbaijan Mirza Kazembek in his works gave a detailed information about these tariqas. In the Institute of Manuscripts named after M. Fizuli of ANAS it is possible to find works in which Khalwatiyya is reflected. One of these works is «As-Seyir vas-suluk and Malikul-muluk» by Gasim bin Salahad-din al-Khani al-Halabi al-Khanafi, born in the 17th century in Aleppo (Aleppo).

ŞƏHRİYAR VƏ FARS POEZİYASI

Vüqar ƏHMƏD,

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat

İnstitutunun baş elmi işçisi,

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

AÇAR SÖZLƏR: Şəhriyar, Hafiz, qəzəl, qəsidə, fars, türk, ədəbiyyat, şeir, üslub, məktəb.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Шахрияр, Хафиз, газель, касида, персидский, тюркски, литература, стихотворение, стиль, школа.

KEY WORDS: Shahriyar, Hafiz, gazal, gassideh, Persian, Turkic, literature, poem, style, school.

XX yüzillik fars poeziyasını, bütövlükdə İran ədəbiyyatını yeni mərhələyə, uca zirvəyə qaldırmış Şəhriyar yaradıcılığı Türkiyə, Ön və Orta Asiya, Pakistan, Əfqanıstan, Hindistan, Qafqaz və b. ölkələrdə ədəbi prosesə, onun inkişafına, həmin ölkələrin milli ədəbiyyatlarına ciddi təsir göstərmişdir. Milyonlarla insan, şeir həvəskarı, oxucu onun şeir bulağından su içmiş, ruhən, mənən qidalanmış, zövq almış, bədii təfəkkürlərini zənginləşdirmişlər. Şəhriyar poeziyası onlara şeiri daha da sevdirmiş, oxucular onun poetik peykinin orbitinə düşərək ədəbi bir şeir günəşinə bağlanmışlar.

“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar poeziyası XX əsr İran ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri ilə sıx surətdə bağlı olmuş, klassik irsin yaradıcı şəkildə mənimsənilməsi ilə yanaşı, çağdaş ədəbi proseslə qarşılıqlı əlaqə və təsir zəminində formalaşmışdır. Həyatının bütün mərhələlərində təрки-dünyalıq və guşənişinlik illəri yaşamasına, əski təbirlə desək, “sufiməşrəb və dərvişməab” olmasına baxmayaraq, Şəhriyar İran ədəbiyyatında, xüsusən poeziyada baş verən hadisə və dəyişikləri yaxından izləmiş, zəruri məqamlarda və ən mühüm məsələlər barədə səmimi şəkildə mövqeyini bildirmişdir. Odur ki, şairin yaradıcılığının ədəbi-tarixi və müəyyən mənada müstəsna əhəmiyyəti məhz bu kontekstdə anlaşıla və qiymətləndirilə bilər” [1, s. 5].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1906-cı ildə Təbrizin Bağmeşə bölgəsində, dövrünün tanınmış hüquqşünası Hacı Mirağa Xoşginabinin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Hacı Mirağa şeiri, musiqini çox sevirmiş. Məhəmmədhüseynin anası Kövkəb xanım folklardan, klassik poeziyadan, xüsusilə Seyid Əzimdən bəzi nümunələri oğlu üçün mütəmadi qıraət edərmiş.

Şəhriyar orta təhsilini Təbrizdə almış, Tehran Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Hələ o vaxtlar artıq istedadı özünü göstərmiş, tez bir zamanda şair kimi tanınaraq sevilməyə başlamışdır. O, dünya ədəbiyyatının klassikləri, poeziya korifeyləri Hafiz və Füzuli ilə müqayisə oluna bilən sevgi şeirləri, fəlsəfi-hikmətamiz qəsidələr, lirik poemalar yazmaqla İran ədəbiyyatının ən yüksək zirvəsinə ucaltmışdır.

Şəhriyar klassik şeirin bütün janr, növ və şəkillərində qələmini sınımış, fars və Azərbaycan ədəbiyyatını yüksək məzmunlu qəzəl, qəsidə, məsnəvi, dübeyti, qitə və rübailərlə zənginləşdirmişdir.

“Şəhriyarın İran ədəbiyyatında, İran mühitində, o cümlədən ətraf ölkələrdə geniş mənada qəbul olunması bilavasitə şairin dilə yaradıcı yanaşması və Azərbaycan “laylay” dilinin işlənmə imkanlarının genişlənməsində göstərdiyi xidmətlərdən irəli gəlirdi:

Nə tək İranda mənim qülqülə salmış qələmim,
Bax ki, Türkiyədə, Qafqazda nə qovğa elədim.

Yeni yaradıcı nəslin yaranmasında Şəhriyarın yuxarıda söylənilən xidmətlərinin, fəaliyyətinin az rolu olmamışdır. Yəni ədəbiyyatşünasların “Türkün Hafizi” adlandırdıqları M.Şəhriyar elə öz yaşadığı dövrdə neçə-neçə sənət fədailərinin yetişməsində misilsiz rol oynamışdır” [2, s. 95].

Akademik İsa Həbibbəylinin sözlərilə desək, “qüdrətli söz ustası M.Şəhriyarın ölməz irsi ümumən dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı xəzinəsinin nadir incisidir” [3]. İranın, bütünlükdə Şərqi alimləri, o cümlədən Azərbaycan şərqişünasları qeyd edirlər ki, Şəhriyar müasir farsdilli şeirin kuliminasiya zirvəsini fəth etmiş nəhəng söz ustasıdır. Onun insanların ruhunu oxşayan şeirləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu gün Yer üzündə az insan tapılar ki, Şəhriyar poeziyasından xəbərsiz olsun, onun şeirlərini sevməsin.

“Şəhriyarın həm fars, həm də türk dilində yazdığı əsərlər, şairin bütövlükdə yaradıcılığı sanki əsrarəngiz bir dəryadır, bu dəryaya baş vuranda çıxmaq mümkünsüz olur, çünki çox dərin, intəhasızdır... Mən bu dəryadan kiçik damlalar götürməyə cəhd elədim, farsca yazdığı əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, qismən də olsa, nəzər saldım. Açıq, şairin farsca yazdığı əsərlər sənətkarlıq məziyyətləri baxımından daha mükəmməl, kamil və rəngarəngdir... Onlardakı poetik simmetriya, dil və üslub gözəlliyi, məna dərinliyi, məzmun dolğunluğu heyran doğurur. Buna görə də Şəhriyarın sənət dünyası hələ neçə-neçə kitabın, tədqiqatın, neçə-neçə bədii əsərin işığına bərq vuracaqdır” [4, s. 291].

Şəhriyarın türkcə yazdığı əsərlər geniş və ətraflı tədqiq olunsada, farsca yazdığı poetik nümunələr Quzeydə fundamental araşdırılmamışdır. Mərhum ədəbiyyatşünas Sabir Əhmədov “Şəhriyar fars ədəbiyyatşünaslığında” adlı monoqrafiyasında bu məsələyə yaxından toxunmuşdur. Təqdirəlayiq haldır ki, Şəhriyarın fars şeirində sənətkarlığına, İran ədəbi mühiti ilə bağlı mövqeyinə dair ədəbiyyatşünas Məsiəğa Məhəmmədinin də xüsusi araşdırmaları vardır.

Əslində, Şəhriyarın farsca yazdığı əsərləri təhlil-tədqiq etməklə bizim tarixi mövqeyimiz, milli, etnoqrafik, tarixi fikir dünyamız haqqında bilgilər əldə etmək mümkündür. Bu, bizim birbaşa filoloq-şərqişünas alimlərimizin öhdəsinə düşən vəzifələrdən biridir. Yəni kiçik məqalələr şəklində yox, monoqrafik səpkidə bu mövzuların incələnməsinə ehtiyac var. Bu aspektdə tədqiqatlar aparılsa, Şəhriyar fenomeninin yeni qatları üzrə çıxarılacaq. “Şəhriyarın dərin ruhi qatları daha çox farsca yazdığı şeirlərlə bağlıdır. Bunun iki səbəbi var. Birincisi, Şəhriyarın düşüncə və nəsr dili farsca idi. İkincisi, farsca yazdığı şeirlərinin həcmi müqayisədə

daha çoxdur” [5].

Hər bir əsəri irfani özəllik, bədii-poetik gözəllik daşıyan Şəhriyar milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, İranın milli şairi, İran Azərbaycanında – Təbrizdə dünyaya göz açmış böyük türk şairidir.

Şəhriyarın bütün bioqrafiyası şeirlərinə həkk olunub, memuarları poetik şəkildə yaradıcılığında əksini tapıb.

O, sanki gələcəyi əvvəldən görmək qabiliyyətinə sahib idi. Uşaq ikən iki yuxu görür; birinci yuxusunda görür ki, 13 yaşında Təbrizdən Tehrana gedir, yolun ortasında – dağın zirvəsində böyük bir təbil çalır. Elə gur çalır ki, ildırım səsinə bənzəyir. Özü təbilin səmindən dəhşətə gəlir və bu səsə oyanır. Bu yuxunu onun gələcək şöhrəti kimi yozmaq olar. Dağ başına çıxan şair sənətdə ən uca zirvəni fəth etmiş və sənətinin şöhrəti ildırım kimi dünyaya yayılaraq cahana səs salmışdır.

İkinci yuxunu 19 yaşında görür; görür ki, Behcətabadın hovuzunda öz məşuqəsi ilə üzür, birdən sevgilisi suyun dibinə gedir. Məhəmməd Hüseyin onun ardınca suyun dibinə baş vurur, nə qədər axtarır onu tapa bilmir. O, suyun dibindən bir ləl-gövhər daşı götürür. Bu daş günəş kimi işıq saçır. Ətrafdan ona deyirlər ki, o, gecə çırağının gövhərini tapıb. Yəni farsca “qouhəri-şəbi-çerağ”. Bu yuxu da onun məşhurluğuna işarə kimi yozula bilər [6].

Şəhriyar çox məharətlə, bədii qiraətlə şeir söyləmiş. Çox həssas, hissiyyatlı, səxavətli insan imiş. Özünə aid olan əşyaları həvəslə kimin xoşu gəlsə hədiyyə edərmiş. Çox kinsiz, ürəyi təmiz, saf adammış. Onu sevməyənlərə də kini yox imiş. O qədər xəyala dalarmış ki, nahar və şam yeməyini unudarmış.

Tək qalmağı da sevrmiş Şəhriyar. Bəzi vaxtlar heç kəslə təmasda olmaq istəməmiş, qapını bağlayıb heç kəsi içəri buraxmamış. Öz xəyalları ilə təkbətək qalarmış. O qədər hissiyyata qapılmış ki, özünü dərk etməmiş.

Bəzən aylarla bir beyt yazma bilməyən şair, bəzən bir gecədə böyük bir əsər qələmə almış. Onun farsca yazdığı ən böyük əsəri 400 beytdən ibarət olan “Təxti-Cəmşid”dir (Cəmşidin taxtı). Bu böyük əsəri 2-3 günə yazıbmış.

Şəhriyar vətənpərvər, Allaha bağlı, dindar biri olmuşdur. Onun “Minacət”, “Məhəbbət dərəsi”, “Əbədiyyət, himmət və eşq qanadı”, “Tövhid”, “Əli” və s. şeir və qəzəlləri dini mövzuda yazılmış yüksək bədii-poetik nümunələrdir.

Əli, ey hümayi-rəhmət, ələm eyləyən Xudanı,
O hüma ki, sayəsində edər hifz masəvanı.

Könül, istəsən Xudanı biləsən, Əlini yad et,
Tanıdım Əlini, vallah, tanıdım o dəm Xudanı.

İki dünyada fənadən bir əsər belə tapılmaz,
Əgər öz əlinə alsan Əli çeşməyi-bəqanı.

Su çilə doyunca rəhmət buludu ki, bu cəhənnəm,
Qəzəb atəşində yoxsa külə döndərər cahanı.

Gedib, ey yazıq dilənçi, qapısını döy Əlinin
Ki, üzük verib şah eylər kərəmilə hər gədanı.

Əlidən savayı kimdən hələ bir uşaq doğulmuş
Ki, tanıtdıra cahanda şühədayi-Kərbəlanı.

Edər əhdi dosta qurban verə var-yoxunu dostlar,
Fəqət hansı dost Əli tək edər əhdinə vəfanı.

Deyə bilmərəm Xudadır, bəşər ad verəm xətadır,
Çağırım nə adla bilməm, şəhi-mülki-“lafəta”nı.

Qan axır iki gözümdən, tələs, ey nəsimi-rəhmət,
Onun astanından al, gəl mənə xaki-tutiyanı.

O ümidlə ki, ayağın tozunu ziyarət etsin,
Qapına ürək sözümlə yola salmışam səbanı.

Sən Əli, qəzasovansan, bizi dinlə, binəvayıq,
Uzaq eylə canımızdan kərəminlə hər qəzanı.

Onun eşqi ilə ney tək necə mən gəlim fəğanə
Ki, lisani-qeybi xoşdur edə vird bu nəvanı:

“Gecə sübhətək ümidim bunadır səhər nəsimi,
Verə aşına həyamı, edə şad aşınanı”.

Qulaq as gecə o “Ya Həqq” quşuna ki, Şəhriyara,
Biləsən nə xoşdur açmaq gecə dosta macəranı

Şəhriyarın həyatında ən acı xatirə anasının ölümü idisə, ən şirin xatirəsi qızı Şəhrizadla bağlı olub. Deyilənə görə, Şəhrizad 5 yaşında ikən Şəhriyarın Şimali Azərbaycanda Fikrət Sadıqın tərcüməsində məşhur olan “Azərbaycan” şeirini farsca Təbriz ləhcəsində atası üçün əzbərdən söyləyir. Şəhriyar sevincdən göz yaşlarını saxlaya bilmir, onun sevincinin həddi hüdudu olmur.

Şəhriyarın əsl adı Seyid Məhəmməd Hüseyn Behcət Təbrizidir. O, əvvəllər şeirlərini “Behcət” təxəllüsü ilə yazırmış, sonralar “Şəhriyar” ədəbi təxəllüsü ilə yaradıcılığı davam

etdirmişdir.

Bu günə qədər İran poeziyasında, yəni mənzum ədəbiyyatda bir çox şeir nümunələri, üslublar olmuşdur və bu gün də var. Türk, fars, hind, İraq şeir üslub və nümunələri, əruz, heca, sərbəst şeirləri əxz edən və yaradıcılığında ustalılıqla bədii cəhətdən təcəssüm etdirən yeganə şair Şəhriyar olmuşdur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün adlarını çəkdiyimiz üslub və nümunələr haqqında qısa məlumat vermək istərdik.

1. Türküstan üslubu: Dastan şeirləri üçün münasibdir. Məsələn, orduda ruh yüksəkliyi oyandırmaq məqsədilə yazılan, saraylardan, cəngavərlərin qəhrəmanlıqlarından bəhs edən şeirlər.

2. Əraq, yəni İraq üslubu. Elmə və eşqə aid olan şeirlərdir. Bu əsərlərdə sözləri seçmək, yəni lətif və ənənəvi alınma sözlərdən - İsfahan, İraq, Şiraz və Azərbaycan sözlərindən istifadə etmək lazımdır.

3. Çağdaş üslub. Avropalılar bu üsluba yeni klassik, yəni “neoklassik üslub” deyirlər. Bu isə yuxarıda haqqında danışdığımız Türküstan və İraq üslublarıdır. Onlar zamanın rəngini özünə götürmüş və dövrə uyğun olaraq dəyişərək adaptasiya olunmuşlar.

Bu üslub milli ədəbiyyatımızda XIX əsrdə Seyid Əzim yaradıcılığında, XX yüzilliyin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalında - Molla Nəsrəddinçi şairlərdə, xüsusilə, Sabirdə öz əksini tapmışdır.

İran ədəbiyyatşünaslarının fikrincə, “Yeni İraq” üslubu Dehxodanın qitələrində, Vəhid Dəstgirdinin əsərlərində, Şeydanın təsnif və qəzəllərində bədii təcəssümünü tapmışdır. İranın ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri “Yeni Türküstan” üslubu barədə isə yazırlar ki, bu üslubun izlərinə Məlikəşşüəra Baharın qəsidələrində, eləcə də görkəmli ədib M.C.Pişəvərinin bəzi əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Bu üslub müasir şairlərin klassik mahiyyət daşıyan poetik nümunələrinin əskəriyyətində istifadə olunub.

4. Sadə üslub. İranlı alimlərin fikrincə, bu üslubda yazanlar çalışırlar ki, sadə, xalqın işlətdiyi, ümumişlək sözlərdən istifadə etsinlər. Bu üslub bəzən yeni üslubla çox yaxınlaşır, o dərəcədə ki, onları bir-birindən fərqləndirmək çətinlik mümkün olmur. Bu üslubda nəzm əsərləri yazmaq İrəc Cəlalülməmalikə qismət olub. Onun iki şah əsəri – “Arifanə” və “Zöhrə və Mənuçöhr” misilsiz sənət nümunələri hesab olunurlar.

Bunlarla yanaşı, İran ədəbiyyatşünasları dörd mükəmməl poetik məktəbin adını çəkirlər:

Nizami və ya Azərbaycan məktəbi. Qeyd olunur ki, bu üslub məcundur (yəni bal qarışığı ilə düzələn dərman- V.Ə.). Həmçinin iranlı alimlər bildirirlər ki, fars şeiri üç əsas istiqamətdə - Türküstan, Azərbaycan və İraq üslublarında inkişaf etmişdir.

Fars dilində yazıb yaratmış dahi Nizami türk ruhu, üslubu, Azərbaycan şeirinin mənəvi ənənələri ilə yaratdığı “Xəmsə”silə farsların şeir dilini zənginləşdirərək uca zirvələrə qaldırmışdır. Bu fikri öz poeziyasında bütün üslublardan məharətlə istifadə edən, bütün klassik və çağdaş şeir mənbələrindən bəhrələnən ustad Şəhriyara da şamil etmək olar. Şəhriyara XX yüzilliyin Nizamisi deyə bilərik.

Hind məktəbi. Ehtimala görə hind məktəbi öz kökünü Azərbaycan şeir məktəbindən

götürmüşdür. Saib Təbrizi və başqaları bu qəbildəndir. Son əsrdə bu məktəbin nümayəndələrindən sayılan ustad Şadrəvan öz dövrünün ədəbi və ictimai şəxsiyyətlərindən olmuşdur.

Yerli məktəblər. İranın Xorasan, Gilan, Azərbaycan, Kürdüstan, Loristan, fars, Kirman və s. yerli ləhcələri vardır. Bu xalqların, bölgələrin hər birinin öz ədəbiyyatları var. Hər birinin folkloru, musiqisi, poeziyası onların layiqli ədəbi-mədəni xəzinələridir. İran ədəbiyyatında çox qüdrətli farsdilli Azərbaycan şairləri də olmuşdur: Mirzə Əbdülhüseyn Xazin, Hacı Rza Sərraf, Raci, Həkim Ləli, Abbasəli Məzhər, Bahar Şirvani və b.

Vaxtilə Şəhriyarın əsərləri pərakəndə çap olunmuşdur. Son dövrlər 50-ci dəfə təkrar nəşr olunan, əvvəllər 3 cildə, indi isə 2 cildə olan, qəzəllər, qəsidələr, rübailərdən ibarət “Divan”ı onun zəngin ədəbi irsi ilə tanış olmaq imkanı yaradır.

Şəhriyarın ilk kitabı hicri-şəmsi tarixi ilə 1309-cu ildə çap olunmuşdur. Məlikəşşüəra Bahar bu kitabın müqəddiməsində yazmışdır: “Şəhriyar böyük və füsunkar şairdir. Şəhriyar böyük şeir ustadlarından biridir. Şəhriyar İranın ən hünərli və ən böyük müasir şairidir və yeganə həssas şairdir. Şəhriyar təkcə İranın fəxri deyil, bəlkə Şərqi fəxridir”.

Bəzilərinə bu təriflər mübaligəli görünə bilər. Həqiqətən etiraf etmək lazımdır ki, 24 yaşlı cavan bir şairi bu qədər tərifləmək ifrat sayıla bilər. Lakin Şəhriyarın heyvətəmiz poeziyası bu tərfi öz ünvanına çatdırdı.

“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Azərbaycan və İran poeziyasının ən nəhəng simalarından biri, qüdrətli söz ustası, XX əsr Azərbaycan və fars ədəbiyyatının iftixarıdır. Şairin poeziyası dövrün ictimai, siyasi, fəlsəfi və ədəbi görüşlərinin canlı aynasıdır. Onun ölməz irsi əbədidir, nəinki Şərq, dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı xəzinəsinin nadir incisidir. Ecazkar poeziyası ilə ürəkləri fəth etmiş, kütlələrin sonsuz məhəbbətini qazanmışdır. Onun şeirləri dildən-dilə düşmüş, bir çox dillərə tərcümə olunmuş, insanların ruhunu oxşamışdır. Bu gün ölkəmizdə çətin elə bir insan tapıla ki, Şəhriyar poeziyasının vurğunu olmasın, onun şeir nümunələrini bilməsin” [7, s. 3].

Ulu Şəhriyarın yaradıcılığı istər İranda, istərsə də Azərbaycanda daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Ə.Atəş, Q.Beqdeli, H.Billuri, Böyük Nikəndiş, Ə.Əbülfəzl, C.Əlizadə, H.Məmmədşad, K.Məşrutəçi Sönmez, İ.Həbibbəyli, T.Əhmədov, H.Məhəmmədi, Ə.Kaviyanpur, G.Baxşəliyeva, İ.Qəribli, E.Quliyev, M.Məhəmmədi, N.Əlizadə, M.Məhəmmədhüseyn, Z.Mənuçöhr, H.Münzəvi, B.Nəbiyev, F.Nüsrətullah, N.Rizvan, S.Əmirov, Y.Şeyda, Ə.Bije, S.Bayramzadə, A.Həsənova və b. Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı barədə araşdırmalar aparmış, monoqrafiya, kitab və məqalələr yazmışlar.

Təqdirəlayiq haldır ki, artıq Azərbaycanda milli şəhriyarşünaslıq məktəbi formalaşmaqdadır.

Şəhriyarın farsca yazdığı əsərlərin bir hissəsi Azərbaycanın istedadlı şair və alimləri tərəfindən ana dilinə tərcümə olunmuşdur. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu bu ənənəni davam etdirir. Əməkdaşı olduğum “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsi ustadın iki cildliyi üzərində çalışır. II cildə ancaq farsca yazdığı əsərlərin tərcüməsi daxil ediləcək. Bu işin məsul şəxs kimi mənə həvalə olunmasını özüm üçün şərəf sayıram. Şəhriyarşünas

alim Esmira Fuadla cildin üzərində çalışırıq. Bir ildir ki, ustad şairin qəzəl, qəsidə, məsnəvi, dübeyti, rübai eləcə də dini şeirlərinin sətri tərcüməsi ilə məşğulam. Ömür vəfa qılsa, bunları poetik tərcümə ilə oxuculara təqdim edəcəyəm. Böyük şairin 50-yə yaxın əsəri üzərində çalışıram. Şair, professor Şahin Fazilin, təbrizli Pur Azərin də yeni tərcümələri topluya daxil ediləcək.

“Məlum olduğu kimi hansısa bir dilə tərcümə üçün seçilən əsərlər yüksək mənəvi tələblərə cavab verməli, bəşəri duyğular, cəlbədicə məzmun və məzmununa uyğun formada olmalıdır. Bizcə, Şəhriyar yaradıcılığı bütövlükdə bu tələblərə cavab verdiyindən, tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, şairin bütün yaradıcılığı ana dilimizə tərcümə olunsa, oxucuların zövqünü oxşayar, qəlbinə, ruhuna mənəvi qida verər” [8, s. 21].

Şəhriyar İran ədəbiyyatında, fars şeirində özünün son dərəcə gözəl, orijinal, qəribə istedadı ilə fərqlənmişdir. Yüksək təhsili, ədəbi biliyi ilə hamını heyretləndirmişdir. Bir neçə dili mükəmməl bilirdi. Ona görə də neçə xalqın ədəbiyyatının açarı əlində idi.

Şəhriyarın sənət ideali Hafiz idi. O, tam bir Hafiz vurğunu idi. Yaradıcılığının bütün mərhələlərində “Lisanül-ğeybe-Şirazi” (məxfi, gizli dil. Hafiz Şiraziyə verilən ləqəbdir) onun nəzər nöqtəsində idi. Arzusu Hafizin yüksək ədəbi-əbədi məqamına çatmaq idi. Şəhriyar nitqlərində Hafizdən misallar çəkərdi, əsərlərində Hafizdən poetik nümunələr verərdi. Nə vaxt Hafiz yad edilsə, ustad belə deyirmiş:

Bəli, əgər bütün şairləri məndən soruşsan,

Söylərəm bir kəs xarəyə, kamalına çatmadı. (tərcümə-V.Ə.)

Şəhriyar klassik ənənələri dövrünün yenilikləri ilə uğurla birləşdirməyi bacarmış, ənənə və novatorluq arasında düzgün nisbəti, “qızıl ortanı” tapmağa və yaradıcılığında gerçəkləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Bu, XX əsr İran poeziyasında şairin əlahiddəliyini şərtləndirən birinci səbəbdir. Təsədüfi deyil ki, Nima Yuşic Şəhriyarı “İranda gördüyüm yeganə şair” adlandırmışdı.

Şəhriyar dövrünün Məlikəşşüəra Bahar, Haşim Mirzə Əfşar, İrac Mirzə, Vəhid Dəstgirdi, Məftun, Səhənd, Məhzun, Həriri Nadirpur, Simin, Bəhbəhani, Sepidə Kaşani, Peyman Bəxtiyari kimi şairləri ilə, Kəmalülmülk, Səba, Əbülhüseyn xan İqbal, Azər kimi sənətkarlarla dostluq etmiş və onlara şeirlər ithaf etmişdir.

Onun dahiliyi hansı məqamlarda hiss olunur? Ən incə hissələrin tərənnümündə, ən yüksək bəşəri istək və arzuların təcəssümündə, doğma xalqının keçmişinin, etnoqrafiyasının, uşaqlıq həyatının, anasının xatırlanmasında, ilahi eşqdə - bütün poetik təsvir və tərənnümlərdə.

Saf, ülvi təbiəti, Qurani-Kərimi mükəmməl bilməsi və məqamında dini sitatları poetik yönümdə işlətməsi, sözünün əxlaqi, didaktik təsiredici qüvvəyə malik olması Şəhriyarı sənətdə ən uca məqama çatdırmışdır.

Şəhriyar İrana və Azərbaycana aid vətənpərvər şeirləri ilə də təqdirəlayiq bir mövqe tutur. Onun vətən mövzusunda yazdığı şeirlərdə Vətəninə məhəbbət, düşməne nifrət aşılır. “Şivəne-Şəhriyar”, “Mehmane-Şəhriyar”, “Səbe-xun” və başqa əsərləri onun vətənpərvərliyinə misaldır və şairin doğma Vətəninin düşmənlərinə nifrətinin poetik təcəssümüdür.

O həm də yüksək dini etiqada, ruhi saflığa sahib bir insan idi. Onun dini mövzuda yazdığı

“Haqqın səsi”, “Qiyame-Mohəmməd”, “Kərbəla karvanı”, “Minacat”, “Qədr bayramının hədiyyəsi” (Hədiyyeye-eyde-qədr), “Əli” və “Loğman” kimi şeirləri buna misaldır:

Ərşi-Xuda sütunu ucadır Məhəmmədin sütunundan,
Bax gör haracan ucalmışdır məqamı Məhəmmədin.

Allahın vəhy evinə onun bir mələyindən başqa,
Heç bir quş qanad çala bilməz damına Məhəmmədin.

“Qiyame Məhəmməd” [6, s. 68] (tərcümə-V.Ə.)

Bu gün Azərbaycan muğam ifaçılığında ən çox oxunan şairlərdən biri böyük qəzəlxanımız Əlağa Vahiddirsə, digəri böyük Şəhriyərdir. Güneyli-quzeyli xalqımız daim iki qəzəlxan şairini əziz tutur.

Şəhriyar iki dildə - Azərbaycan türkcəsi və fars dilində yazdığı şeirlərdə əbədi şöhrət qazanmışdır. Onun bu misilsiz şöhrəti İranın coğrafi sərhədlərini aşaraq kürreyi-ərzi bürümüşdür. Məhz buna görə də Şəhriyar İran ədəbi mühitində, İranın müasir şairləri arasında, fars ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məsiəğa Məhəmmədi. Şəhriyar və zəmanəmiz. Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, 2015.
2. Elman Quliyev. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2004.
3. İsa Həbibbəyli. AMEA-nın “Şəhriyar şeir ənənələri və müasirlik” mövzusunda keçirdiyi elmi-praktik konfransdan.
4. Esmira Fuad. Söz sərrafı Şəhriyar. Bakı: “Avrasiya – press”, 2010.
5. Guntay Gəncəlp. Şəhriyar yaradıcılığı türk dilinin aşağılanması qarşı dirəniş idi / <http://teleqraf.com/news/art/53378.html>
6. Şəhriyar. Şeirlər məcmuəsi – divan. I və II cildlər. Redaktor: Kərim Məşrutəçi. “Negah” nəşriyyatı, 1352.
7. Gövhər Baxşəliyeva. Milli ruhun təntənəsi // “Azərbaycan şərqşünaslığı” elmi-kütləvi jurnal, № 2 (6).
8. Nüşabə Əlizadə. Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbi. “Azərbaycan şərqşünaslığı” elmi-kütləvi jurnal, № 2 (6), 2011.

Вугар Ахмад
ШАХРИЯР И ПЕРСИДСКАЯ ПОЭЗИЯ

РЕЗЮМЕ

Шахрияр является одним из великих представителей азербайджанской и иранской поэзий, могущественным мастером слова, гордостью азербайджанской и персидской литератур XX века. Большая часть произведений Шахрияра написана на персидском языке. Он является самым великим и могущественным представителем иранской поэзии XX века. Шахрияр неспроста называют «Хафизом века», ведь он внес новизну в персидскую поэзию, создавая при этом школу. В упомянутой статье с литературной точки зрения исследовано место и положение Шахрияра.

Vugar Ahmad
SHAHRIYAR AND PERSIAN POETRY

SUMMARY

Shahriyar is one of the great representatives of Azerbaijani and Iranian poetry, powerful master of the word, and pride of Azerbaijani and Persian literatures of the twentieth century. Most of Shahriyar's works are written in the Persian language. He is the most outstanding and huge representative of Iranian poetry of XX century. Shahriyar is called «Hafiz of the Century» for a reason, that while creating a school he brought novelty to Persian poetry. In the article Shahriyar's place and position have been studied from a literary point of view.

QƏDİM TÜRK LƏRDƏ VƏ İSLAMDA AXİRƏT İNANCI

Elvin BABAYEV,

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,

BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin

İslam ETM-nin elmi işçisi,

babayevvin90@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: qədim türklər, din, axirət inancı, ruh, məzar abidələri.**КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** древние тюрки, религия, вера в потусторонний мир, дух, могильные памятники.**KEY WORDS:** ancient Turks, religion, belief in the afterlife, spirit, grave monuments.

*Yuxarıda mavi göy, aşağıda yağız yer
yaradılarda ikisinin arasında insan oğlu
yaradılmışdır. Əcdadlarım Bumın xaqan,
İstəmi xaqan insan oğlunun üzərində hakim
olmuşlar. Onlar türk xalqının elini, törəsini
qurmuş, inkişaf etdirmişlər...*

Orxon Abidələri (Köl Tigin abidəsi)

Qədim türklərin axirət inancıyla bağlı dəqiq və ətraflı məlumatlar kifayət qədər deyildir. Sadəcə yaxşı və pis ruhların varlığına inandıqlarına olan məlumatlar mövcuddur. Polşalı türkoloq Edvard Triyarskinin (*Alimin türkologiya sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. Orxon abidələrindən bir neçəsini şəxsən oxuyaraq tərcümə etmişdir. C. Klausonla birgə bu abidələrin transkripsiyasını hazırlamışdır. Köl Tigin abidəsinin qırılmış olan bəzi hissələrini də taparaq oxunmasına nail olmuşdur.*) qonşu xalqlarda da eyni görüşün olduğu səbəbi ilə belə bir qənaətə gəlmişdir [1, s. 118]. Türk tarixinin əsas hissəsi Çin mənbələri əsasında öyrənilmişdir. qonşu olmaları və qarşılıqlı təsirlər nəticəsində min illər ərzində bir çox adət-ənənələr oxşarlıq və eynilik təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, yuxarıda on yeddi qat işıq aləminin, yəni cənnətin və aşağıda yeddi və yaxud doqquz qat qaranlıq aləmin, yəni cəhənnəmin varlığı qəbul edilirdi. Ortada isə insanların yurdu olan Yer üzünün mövcudluğuna inananlardı. Orxon abidələrində də bu fikir öz təsdiqini taparaq “Yuxarıda mavi göyün, aşağıda yağız yerin yaradıldığı, ikisi arasında isə insan oğlunun yaradıldığı” qeyd edilmişdir. Tanrının göyün ən yüksək qatlarında oturduğu düşünülürdü. Türklər Göy Tanrısına milli bir anlam verərək bağlanırdılar. Abidələrdə Türk Tanrısı şəklində olan qeydlərdən bu anlaşılarsa da, tarixin sonrakı mərhələlərində Türk Tanrısının universal mahiyyət daşdığına görmək olur. Onlara görə, yaxşı ruhlar bir quş və ya böcək kimi uçaraq göyə, cənnətə gedir və şəfaətçi olurdular. Dini mərasimləri din adamı sayılan “qam”lar idarə edirdilər [2, s. 10]. Bunların hamısı mifoloji yollarla, dastanlar və digər ədəbi

vasitələrlə çatan bilgilərdir.

Göytürklərin ölümə çox həssas yanaşdıqları bilinməkdədir. Ölüm xəbəri səbəbi ilə hərbi yürüşlərdən belə geri dönürdülər. Yas mərasimləri çox uzun çəkərdi [3, s. 40-76]. Üzlərini çərtərək qan çıxarmaq kimi adətləri var idi. Bunu əlləri ilə edirdilər. Hətta yas mərasimlərinə qatılan əcnəbi qonaqlardan da bunu etməsi tələb olunurdu. Orxon abidələrindən biri olan Köl Tigin abidəsində Köl Tiginin vəfatı səbəbilə bir çox yerlərdən insanların gəldiyi bildirilir. Onun ölməsinə görə yas tutulub yağ mərasimi keçirildiyi həkk olunmuşdur. Çox güman ki, bugünkü 40 və il mərasimləri, eləcə də üz cırmaq halları həmin dövrlərdən qalmışdır.

Qədim türklərin məzarlarının xarakterik xüsusiyyətləri var idi. Məzarın ətrafı dördkünc şəklində yastı daşlarla əhatələnirdi. Məzarlar əsasən bir-birilərindən aralı yerləşirdi. Məzarların üzərinə daş dikilirdi. Bunları tədqiq edən alim Qranöyə görə, həmin daşlar dini əhəmiyyət kəsb edirdi [4, s. 133]. Bu isə inanc ünsürlərinə olan bağlılığın göstəricisi idi. Türk məzar daşlarında Göytürklərdən günümüzədək gəlib çatan qoç heykəllərə də rast gəlmək mümkündür. Türkoloq alim Cengiz Alyılmazın balballar haqqında apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə məlum olur ki, qoç heykəllərin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır və Anadoludan Monqolustanadək böyük coğrafiyanı əhatə edir. Alimin bildirdiyinə görə, Göytürk zamanında bu daşlar əsasən tanınmış şəxslərin məzarlarına sinədəşi kimi qoyulurdu [5, s. 35]. Qədim türk yurdu olan Göyçə gölü ətrafında, Qarabağ və Naxçıvanda da qoç heykəllərə rastlanmışdır. Qoç və qoyun motivləri türk mədəniyyətində bolluq, bərəkət simvolu sayılmışdır. Lakin heç bir zaman totem olmamışdır. Baxmayaraq ki, bu haqda fərqli görüşlər mövcuddur və totem olduğunu bildiren alimlər vardır. Lakin çox güman ki, bu totem yox zoolotriya-bir heyvana pərəstiş etmək ola bilər ki, deməkdir. Bunun da səbəbi əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, qoç və qoyunun bolluq və bərəkət rəmzi sayılmasından qaynaqlanır. Çünki qədim türklərdə qurd, ondan əvvəlki dövrlərdə isə buğadan başqa totem ünsürlərinə rast gəlinmir. Digər rast gəlinən heyvan ünsürləri isə totem mərhələsinə yüksələ bilməmişdir. Hətta qurd belə sonrakı mərhələlərdə totem olmamışdır. Bu heyvanlarla yanaşı, qədim türklərdə qarğa, dişi maral, tısbağa, əjdaha kimi heyvan ünsürlərinə də rastlanır. Məsələn, Orxon Yenisey abidələrindən ən məşhurları olan Bilgə Xaqan və Köl Tigin abidələri tısbağa fiquru üzərində quraşdırılmışdır. Lakin bu heyvana totem deyilməsi hallarına rastlanmamışdır.

Məşhur "Səyahətnamə" əsərinin müəllifi İbn Fadlan 920-ci ildə türklər yaşayan bölgələrə səyahət edərək onlar haqqında olan məlumatları öz əsərində qeyd etmişdir. Türklərin dini inancları haqqında məlumatların əldə edilməsi baxımından bu əsər müstəsna rol oynayır. Səyyah Bulqar Türk dövlətinə qədər gedib çıxmışdır və qarşılaşdığı bütün türk qövmələrini oğuzlar adlandırmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu səfərdən sonra 921-ci ildə bulqarlar İslamı rəsmi şəkildə qəbul etmiş və bu baxımdan türk dövlətləri arasında ilk addım atılmışdır. İbn Fadlanın bildirdiyinə görə, oğuzlardan biri vəfat etdikdə ona bir otaq böyüklüyündə böyük quyu qazıb, geyimləri, silahları və özəl əşyaları ilə birlikdə dəfn edərmiş. Bütün bunlar axirət inancının təzahürü idi. Məzarı ağacla bağladıqdan sonra isə onun üzərində torpaqdan təpəcik düzəldərmişlər. Bundan sonra isə ölənə var dövlətinin həcminə görə qurbanlar kəşib, yemək

yeyilmiş. Oğuzlar axirətdə cənnətə gedəcəklərinə inanırdılar. Cənazədən sonra heyvan kəsilib qurban edilməsi də bu inancın nəticəsi idi. Qurban kəsmə və ehsan vermə ritualı gec yerinə yetirildikdə din adamı kimi dəyər verdikləri yaşlı bir adam ölü sahibini qurban kəsməyə sövq edərdi. Çünki ölünün bu minvalla cənnətə daha tez gedəcəyinə inanırdılar. [6, s. 9]. Bu gün Azərbaycanda da eynilə ehsan vermə ritualı qalmaqdadır. Çox güman ki, bu min illərdən gələn adət-ənənənin davamıdır.

Onlar ölümlərini Göytürklər kimi, paltarlı, silahlı və yanlarında digər şəxsi əşyaları ilə birlikdə dəfn edirdilər. Məzar otaq biçimində qazılır, tavanı düzəldilir, sonra onun üstünə palçıqdan qübbəyəbənzər hissə əlavə olunmuşdu. Bu oğuz məzarları ilə Türkiyədə, xüsusilə də Səlcuqlu dövründə kütləvi şəkildə müşahidə edilən və mütəxəssislər tərəfindən türk çadırına bənzədilən günbəzlər arasında oxşarlıq vardır. Xəzərxası türkmənlərin də qəbirlər üzərinə dümsək kimi şəkillər çəkdiyi və buna “yozka” dedikləri bilinir. Anadoludan Uzaq Sibirədək uzanan türk qurşağında ictimai həyatın bütün sahələrində eyni adət-ənənələrin mövcudluğu adi hal kimi qarşılanmalıdır. Bu ərazilər Göytürk imperiyasının nəzarəti altında olduğundan türklər üçün yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ərazilər eyni yurdun əks tərəfləri kimi bilinirdi. Daha sonra bu torpaqlar digər türk cahangirlərinin zamanında da türklər üçün vahid adlı bir yurd olmuşdur. Özünü yazdığı məktublarda Mülki-Turan hökmdarı adlandıran Əmir Teymur zamanında da bu qismən də olsa, eyni əraziləri əhatə edirdi. Anadoluya türklərin Malazgird döyüşündən sonra gəlməsi nəzəriyyəsi xeyli zamandır ki, öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Dəfndən sonra dünyasını dəyişən şəxsin məxsus atları kəsilərək yeyilirdi ki, bu da bütün türk qövmlərində görünən yuğ aşısı və ya ölü aşısı (ehsan) adətində idi. Türkiyədə bu adət yüzillər boyu davam etmiş, indi də mahiyyəti dəyişmədən kənd, qəsəbə, hətta şəhərlərdə yaşayır. Oğuzlar eyni zamanda əsas türk ellərində olduğu kimi, yuğ aşısında yeyilən atların başlarını, ayaqlarını və dərilərini məzarın üstündəki payalardan asırdılar. Onların inamına görə, ölü cənnətə ətləri yeyilən, dəriləri payalardan asılan bu atlarla gedəcəkdir. Belə olmadığı təqdirdə, ölü cənnət səfərini piyada başa vurmaq məcburiyyətində qalacaqdır [7, s. 67]. Günümüzdə Anadolu və Azərbaycanda da bu dünyadan köçən insana məclis keçirilərək ehsan verilir. Bunlar hamısı qədim türk inanclarının qalıntılarıdır. Anadoluda buna “ölü aşısı” və ya “can aşısı” deyilir. Azərbaycanda da yas mərasimlərində aş verilsə də, bunun məxsusi adı yoxdur.

Qədim türklərin günümüze qədər gəlib çatan inanclarından biri də camaat halında qəbir ziyarətidir. Türklər ölümlərini dəfn etdikləri yerlərə sin, qəbir, kəsənə, məşhəd, balbal və s. adlar versələr də, əsasən həmin yerləri məzar və ya məzarlıq adlandırırlar. Orxon abidələrində bu, balbal şəklində qeyd olunur. Ziyarət edilən yer mənasına gələn məzar və məzarlıqlar bütün türk dünyasında ölünün anım günlərində və ya dini bayramlarda günlərində insanlar tərəfindən toplu şəkildə ziyarət edilməkdədir [8, s. 4]. Maraqlı bir nüansı qeyd etmək yerinə düşərdi. Orxon vadisində tapılmış türk tarixinin vəsiqələri olan bu əsərlər yerli sakinlərin uzun illərə söykənən adət-ənənələrinin yaşaması sayəsində qorunaraq günümüze gəlib çıxıb bilməmişdir. Abidələrin ətrafında yaşayan insanlar bu yerlərə dəyər vermiş və zaman-zaman ziyarət edərək diqqət göstərmişlər. Həmin yazılı abidələr də bir növ ölənlər şəxsin xatirəsini ədəbiləşdirmək

üçün qoyulmuşdur. Bu gün həmin məzarüstü daşlar Türkiyə hökuməti tərəfindən ciddi şəkildə mühafizə olunur. Orada Xöşö-Saydan muzeyi yaradılaraq qorunur. Muzeyin işçiləri Türkiyə dövlətindən maaş alırlar. Abidələr UNESCO tərəfindən mədəni isə siyahısına da daxil olunmuşdur.

İslamın inanc prinsiplərinə görə axirət son, sonra olan və son gün mənalarını bildirir. Öldükdən sonra bütün bəndələrin düşəcəyi və əbədi qalacağı ikinci aləm hesab olunur. Dünya həyatında edilmiş əməllərin, söz və davranışların nəticələrinin qiymətləndiriləcəyi zamandır. Axirətə inanmaq İslamın iman şərtlərindən biridir. Axirətə inanmaq məsələsindən İslam qaynaqlarında bəhs olunur, müsəlmanların diqqətinə çatdırılır. Belə ki, axirət məfhumu Qurani-Kərimdə müxtəlif yazılarda 110 yerdə keçməkdədir. “Əl-yəvmül-axir” (son gün), “ən-nəşətül-axira” (son yaradılmış) yaxud “yəvmül-qiyamə” (qiyamət günü), “yəvmüd-din” (cəza və mükafat günü), “yəvmül-hisab” (hesab günü), “yəvmül-həsər” (peşmanlıq günü) bunlardan bəziləridir [9, s. 101].

Allah-Təala içində yaşadığımız bu dünyanı və üzərindəki bütün varlıqları müvəqqəti yaratmışdır. Bir gün dünya və dünyadakı bütün insanlar, canlı və cansız bütün varlıqlar yox olacaqdır. Dağlar, daşlar, yerlər, göylər parçalanacaq (Qaria, 4-5), Allahdan başqa bütün aləmin sonu çatacaqdır. Bu hadisələrin meydana gəldiyi gün Quranda qiyamət günü (Qiyamə, 1) deyə adlandırılır. Qiyamət günündən sonra Allahın təqdir etdiyi bir zamanda insanlar yenidən dirildirilərək qəbirlərindən çıxarılacaq və “məşşər” deyilən düz bir sahədə (Hicr, 25) Allahın hüsurunda, dünyada etdiklərinin hesabını vermək üçün toplanacaqlar (Casiyə, 26). Haqq-hesab bitdikdən sonra bir qisim insanlar yaxşı əməlləri səbəbiylə cənnətə, digərləri isə pis əməllərindən dolayı cəhənnəmə girəcəklər.

İdrak mümkün olmayan, insan biliyi xaricində qalan şeyə də qeyb deyilir. Bir şeyin qeyb olması Allaha görə deyil, insanlara görədir. Çünki Allahdan gizli qalan heç bir şey yoxdur. O, qeyb və şəhadət aləmini bilir. (Həşr 22) Qurana görə varlıqlar iki qisimdir: Qeyb aləmini meydana gətirən - görülməyən və idrak edilməyən varlıqlar; şəhadət aləmini meydana gətirən-görülüb, idrak edilən varlıqlar. Qeyb aləminə aid varlıqlar iki qisimdir:

1. Bir qisminin dəlili yoxdur. Varlığını ancaq Allah bilir, duyğu üzvləri ilə idrakı mümkün deyildir. “Qeybin açarları onun yanındadır, onları ondan başqası bilməz” (Ənam, 6:59) [10].

2. Bir qisim varlıqlar isə idrak edilə bilməz, ancaq varlıqları dəlillərlə anlaşıla bilər. Allahın sifətləri, axirət, cənnət və mələklər kimi. Bu cür qeyb xəbərləri peyğəmbərlərə vəhy yolu ilə bildirilir. Onlar da ümmətlərinə çatdırırlar. Möminlər özlərinə vəhy yolu ilə bildirilən qeybə aid xəbərlərə inanmaq məcburiyyətindədirlər. Mömin inanan insan deməkdir. Bu xəbərlərə isə inanmamaq küfrdür.

İslama görə axirət dünya həyatının ardıdır. Dünya həyatına bənzəyir, lakin müxtəlif mərhələlərdən və hallardan ibarətdir. Qurani-Kərimdə Həzrət Nuh, Həzrət İbrahim, Həzrət Yusif, Həzrət Musa, Həzrət İsa və digər peyğəmbərlərin axirət inancları, xüsusilə vurğulanmışdır. Məsələn, Nisa surəsinin 136-cı ayəsində, **“Kim Allaha, mələklərinə, kitablarına peyğəmbərlərinə və axirət gününə inanmazsa, uzaq bir zəlalətə düşmüşdür”** buyrulur.

Qurani-Kərimin ifadələrinə görə, dünya həyatı bir oyun və əyləncə, axirət həyatı isə ölümsüz aləm (darul-qərar) və Allahla görüşmə yeridir. (Ənkəbut 64, Mömin 39; Hədid 20) [10]

Dünya həyatının fani, axirət həyatının isə əbədi olması, qiyamətin nə zaman qopacağı, axirətin necə başlayıb davam edəcəyi isə yalnız müqəddəs kitab və hədis işığında öyrənilə bilər. Qurani-Kərimdə “Mülk” surəsinin 2-ci ayəsində bildirilir: **“O ki, hansınızın əmələ daha yaxşı olduğunu sınamaq üçün ölümü və həyatı yaratdı. Axı, O, qüdrətlidir, bağışlayandır”**. Hər insan bu həyatda imtahana çəkilir. Sonda hamını itaətkar və ya asi, adil yaxud zalım, yaxşı, ya da pis olaraq Allahın hüsuruna çıxacaqlar. Dünya həyatındakı haqsızlıqların, həddi aşmalarının cəzasının verilməsi və edilən yaxşılıqların mükafatlandırılması üçün divan qurulacaq. Bütün insanlar bir-biriləri ilə hesablaşacaq, haqlı və ya haqsız ayırd ediləcək, əməlinə görə qarşılıq veriləcəkdir. Qurani-Kərimdə də ilahi ədalət divanının qurulacağı və insanların dünyada işlədiklərinin qarşılığını görəcəkləri ilə bağlı ifadələrə rast gəlirik. “Casiyə” surəsinin 21-22-ci ayəsində buyrulur: **“Yoxsa pis əməllər edənlər güman etdilər ki, onları, iman gətirib yaxşı işlər görənlərlə bir tutacağıq, onların həyatları və ölümləri eyni olacaq? Onlar necə də pis mühakimə yürüdürlər! Allah göyləri və yeri haqq-ədalətlə yaratmışdır ki, hər kəs qazandığına görə əvəzini alsın. Və onlara heç bir haqsızlıq edilməz”**.

Axirət həyatı qeybə məxsus bir mövzu olduğu üçün ağıl və müşahidə ilə bilgi əldə etmək mümkün deyil. Bu mövzuda Quran və hədislərə söykənərək danışmalıyıq. Günümüzə də başda Xristianlıq və Yəhudilik olmaqla, bəzi dinlərdə axirət inancı vardır. Bu da insanlığın axirətin varlığı mövzusunda ortaqlıq bir fikrə sahib olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Edvard Trujarski. Türkler ve Ölüm (tərcümə edən: Hafizə Ər). İstanbul: 2012.
2. Çubukçu İbrahim Agah. Türk İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler. Ankara: 1987.
3. Taşağıl Ahmet. Göktürkler. Ankara: 2012.
4. Ögel Baheddin. İslamiyettən Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara: 1984.
5. Alyılmaz Cengiz. Gürcistandakı Türkler ve Türk Eserleri. Ankara: 2012.
6. Tufan Gündüz. Bozkırın Efendileri. İstanbul: 2012.
7. Faruq Sümər. Oğuzlar (Türkmənlər) (tərcümə edən: Ramiz Əskər). Bakı: 2013.
8. Harun Güngör. Geleneksel Türk Dininden Anadoluya Taşınanlar. Yaşayan Eski Türk İnançları. Bilgi Şöleni: Bildiriler. Ankara: 2007.
9. Xəlil A. Mahmud Kaşqarlıının “Türk dillərinin divanı kitabı”nda ədəbi mətnlər. Bakı: 2001.
10. Qurani-Kərim (Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyevin tərcüməsi). Bakı: 2014.

Эльвин Бабаев

ВЕРА В ПОТУСТОРОННИЙ МИР У ДРЕВНИХ ТЮРКОВ

АННОТАЦИЯ

Как и в любом обществе, в древнем тюркском обществе существовало много нюансов, связанных с верой в загробную жизнь. Это проявляет себя в погребенных памятниках и траурных церемониях. Могилы округлялись плоскими камнями квадратной формы. В основном могилы были расположены далеко друг от друга. Принесение животных в жертву после похорон также является формой проявления данной веры.

Elvin Babayev

BELIEF IN THE AFTERLIFE OF ANCIENT TURKS

ABSTRACT

As in any society, in ancient Turkic society there were also many nuances associated with belief in the afterlife. This manifests itself in buried monuments and mourning ceremonies. The graves were rounded with flat stones of square shape. Most of the graves were located far apart. The sacrifice of animals after the funeral is also a form of expression of this faith.

QRİQORIAN TÜRKLƏRİN TARİXİNDƏN

Əli FƏRHADOV,

AMEA Milli Azərbaycan

Tarixi Muzeyinin elmi işçisi,

ali_farhadov@yahoo.com

AÇAR SÖZLƏR: orta əsrlər, qriqorianlaşdırma, erməni əlifbası, türkdilli əlyazmalar, sufizm.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: средние века, григорианизация, армянский алфавит, тюркоязычные рукописи, суфизм.

KEY WORDS: Middle Ages, gregorianization, armenian alphabet, Turkic manuscripts, Sufism.

Azərbaycanı Qafqazda Xristianlığın ilk vətəni adlandırsaq, yəqin ki, yanılmırıq. Çünki hələ 313-cü ildə alban çarı Urnayr Xristianlığı dövlət dini elan etmişdir. Ancaq İsanın bəşəriyyətini rədd edən, sadəcə ilahi təbiətli olduğunu müdafiə edən monofizit erməni katolikosluğu həmişə özünün ilkinliyini, Alban kilsəsindən üstün olduğunu iddia etmişdir. Monofizit erməni qriqorian kilsəsi diofizit Alban kilsəsinin təqib olunmasında, onun müstəqillik hüququnun məhdudlaşdırılmasında xüsusi rol oynamışdır. Halbuki, Xristianlığın Ermənistanına nisbətən Albaniyada daha erkən yayılmasını yerli mənbə olan Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəri sübut edir: “Həvəri Yelisey Albaniyada Xristianlığı təbliğ edib və orada, Gişdə (Şəki rayonunun indiki Kiş kəndi - red.) bütün Şərqdəki kilsələrin ulu anası olan kilsəni bina edib və o zaman ermənilərdə kilsəyəbənzər heç bir şey yox idi”.

Erməni katolikosları özlərindən daha qədim olan Alban kilsəsini öz nüfuzlarına tabe etmək üçün əvvəlcə Sasanilərin, sonra isə Ərəb xilafətinin köməyinə müraciət etmişlər. Lakin yerli əhali qriqorianlaşmağa və erməniləşməyə qarşı güclü müqavimət göstərmişdir. Alban və erməni kilsələri arasındakı rəqabətə və Qafqaz Albaniyasında erməni qriqorian kilsəsinin təcavüzkar siyasətinə sübut olaraq VI əsrdə Sünik (Zəngəzur) əhalisinin erməni qəsbkarlığına qarşı üsyan qaldıraraq Sasani hökmdarı Xosrova müraciət etmələrini göstərə bilərik.

Erməniləşmə prosesində iki faktor xüsusi rol oynamışdır. Bunlardan birincisi, VIII əsrin əvvəllərində erməni katolikosu İlyanın Alban kilsəsinin bizanspərəstliyi haqqında ərəb xəlifəsi Əbdülməlikə (685-705) şikayətindən sonra alban katolikosu Nersesin lənətlənməsi, əsərlərinin məhv edilməsi, albanların etiqadında qriqorianlığa uyğun düzəlişlər edilməsi, Arran katolikoslarının erməni katolikosluğuna tabe olunması, xalkedonçuluğa (diofizitliyə) rəğbət bəsləyənlərin “qılıncla və əsarətdə məhv edilməsi”, qriqorianlaşmağa qarşı çıxanların kilsə tərəfindən kafir elan olunması, alban yazısının qriqorian kilsəsinin təzyiqlə ilə sıxışdırılıb unudurulması və məhv edilməsi idi. Digər əsas faktor isə erməni Eçmiədzin katolikosunun xahişi əsasında 1836-cı ildə Peterburq Müqəddəs Sinodunun qərarı ilə Alban Avtokefal Apostol

Kilsəsinin ləğv olunaraq Erməni Eçmiədzin Kilsəsinə tabe edilməsi və 1909-1910-cu illərdə Alban kilsəsinin arxivlərinin məhv edilməsi olmuşdur. Bütün bu proseslərə baxmayaraq, qriqorianlaşdırılan yerli əhali öz dillərini unutmamışlar. Alban yepiskopu Kardostun özünün üç ruhanisi ilə VI əsrin əvvəllərində hunlar üçün əlifba yaratması, İncili hun dilinə tərcümə etməsi və hunlar arasında təbliğat aparması, albanlar arasında ağ xəzər (“Alban tarixi”nə görə, “akxazur”) əlifbasının işlədilməsi Albaniyada türkdillilərin olduğuna sübutdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda qriqorianlıq məzhəbinin türkdilli əhali arasında yayılmasının əsas sübutlarından biri XIII-XX əsrin əvvəllərinə aid erməni hərfləri ilə yazılmış türkdilli mətnlərdir. Bu mətnlərin içində qədim Azərbaycan türkcəsi ilə yazıldığı təsdiqlənmiş əlyazmalar olduğu kimi, qıpçaq türkcəsi ilə yazılanlar da vardır. Bu mətnlərə Ermənistanda Sevan monastrında və Matenadaran Əlyazmalar İnstitutunda, Ukraynanın və bir çox digər ölkələrin arxivlərində rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan türkcəsində yazmış XIII əsr erməni şairi Bluz Hovannes Yerzinqasının şeirlərində Allaha “Tenqri”, Məryəmə “Tenqri anası” deyə dualar edilir. Əslində, bu ifadələr şeir sahibinin erməniləşmiş qıpçaq türklərindən olmasına dəlil sayıla bilər. XVI əsrə aid Vanlı Qucağın azərbaycanca şeirləri xalq danışığı dili ilə yazılmışdır və bizə Qurbaninin şeirlərini xatırladır.

“Şükür bizi var eylədi yoxdan

Haxı bir bilürdüm qəlbimdə çoxdan” -,

deyən şairin şeirlərində təkallahlılığın izləri görünür.

XVI-XVII əsrə aid erməni hərfləri ilə yazılmış əlyazmalarda Nəsiminin şeirləri ilə də qarşılaşırıq. Bu, erməni və ya erməniləşmiş şair və aşıqların Nəsimiyə, o cümlədən hürufiliyə nə qədər böyük rəğbət bəslədiyinin sübutudur. Onların arasında 100-dən çox Nəsimi şeirini əzbər bilən və bu tərzdə şeirlər yazan XVI əsr şairi Budax Amdesi və “Məni Nəsimi kimi soysanız da, inamımdan dönmərəm” deyən, ölüm ayağında belə, Nəsimidən şeirlər söyləyən XVII əsr şairi Xaçatur Tiqranaqertsi kimi şairlər də olmuşdur. XVII-XVIII əsr erməni şairi Miran isə -

“Sirrini demə duyalar,

Nəsimi tək soyalar” -

deyərək Nəsimiyə olan rəğbətini şeir diliylə ifadə etmişdir. Erməni şairləri arasında Füzulinin şeirləri də məşhur idi və biz erməni hərfləri ilə üzü köçürülmüş Füzuli şeirləri ilə qarşılaşırıq. Azərbaycan dilində yazan XVI əsr şairi Qriqor Axtamarsi və XVII-XVIII əsrlər şairi Hovanes Tlkuransinin də əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı baxımından çox maraqlıdır. XVII-XIX əsrlərdə “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” “Koroğlu” kimi Azərbaycan dastanları da erməni hərfləri ilə yazıya alınaraq məclislərdə aşıqlar tərəfindən oxunurdu.

XVII əsrdə erməni taciri Elyas Muşeq tərəfindən tərtib edilmiş “Nəğmələr məcmuəsi” adlı kitaba erməni hərfləri ilə Azərbaycan dilində “Xətəinin divanı” başlıqlı şeirlər salınmışdır. Bu, Xətəinin əsərlərinin ermənilər arasında geniş yayıldığını və məclislərdə oxunduğunu göstərir. XVIII əsr erməni aşığı Sayat Novanın şeirlərində də Nəsiminin və Xətəinin, Azərbaycanın adı hörmətlə çəkilir. Özünün “Sayat Nova dəftəri” adlı məşhur əlyazma kitabında *“Dedilər ki, şah*

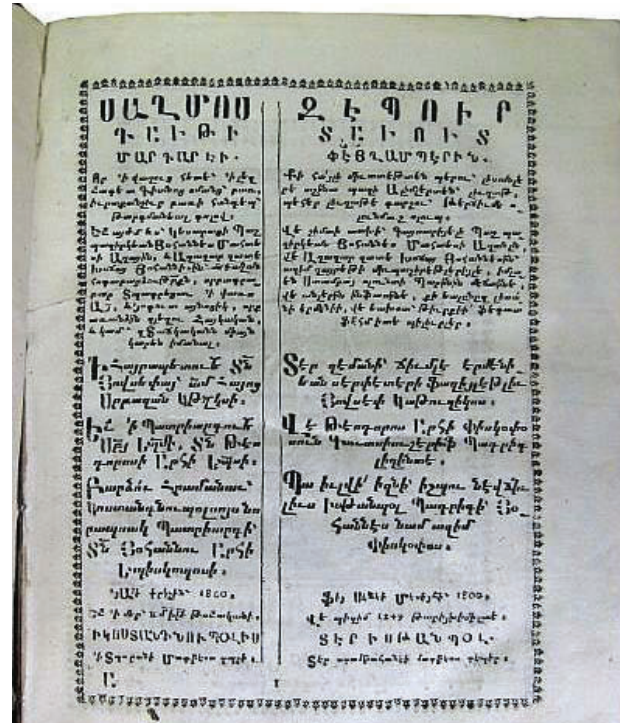
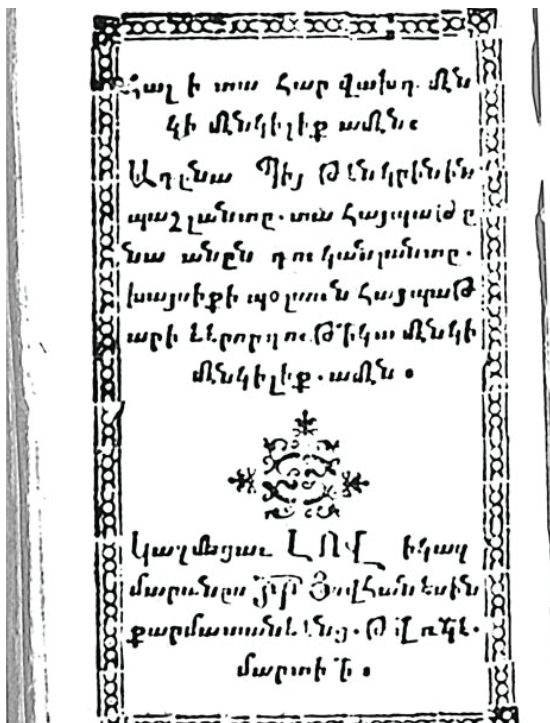
Xətai çağırırım şahı-şah” deyən aşıq mürşid kimi Xətaiyə böyük ehtiram göstərir.

Azərbaycandilli əlyazmalarla yanaşı, qıpçaqdilli əlyazmalar da Ermənistanda və dünyanın bir çox ölkələrində geniş yayılmışdır. İlk dəfə erməni hərfləri ilə yazılmış qıpçaq mətnlərini tədqiq edən şərqşünas A.Krımski bu mətnlərin XIII-XIV əsrlərdə monqol-tatar işğalları ilə əlaqədar olaraq Ermənistandan Krıma, Ukraynanın müxtəlif bölgələrinə köç etmiş və burada qıpçaqlaşmış ermənilərə aid olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Erməni alimləri də bu fikri müdafiə edirlər. Ukraynalı türkoloq A.Qarkavets isə orta əsrlərdə müasir Ermənistan ərazisində ermənilərlə birlikdə yaşayan qıpçaqların qriqorianlaşdırıldığını və daha sonra erməniləşdirildiyini qeyd edir. Ermənistanın Şiraxsk bölgəsində Artıxsk rayonuna bağlı Ariç kəndinin əvvəllər Qıpçaq adlanması və burada XII əsrə aid Xrçaxavank (“Qıpçaq monastırı”) adını daşıyan və hələ də mövcud olan monastır orta əsrlərdə qıpçaqların indiki Ermənistan ərazisində yaşadığını göstərir. A.Qarkavets bu mətnlərin qıpçaqlaşmış ermənilərə aid ola biləcəyini ehtimal etməklə yanaşı, bu kəslərin özlərini “hay” yox, erməni saymasını, qıpçaqcanı və monqol-tatar hakimiyyətindən sonra tatar dilini “bizim til” (“bizim dil”) adlandırmasını onların qriqorianlaşmış qıpçaqlar olduğuna dəlil təşkil edə biləcəyini qeyd edirdi. Osmanlı qaynaqlarında da Azərbaycanın xristian albanları türk sayılır. Şimal-şərqi Anadolu erməniləri arasında özünü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri olan Bamsı Beyrəyin nəslindən sayanların olması erməniləşən oğuzların da varlığına işarədir. Məşhur ingilis türkoloqu Ser Cerard Lesli Makins Kloson (1891-1974) da bu qıpçaqdilli mətnləri qriqorianlaşmış qıpçaqlara aid saymış, bu mətnlərdəki təməl sözlərin və qrammatik quruluşun qıpçaqca olduğunu göstərərək həmin mətn sahiblərinin türkləşmiş erməni olması iddiasını rədd etmişdir. Bu mətnlərdə tanrıya qədim türk dilində olduğu kimi, “tenqri” deyə xitab edilməsi də mətn sahiblərinin türk olduğuna işarədir. Mətnlər dil baxımından fransız missioneri Antonio de Finalenin tərtib etdiyi XII-XIV əsrlərə aid “Codex Cumanicus”un (“Qıpçaq dilinin lüğəti”) davamı kimidir. Qriqorian məzhəbi ermənilərə xas bir məzhəb olduğundan, bu məzhəbdəki türklərin də digər din və məzhəb mənsubları tərəfindən erməni adlanması və onların da bu adı qəbul etməsi təbii proses olmuşdur.

XI əsr Səlcuq qaynaqlarına görə, Anadoluda da xeyli sayda qriqorian türkü yaşamışdır. Erməni missionerləri qriqorian türklərini erməniləşdirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etmiş, bu məqsədlə kilsənin rəhbərliyi altında ermənicə təhsil müəssisələrinə üstünlük vermişlər. 1621-ci ilə aid Osmanlı qaynaqlarında erməni keşişlərinin qriqorian türk uşaqlarını zorla monastıra aparıb, ermənicə təhsil verərək erməniləşdirdiyi, xristian türk xalqının da bundan narahat olub sultana şikayətlər yazdığı göstərilir. Məhkəmə qeydlərində həmin qriqorian türklərin türk adı daşdığı, din xadimi olduğdan sonra isə ermənicə adlar qəbul etdiyi məlum olur. Orta əsrlərdən etibarən erməni hərfləri ilə türkcə yazılan məzar daşları, Anadolu və Qafqazdan tapılan xaç işarəli qoç fiqurlu məzar daşları, XX əsrin əvvəllərinə qədər Osmanlı Türkiyəsində erməni hərfləri ilə türkcə nəşr edilən kitablar qriqorian türklərin öz dillərinə sahib çıxdığının, erməni dilini o qədər də asanlıqla mənimsəmədiyinin sübutlarından biridir. 1851-ci ildə İstanbulda erməni hərfləri ilə türk dilində nəşr edilən ilk roman - “Akabi hikayesi”, erməni hərfləri ilə çıxan

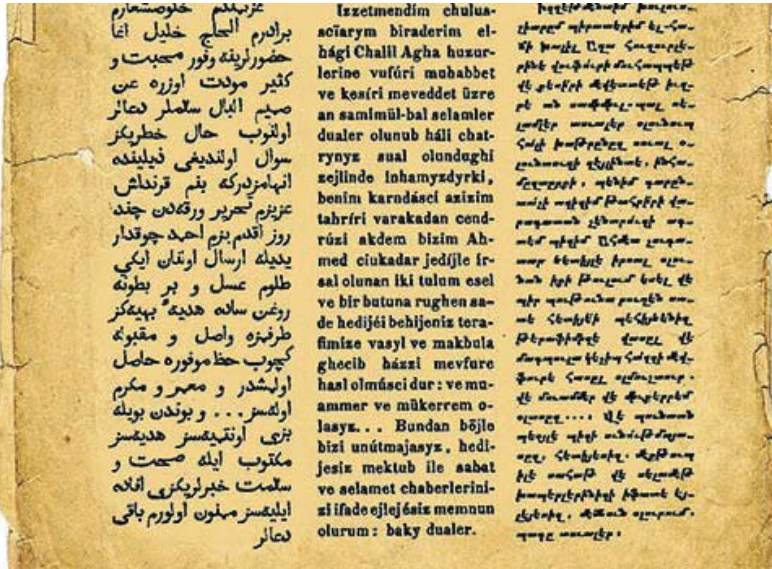
çoxsaylı qəzetlər Türkiyədə qriqorianların ana dilinin türkcə olduğunu göstərir. 1877-ci ildə Venesiyada erməni hərfələri ilə çap edilmiş “Türkçe atasözleri” kitabı da Allahı qədim türklər kimi Tenqri (Tanrı) adlandıran bu qriqorian türklərin mədəniyyətini araşdırmaq baxımından maraqlı mənbədir. Məsələn, kitabda yer alan “Kor quşun yuvasını Tenqri yapar; Hakim ilə həkimdən Tenqri qurtara” kimi atalar sözləri çox maraqlıdır. Erməni hərfələri ilə yazılmış bir çox türkdilli dini mətnlərdə “Tenqri” adına rast gəlirik. Bu kimi türkdilli mətnlər erməni kilsələrinin sənədlərində də mövcuddur. Təbii ki, həmin mətnlərin oxucuları arasında ermənicəni unutmuş hay mənşəli ermənilər də olmuşdur.

Məxəzlər göstərir ki, türkdilli qriqorian mətnləri dilçilik baxımından qədim türk dilinin varisidir və ermənilərin onlara sahib çıxma istəyi Xristianlıq pərdəsi altında özlərinin assimilyasiya siyasətlərinə haqq qazandırmaqdan başqa bir şey deyil. Ermənistanla olan müharibə vəziyyəti mədəni əlaqələrin bərpasına imkan vermədiyindən ən azından digər dünya ölkələrində olan bu kimi əlyazmaların tədqiqi üçün çalışmaları aparılmalıdır. Bu kimi qaynaqların Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə qazandırılması çox əhəmiyyətli olub, milli tariximizin tədqiqi baxımından da önəmlidir. Bu səbəbdən, həmin əsərlərin surətlərinin Muzeyə gətirilməsi və burada sərgilənməsi üçün adı çəkilən ölkələrin elm mərkəzləri və kitabxanaları ilə əlaqələr yaradılmalı, bu sahədə tədqiqatlar gücləndirilməlidir.

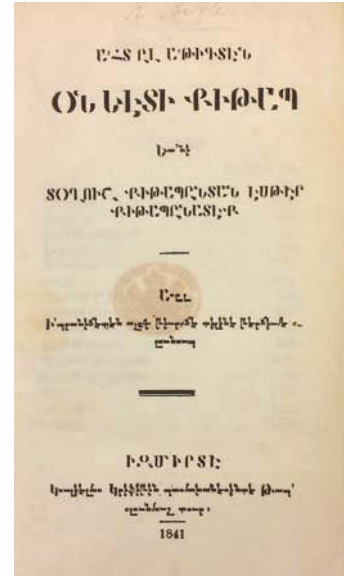

Niderlandda Leyden Universiteti kitabxanasında mühafizə olunan və 1618-ci ildə Lvovda erməni hərfələri ilə qırçaq dilində nəşr olunmuş “Alğış bitiqi” – “Dua kitabı” və ondan bir parça: “Bəy Tanrının adına başlandı və onun şəninə bitirildi. O Müqəddəs Üçlük əbədi olaraq (minillərcə) vəsf edilsin, amin!”

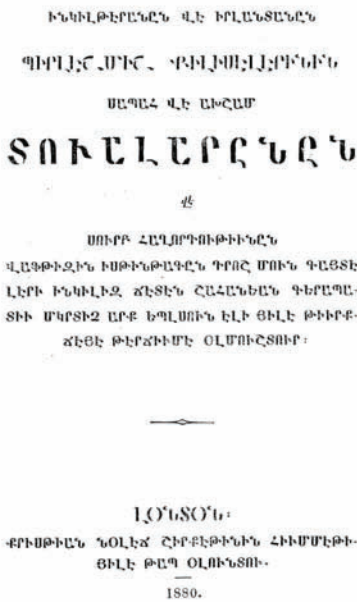
Zepur Tavut peygamperin. 1800

Vartan Paşa. Akabi hikayesi. İstanbul, 1851

Ahdi-Atik`ten on yedi kitap. İzmir, 1841

Səhər və axşam duaları. London, 1880

Xaç motivli qoyun və ya qoç heykəl biçimli məzar daşı, Tiflis Muzeyi, Gürcüstan

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, II cild (III-XIII əsrin I rübü) / Məsul redaktor: akademik N.Vəlixanlı. Bakı: 2007.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Rus dilindən tərcümə edənlər: C.Cabbarov, H.Əlizadə. Bakı: 2007.
3. Dədə Qorqud dastanları (Uşaqlar üçün). Bakı: 2005.
4. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: 2004.
5. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: 1993.
6. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi; Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Tərcümə edən: Z.Bünyadov. Bakı: 2006.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: 2004.
8. Məmmədov H. Akdamardan sarı gəlinədək erməni yalanı. Bakı: 2011.
9. Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (orta əsrlər). Bakı: 1976.
10. Seyidov M. Sayat Nova. Bakı: 1954.
11. Tuncay B. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı: 2010.
12. Voruşil Q. Qafqaz Albaniyası (tarixi-filoloji etüdlər). Bakı: 1993.
13. Yerevanlı Ə. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Yerevan: 1968.
14. Arıkan İ. Ermeni harfləriylə yazılmış kıpçakça Zebur. T.C. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans tezi. Gaziantep: 2006.
15. Chirli N. Ermeni Kıpçakçasında edat gibi kullanılan kelimeler. Karadeniz Araştırmaları, sayı: 12, Kış 2007.
16. Deveci Bozkuş Y. Bir Başka Açından Ermenilerde Din. Ermeni araştırmaları, Sayı 14-15, Yaz-Sonbahar 2004 / <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=29>
17. Ermeni matbaacılık tarihi / http://www.matbaaiamire.com/?p=content&id=71&cat_id=2
18. Hacıbeyzade A.M. Osmanlıca bilenlere dört günde ermenice okumanın usulü. İstanbul: 1308 (1890/1891).
19. Kasapoğlu Çengel H. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Dil Araştırmaları, Sayı: 10, Bahar 2012.
20. Kaymaz Z. Ermeni harfli bir türkçe atasözleri kitabı / Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XIII/1 (Yaz 2013) / http://tdid.ege.edu.tr/files/dergi_13/13.pdf
21. Kutalmuş M. Arap ve Ermeni Harfli Türkçe Hüdavendigâr Gazetesi. Ermeni Araştırmaları, № 12-13, 2003-2004 / <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=40>
22. Makriküği A. Ermeni harfli türkçe eserler-metinler / <http://ermenikulturu.com/ermeni-harfli-turkce-eserler-metinler/>
23. Pamukciyan K. Ermeni harfli türkçe metinler. İstanbul: 2002.
24. Codex cumanicus: половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV вв. Пер: А. Гаркавца. Москва: Лигалорбис, 2005.
25. Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.
26. Гаркавец А. Тюркские языки: Кыпчакские языки / http://kitap.net.ru/turk.php#_Армяно

кыпчакский_язык

27. Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). Ереван: Издательство Ан Армянской ССР, 1980.
28. Кыпчакско-польская версия армянского судебника и армянокыпчакский процессуальный кодекс Львов, Каменец_подольский 1519-1594. Пер: А. Гаркавца. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003.
29. Кримский А.Ю. Тюрки, їх мови та літератури / Твори в пяти томах. Киев: Наукова Думка, 1974.
30. Мамедов С.А. Из истории литературных взаимоотношений Азербайджанского и Армянского народов, с. 248 / [http://hpj.asj-oa.am/831/1/65-3\(246\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/831/1/65-3(246).pdf)
31. Мамедова Ф. Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III и. до и. э.—VIII в. и. э.). Баку: 1986.
32. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: 2005.
33. Марр Н. Списокъ рукописей Севанскаго монастыря. Москва: Типографія М. Бархударян, 1892.
34. Петрова И. Кыпчаки в Матенадаране. Газ. «Казахстанская правда», 15.X.2005.
35. Халилли Х. Судьба карабахских албан в XVIII-XIX веках / Irs №6 (24), 2006.
36. Шимырбаева Г. Казахстанская сенсация. Кыпчакская письменность / <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1070523000>
37. The Armenian-Qypchaq glossary of deacon Lussig to Psalter, Lviv, 1575/1580 / Ed. by Alexander Garkavets, Eduard Khurshudian. Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001.
38. <http://blogs.bl.uk/asian-and-african/2016/12/a-rose-by-any-other-name-turkish-in-its-various-apparitions.html>
39. <http://ermenikulturu.com/?s=osmanl%C4%B1ca+bilenler>
40. <http://ermenikulturu.com/eskisehir-ermeni-katolik-kilisesi/>
41. <http://khachik-aper.do.am/Sayat-Nova.pdf>
42. http://mammana.org/armenian_turkish/
43. <http://team-aow.discuforum.info/t13655-Ermeni-Harfli-Trk-e-Metinler.htm>
44. <http://team-aow.discuforum.info/t17888-Dacik-Okullar-nda-Ermenice-Alfabesi-de-Zorunlu-Olarak-Okutulmal-d-r.htm>
45. <http://www.invaluable.com/auction-lot/armenian-bible-in-armenian-and-turkish.-old-test-17-c-cb0f3f9145>
46. <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Korkut/pril32.phtml>
47. <http://ermenikulturu.com/ermeni-mezar-taslari/>
48. http://www.academia.edu/27129369/Mustafa_Aksoy_%C5%9Eav%C5%9Fat_Artvin_Ardahan_ve_Karsta_Ko%C3%A7-Koyun_ve_At_Ba%C5%9F1%C4%B1_Mezar-Ta%C5%9Flar%C4%B1 // Aksoy M. Şavşat / Artvin, Ardahan ve Kars'ta Koç-Koyun ve At Başlı Mezar Taşları
49. http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1230083549_Yunus%20BERKL%C4%B0.pdf // Berkli Y. Erzurum'da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelin Düşündürdükleri

Али Фархадов
ИЗ ИСТОРИИ ТЮРКОВ-ГРИГОРИАНЦЕВ

РЕЗЮМЕ

В качестве одного из подтверждений процессов григорианизации и арменизации в Северном Азербайджане и в Анатолии можно привести тюркоязычные тексты XIII – XVIII вв., записанные армянским алфавитом. Здесь имеются тексты как на кыпчакском, так и на древне-азербайджанском языках. Помимо воспевания христианских ценностей, имеются и образцы хуруфитской и суфийской литературы. Азербайджаноязычные рукописи, записанные армянским алфавитом, а также вопросы влияния азербайджанской литературы на армянскую, исследовали такие азербайджанские ученые как Ю.В.Чеменземинли, А. Ереванлы, М.Сеидов, Г.Араслы, И.Аббасов, Анар.

Среди упомянутых авторов в статье в основном указываются поэты и ашуги, писавшие армянским алфавитом по азербайджански азербайджаноязычные рукописи, представлены их образцы, проанализированные в религиозном и языковом плане.

Ali Farkhadov
FROM HISTORY OF GREGORIAN TURKS

SUMMARY

Turkic-language texts of XIII - XVIII centuries written in Armenian alphabet testify upon the process of gregorianization and armenization in Northern Azerbaijan and in Anatolia. There are the texts written in Kipchaq language, as well as in the ancient Azerbaijani. Besides glorifying the Christian values, there are given patterns of Hurufi and Sufi literature. It should be noted that Azerbaijani scholars Y.V. Chamanzaminli, A.Erevanly, M.Seyidov, G.Arasly, I.Abbasov and Anar investigated Azerbaijan-language manuscripts written in Armenian alphabet, as well as issues of influence of Azerbaijani literature on Armenian.

Among the mentioned authors, the article mainly mentions poets and ashugs, who wrote Azerbaijani-language manuscripts in Azerbaijani language by Armenian alphabet their samples are presented and analyzed in religious and linguistic terms.

BÖHRANLARIN “YUMŞAQ GÜC” VASİTƏSİLƏ NİZAMLANMASI

(Avropa İttifaqı-Efiopiya əməkdaşlığının Şimal-Şərqi Afrikanın sabitlik və təhlükəsizliyi üçün oynadığı rol)

Vüqar QAFAROV,

Hamburq Universitetinin Siyasi Elmlər

İnstitutunun doktorantı,

vugargafarov@yahoo.com

AÇAR SÖZLƏR: *Avropa İttifaqı, “yumşaq güc”, böhranların nizamlanması, Şimal-Şərqi Afrika, Efiopiya.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Европейский Союз, «мягкая сила», антикризисное управление, Северо-Восточная Африка, Эфиопия.*

KEY WORDS: *The European Union, soft power, crisis management, Northeast Africa, Ethiopia.*

Avropa İttifaqının “yumşaq güc”ü

Beynəlxalq münasibətlərin nisbətən yeni sülh və təhlükəsizlik aktoru olan Avropa İttifaqının təhlükəsizlik doktrinasında böhranların nizamlanması vasitələri kimi humanitar yardım, siyasi dialoq, diplomatik danışıqlar, sanksiyalar, polis və hərbi sülhməramlıların göndərilməsi, minalardan təmizləmə əməliyyatları, tərki-silah və keçmiş döyüşçülərin reabilitasiya proqramları ilə yanaşı demokratik islahatlara dəstək, insan hüquqlarının təşviqi, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, hərbi aparatın islahatı, parlamentin gücləndirilməsi, texniki əməkdaşlıq və uzunmüddətli siyasi və iqtisadi sabitliyə xidmət edən digər məsələlərin təşviqi də yer alır [1, səh. 48]. Avropa İttifaqının təşkilatı və büdcə məsələlərində, eləcə də beynəlxalq təhlükəsizlik aktoru kimi fəaliyyətində ikincilərin hətta daha böyük çəkiyə malik olduğunu sezmək çətin deyil.

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqı Avropada sabitlik, sülh və rifaha nail olmaq üçün vahid əmtəə, xidmətlər, maliyyə və əmək bazarı, eləcə də ümumi dəyərlər sistemi üzərində qurulmuş inteqrasiya layihəsidir. 1992-ci il Maastrixt müqaviləsilə siyasi ittifaqın yaradılmasına qədər mövcud olmuş Avropa İqtisadi Birliyinin xarici siyasəti xarici iqtisadi əməkdaşlıq, inkişafa texniki yardım, insan hüquqlarının təşviqi və s. kimi “yumşaq” məsələlərdən (“soft politics”) ibarət olmuşdur. Avropa İttifaqı haqda 1998-ci il Amsterdam və 2001-ci il Nitsa müqavilələrində İttifaqın ümumi təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin yaradılmasını nəzərdə tutan bəndlər var. Amma bu günə qədər Avropa İttifaqı müdafiə sahəsində üzv dövlətlərin real inteqrasiya məkanına çevrilə bilməyib.

Avropa İttifaqı tarixində xarici siyasət və təhlükəsizlik kimi “ağır” siyasət sahələrində

(“hard politics”) inteqrasiya həmişə ləng gedib. Hətta o, bütövlükdə Avropa inteqrasiyasını iflic etmək gücünə malikdir. Avropa İttifaqı buna görə də xarici siyasət aktoru kimi çoxları tərəfindən “yumşaq güc” (“soft power”) adlandırılır [2]. “Yumşaq güc”ün beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərində oynadığı rol siyasi elmlərdə birmənalı qəbul edilmir. Bəziləri Avropa İttifaqının “yumşaq güc”ünü hərbi imkanlar olmadan əslində gücsüzlüyün təzahürü kimi qələmə verirlər. Avropa Komissiyasının keçmiş vitse-prezidenti Qünter Ferhoyqen yalnız humanitar yardım və diplomatiya ilə global siyasətin aparılmasını “illüziya” adlandırır [3].

Məqalədə Avropa İttifaqının “yumşaq güc” olaraq təhlükəsizlik siyasətini onun təhlükəsizlik maraqları baxımından prioritet təşkil edən Şimal-Şərqi Afrika (“Afrika Buynuzu”) regionunda Avropa İttifaqının ən mühüm tərəfdaş ölkələrindən biri olan Efiopiya ilə münasibətləri nümunəsində aydınlaşdırmağa çalışırıq.

Şimal-Şərqi Afrika və Efiopiya Avropa İttifaqının təhlükəsizlik prioritetlərində

Coğrafi yaxınlığı və münaqişələrlə zəngin olması baxımından Afrika qitəsində sülh və sabitlik məsələləri Avropa İttifaqı üçün həssas mövzulardır. 2005-ci ildə Avropa Komissiyası Avropa İttifaqının Afrika qitəsində fəaliyyət prioritetlərini müəyyən edən “Yeni Afrika Strategiyası” adlı sənəd də qəbul edib [4].

Son illərdə Avropada məlum “qaçqın” böhranının yaşanması və bu böhranın Avropa İttifaqı üzvləri arasında birlik və həmrəyliyi sarsıdacaq dərəcədə dərin olması xarici siyasətdə Afrika qitəsinin strateji əhəmiyyətini bir daha xatırlatmalı olub.

Afrika qitəsində ən yoxsul ölkələrdən biri olan, ümumdaxili məhsulunun əksər hissəsini beynəlxalq donorlar təşkil edən və Avropa İttifaqından ən çox yardım alan, eləcə də kövrək daxili siyasi vəziyyəti ilə seçilən Efiopiya böyük güclərin maraqlarının toqquşduğu, Avropa və Afrikanın təhlükəsizlik sistemləri üçün olduqca əhəmiyyətli olan, “Afrika Buynuzu” adlandırılan Şimal-Şərqi Afrikada yerləşir. “Afrika Buynuzu” Avropadan Qırmızı dəniz vasitəsilə Hind Okeanına aparan ticarət yollarını ekstremist silahlı qruplaşmaların və quldurların hücumlarından müdafiə etmək üçün mühüm geosiyasi məkandır. Eyni zamanda o, Afrika və Yaxın Şərq arasında körpü rolunu oynayır.

Efiopiya regionda öz tarixi və yürütdüyü siyasətə görə böyük geosiyasi çəkiyə malikdir. Afrika qitəsində təhlükəsizlik və sabitliyin təmin olunması üçün iddialı görünən Afrika İttifaqı adlı panafrican təşkilatının iqamətgahı da məhz Efiopiyada yerləşir. Hazırda ölkə Şimal-Şərqi Afrikada İGAD adlı uğurlu subregional siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatına sədrlik edir.

Efiopiya Şimal-Şərqi Afrikada Qərbin maraqlarına olan təhlükələrlə mübarizənin əsas istehkamıdır. Afrika qitəsinin koloniyaya çevrilməmiş az ölkələrindən biri olan Efiopiya həm 1974-cü ilədək mövcud olmuş imperator hakimiyyəti, həm 1975-1991-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş hərbi şura və həm də 1991-ci ildən bəri solçu ideologiya ilə

hakimiyyətdə olan Efiopiya Xalqlarının İncilabi Demokratik Cəbhəsi (“Ethiopian People Revolutionary Democracy Front”, EPRDF) iqtidarı dövründə Qərb ölkələrinin regiondakı sadıq tərəfdaşı olaraq çıxış edib.

Avropa İttifaqı üçün Efiopiya “tənəzzülə uğrayan dövlətlər” (“failed state”) - Cənubi Sudan, Somali və Eritreya tərəfindən əhatə olunmuş “sabitlik lövbəridir”. Efiopiya sözügedən regionda Avropa İttifaqının və bütövlükdə Qərbin maraqlarına toxunan transregional problemlərlə – dini ekstremizm, qanunsuz miqrasiya, qaçaqmalçılıq, ərazi münaqişələri və digər hədələrlə mübarizə aparır və onun bu fəaliyyəti Qərb dövlətlərində yüksək qiymətləndirilir.

Efiopiya 2006-cı ilin dekabr ayında BMT-nin müvafiq mandatu olmadan effektiv daxili nəzarəti həyata keçirə bilməyən Somalinin keçid hökumətinin dəvəti ilə, bu ölkəyə hərbi müdaxilə edib və 2009-cu ilədək ekstremist İslam Məhkəmələri İttifaqı (“Coalition of İslam Courts”, CİC) adlı silahlı qruplaşmaya qarşı hərbi əməliyyatlar keçirib. 2011-ci ildə mətbuata sızdırılmış məşhur “Wikileaks” sənədlərində bu əməliyyatın rəsmi Vaşinqtonun təkidi ilə başladığına dair məlumatlar üzə çıxıb [5]. Efiopiyanın o zamankı baş naziri Meles Zenavi 2011-ci ildə verdiyi müsahibəsində ölkəsinin Somalidəki missiyasının hədəfinə çatdığını, ekstremist CİC-nin kifayət qədər zəiflədiyini və Somalidə vəziyyətə Afrika İttifaqı və İGAD təşkilatı tərəfindən tam nəzarət olduğunu bildirib [5].

2007-ci ildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Somalidəki keçid hökumətinin müdafiə olunmasını Afrika İttifaqının 8000 nəfərlik AMİSOM hərbi missiyasına həvalə edilməsinə dair qərar qəbul edib. Efiopiya bu missiyada 4400 nəfərlik hərbi kontingent ilə iştirak edir [6].

Efiopiya 2011-ci ildə həm ikitərəfli qaydada, həm də rəhbərlik etdiyi İGAD təşkilatı çərçivəsində Sudan və Cənubi Sudan arasında olan ərazi münaqişəsinin həll olunmasında vasitəçilik edib. Hazırda Cənubi Sudanın nəzarətində olan münaqişə bölgəsində yerləşmiş BMT-nin sülhməramlı UNSİFA missiyasında Efiopiya 4000 əsgərlə təmsil olunur [7].

Efiopiya eyni zamanda 2014-cü ildən bəri Cənubi Sudanda dinka və nuer etnosları arasında gedən vətəndaş müharibəsinin yoluna qoyulması üçün vasitəçilik edir. Dövlət BMT-nin Sudandakı UNAMİD və Cənubi Sudandakı UNMİSS sülhməramlı missiyalarında da minlərlə əsgəri ilə iştirak edir. Efiopiya Afrikadakı üç BMT missiyası – UNİSFA, UNAMİD və UNMİSS üçün verdiyi 7600 nəfərlik və Afrika İttifaqının AMİSOM missiyasına verdiyi 4400 nəfərlik hərbi kontingentləri ilə dünyadakı sülhməramlı missiyalarda ən çox əsgəri olan ölkədir [6].

Eyni zamanda Afrika qitəsində ən çox qaçqın qəbul etmiş ölkə Efiopiyadır. BMT-nin qaçqınlar üzrə ali komissarının ofisinin 2016-cı il üçün məlumatına görə, ölkədə əksəriyyəti Somali və Cənubi Sudandan olmaqla 738000 qaçqın yaşayır [6].

Regiondakı sabitlik və təhlükəsizliyə verdiyi töhfələrlə bərabər, Efiopiya özü də ölkənin böyüklüyü, yoxsulluğu və siyasi kövrəkliyi ilə regionda böyük problemlərin mənbəyi və potensial ixracatçısıdır [8, səh. 1]. Bu ölkə Avropaya istiqamət alan qaçqınların həm vətəni, həm də tranzit ölkəsidir [9].

Efiopiyanın daxili və xarici münaqişələri

Efiopiya 100 milyona yaxın əhalisi olan, multikultural mühiti və dini tolerantlığı ilə səciyyələnən çoxmillətli dövlətdir [8, səh. 6]. Təxmini hesablamalara görə, əhalinin 34%-i İslam dininə, 44,3%-i Xristianlığın pravoslav, 18,6 %-i isə protestant məzhəblərinə etiqad edir [8, səh. 3].

Efiopiyada 286 dildə danışan 70 etnik qrup yaşayır. Dövlət dili əhalinin 27%-ini təşkil edən amharların dilidir. Ən böyük etnos isə əhalinin 34%-ini təşkil edən oromolardır. Digər böyük etnik qruplar hərəsi 4-6% təşkil edən somali, tiqrey və sidamalardır [6].

Efiopiyada 1991-ci ildən iqtidarda olan EPRDF ayrı-ayrı bölgələrin sosialist yönlü partiyalarının ittifaqidir. Bu cəbhədə oxşar ideologiyaya sahib müxtəlif etnik qrupların və bölgələrin partiyalarının təmsil olunması çoxmillətli ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasına, ölkədə siyasi mübarizənin regional və milli çalarlar almasının qarşısının alınmasına hesablanıb. 1994-cü ildən ölkədə demokratik federalist konstitusiya qüvvədədir. Bu konstitusiyaya görə ölkədə geniş hüquqlarla təmin olunmuş doqquz federal vilayət və iki muxtar şəhər yaradılıb.

Amma 1991-ci ildə hərbi rejimin devrilməsində başlıca rol oynamış Tiqrey Xalq Azadlıq Cəbhəsi (“Tigray People Liberation Front”, TPLF) hakim koalisiyada və nəticə etibarlı ilə federal hakimiyyətdə başlıca rol oynayır. Federal vilayətlər formal olaraq geniş səlahiyyətlərə malik olsa da, ekspertlər real hakimiyyətin TPLF partiyasının və EPRDF koalisiyasına daxil olan digər tərəfdaş partiyalarının əlində olduğunu iddia edirlər [8, səh. 3]. Əsas investisiyalar nəhəng milli layihələrə yönəldildiyindən bölgənin əhalisi iqtisadi etinasızlıqdan da şikayətlənirlər [10].

Ölkənin siyasi həyatında demokratik yüksəliş kimi yadda qalan 2005-ci ilin parlament seçkilərində Demokratiya naminə Koalisiya Bloku (“Coalition Union for Democracy”, CUD) başda olmaqla birləşmiş müxalifət paytaxt Əddis-Əbəbədə 23 dairədə qalib gələrək parlamentdə 547 mandatdan 195-ni qazanıb. Müqayisə üçün əvvəlki çağırışda müxalifətin cəmi 20 yeri var idi. Hakim EPRDF bloku isə 327 mandat əldə etməklə parlamentdə mütləq əksəriyyəti qoruyub saxlaya bilib [11].

Seçkilərin azad keçmədiyini iddia edən müxalifətin kütləvi aksiyalara əl atması zorakı qarşıdurmalarla nəticələnib və bu qarşıdurmalarda onlarla insan həyatını itirib, minlərlə nümayişçi, o cümlədən 70-dən çox müxalifət lideri, hüquq müdafiəçisi və jurnalist həbs olunub. Həbs olunmuş fəallar beynəlxalq aktorların vasitəçiliyi ilə yalnız 2007-ci ilin iyul ayında əfv olunublar [11, səh. 5]. Hakimiyyət qüvvələri 2010-cu il parlament seçkilərində 547 deputat mandatının 545-ni, 2015-ci ildə keçirilmiş son seçkilərdə isə hamısını əldə edib [10].

2012-ci ilin avqustunda keçmiş baş nazir Meles Zenavinin xəstəlikdən vəfatından sonra TPLF ölkənin baş nazirinin müavini Hayleməryəm Dessaleni yeni rəhbər seçib və o, az sonra ölkənin baş naziri kimi təsdiq olunub. Dessalenin hakimiyyətə gəlişi ilə ölkədə siyasi açılışın baş verəcəyi, regionlarda real hakimiyyətin gücləndiriləcəyi, ölkədə

azadlıqlar və insan hüquqlarına geniş meydan veriləcəyi gözlənilsə də, federal iqtidarın siyasi kursu və idarəetmə modelində əvvəlki dövrlərlə müqayisədə əsaslı dəyişikliklər müşahidə olunmayıb [10].

2015-ci ilin aprelindən Əddis-Əbəbəda, Oromo və Amhar vilayətlərində keçirilən kütləvi etiraz aksiyaları yenidən təhlükəsizlik qüvvələri ilə toqquşmalara və onlarla nümayişçinin həbsinə səbəb olub. 2015-ci ildəki son parlament seçkilərindən sonra daxili vəziyyət daha da gərginləşib. Oromolar və amharlar arasında yaranmış münaqişə hər iki etnosda mərkəzi hakimiyyətə qarşı narazılığın artmasına və etiraz aksiyalarına rəvac verib [9]. Efiopiya təhlükəsizlik qüvvələri və etirazçılar arasında baş vermiş qarşıdurmalarda rəsmi məlumatlara görə 600-dək insan həlak olub. 09.10.2016-cı ildə ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan olunub və yalnız 2017-ci ilin avqustundan aradan qaldırılıb [6].

Bəzi analitiklərin fikrincə, ölkədə terrora qarşı mübarizəyə dair qəbul edilmiş qanun müxalif qüvvələrin susdurulması üçün sui-istifadə olunur və nəticə etibarilə uzaq perspektivdə daxili narazılıqları daha da dərinləşdirir və dini radikalizmə rəvac verir [12]. Ölkənin müsəlman icmasının bir sıra liderlərinin Somalidəki terrorçu Əl-Şabab qruplaşması ilə əməkdaşlıq etməkdə ittiham olunması müsəlman əhali ilə toqquşmalara səbəb olur [10]. Qərb analitiklərinin fikrincə, 2016-cı ildə Oromo vilayətində müsəlman əhali ilə Efiopiya təhlükəsizlik qüvvələri arasında olan qarşıdurmalar özündə müsəlman və xristian əhali arasında dini ədavət yaratması riskini daşıyır. Sosial və siyasi narazılıqların işığında, eləcə də Eritreya və Somalidə fəaliyyət göstərən radikal islamçı qruplaşmaların müdaxiləsi ilə dini ədavət faciəvi gedişat ala, ölkəni vətəndaş müharibəsinə sürükləyə və çoxmillətli dövlətin parçalanması ilə nəticələnmə bilər [8, səh. 10].

Efiopiyada daxili sabitliyin pozulması onun Sudan, Cənubi Sudan və Somalidəki sülhəratma missiyalarını təhlükə altına ata, eləcə də Eritreya ilə uzun illərdən bəri davam edən ərazi münaqişəsini yenidən alovlandırma bilər. Daxildə etnik və ya dini radikallaşma həm də ölkənin sərhədlərini aşıb, bütün regionu əhatə edən transmilli problemə çevrilə bilər [8, səh. 11-12]. Bir sözlə, Efiopiyanın regionun aparıcı gücü kimi tənəzzülü Şimal-Şərqi Afrikada hakimiyyət boşluğu və region üçün faciəvi xaos yarada bilər [8, səh. 10].

Regionda “təhlükəsizlik lövbəri” hesab olunan Efiopiya həm də öz qonşuları ilə sülh şəraitində yaşamaqdan məhrumdur. 1993-cü ildə Efiopiyadan müstəqilliyini elan etmiş qonşu Eritreya ilə 1997-ci ildən bəri həll olunmamış ərazi münaqişəsi mövcuddur. 1997-ci ildə qonşu dövlətlər arasında 400 kvadrat kilometrlik Badme əyaləti uğrunda müharibə 100 000 insanın həyatına son qoyduqdan sonra Əlcəzair sülh sazişi ilə başa çatsa da, münaqişə hələ nizamlanmayıb və hər an yenidən alovlanma təhlükəsi ilə üz bəzür.

Somali Efiopiya üçün böyük təhlükəsizlik çağırışı olaraq qalır. Somalidəki CİC və Əl-Şahab qruplaşmaları artıq əvvəlki kimi təhlükə yaratmasalar da, tamamilə məğlub edilməyiblər. Bu ölkədən Efiopiyaya həm də qaçaqmalçılıq və transmilli cinayətkarlıq, eləcə də böyük sayda qaçqın daxil olur.

Cənubi Sudandakı qeyri-sabit vəziyyət də Efiopiya üçün real problemlər yaradır.

2016-cı ilin aprel ayında Cənubi Sudandan naməlum silahlılar Efiopiyanın bir sərhəd kəndinə hücum edərək rəsmi məlumatla görə 182 nəfəri öldürüb, 100-dən çox uşağı və 2000 baş mal-qaranı qaçırıb [13].

Avropa İttifaqının Efiopiyaya dəstəyi

1991-2012-ci illərdə ölkənin baş naziri olmuş Meles Zenavi yürütdüyü çoxqütblü xarici siyasəti, xüsusilə də sülhməramlı və balanslaşdırılmış regional siyasətilə ölkəsinin regiondakı geosiyasi əhəmiyyətinin beynəlxalq dəstəyə çevrilməsinə nail ola bilib. 2012-ci ildə xəstəlikdən vəfat edən Zenavi beynəlxalq ictimaiyyətdə ölkəsinin inkişafı və iqtisadi artımına can atan, eləcə də regionda sabitlik üçün və terrorizmə qarşı mübarizədə Qərb ölkələrinin səylərini dəstəkləyən uzaqgörən lider kimi tanınıb. Efiopiya məhz Zenavi şəxsiyyətinin beynəlxalq nüfuzu sayəsində Afrikanın ən böyük yardım və investisiya idxalatçısına çevrilib [8, səh. 4].

Efiopiya Niger ilə yanaşı Avropa İttifaqının qaçqınlar məsələsini nizamlamaq üçün əsas tərəfdaşdır. 2015-ci ildə Maltada keçirilmiş miqrasiya məsələlərinə dair Avropa İttifaqı-Afrika zirvə görüşü çərçivəsində Avropa İttifaqı və Efiopiya arasında miqrasiya və mobillik üçün ümumi gündəliyin həyata keçirilməsinə dair bəyannamə imzalanıb. Bununla Avropa İttifaqı Efiopiyaya insan alveri və qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə aparmaq üçün dəstək və mühacirət səbəblərinin aradan qaldırılması üçün maddi yardım göstərmək öhdəlikləri götürüb. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Avropa İttifaqı ölkənin sərhəd xidməti və hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarına təlimlər keçir, onları biometrik məlumat bazasının yaradılması üçün zəruri texnologiya ilə təmin edir [9].

Avropa İttifaqının sənədlərində göstərilib ki, özünü Eritreya və ya Somalidən gəlmiş kimi qələmə verən qaçqınların kimliyini aşkara çıxarmaq prioritet məsələlərdən biridir ki, bunun üçün də Efiopiya ilə əməkdaşlığa ehtiyac vardır. Sözügedən dövlətlər böhran ölkələri hesab olunduğundan Avropa İttifaqı oradan gəlmiş qaçqınlara bir qayda olaraq sığınacaq verməyə məcburdur. Bunu nəzərə alaraq, Afrikadan Avropaya pənah gətirən Afrika qaçqınlarının əksəriyyəti özlərini məhz həmin ölkələrin vətəndaşları kimi təqdim edirlər [9].

Avropa İttifaqı və Efiopiya arasında qeyri-qanuni miqrantların readmissiyası üzrə sazişə dair danışıqlar gedir. Saziş layihəsində göstərilib ki, Avropa İttifaqının aidiyyəti Frontex, Avropol və Avropa Qaçqınlara Dəstək Bürosu (EASO) kimi qurumları Efiopiya üzərindən gəlmiş qaçqınların həqiqi kimliyinin müəyyən edilməsi üçün bu ölkənin orqanları ilə əməkdaşlıq etməli, həmçinin hər il Brüssel və ya Əddis-Əbəbədə "Miqrasiya və Mobillik üçün Dialoq"dakı nailiyyətləri müzakirə etmək üçün illik görüş keçirilməlidir [9].

Bunun müqabilində, Avropa İttifaqı Efiopiyaya iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsini, Brüsseldə biznes forumlarının keçirilməsini və viza rejiminin sadələşdirilməsini təklif edir. 2016-cı ilin iyun ayında Avropa Komissiyası və Efiopiya

arasında strateji tərəfdaşlığa dair saziş imzalanıb [12].

Efiopiya Malta zirvə görüşündə yaradılmış Avropa İttifaqının Fövqəladə Yardım Etimad Fondundan ən çox yararlanan ölkələrdəndir. İnsanların qanunsuz daşınmasına qarşı mübarizə aparmaq üçün Avropa İttifaqı Afrika ölkələrinə 2015-ci ildə 253 milyon, 2016-cı ildə 117 milyon avro ayırıb ki, ümumi məbləğin 30 milyonu, yəni təxminən 10%-i Efiopiyanın payına düşüb. Bundan əlavə tərəflər arasında 2016-cı ildə Efiopiyada mühacirətin səbəblərini aradan qaldırmaq məqsədilə ümumi dəyəri 67 milyon avro olan və Avropa İttifaqının Fövqəladə Yardım Etimad Fondundan maliyyələşən layihələrin həyata keçirilməsinə dair iki müqavilə imzalanıb. Avropa İttifaqı bununla yanaşı Efiopiya və həmsərhəd ölkələrin sərhəd xidməti əməkdaşlarının birgə patrul fəaliyyəti göstərmələri üçün təlim proqramlarını maliyyələşdirir [9].

ƏDƏBİYYAT

1. Catriona Gourlay, Damien Helly, Isabelle Ioannides, Radek Khol, Agnieszka Nowak, Pedro Serrano. Civilian Crisis Management: the EU way // Institute for Security Studies, Chaillot Paper Nr 90, 2006.
2. Mario Telo. Europe: a Civilian Power? European Union, Global Governance, World Order. New York: 2006.
3. “Der Spiegel” jurnalı, Qünter Ferhoyqenlə müsahibə, 08.02.2010 / <http://www.spiegel.de/politik/ausland/0,1518,druck-676465,00.html>.
4. Eine Strategie der Europäischen Union für Afrika: Wegbereiter für einen Europa-Afrika-Pakt zur Beschleunigung der Entwicklung Afrikas. Mitteilung der Kommission an den Rat, das Europäische Parlament und den Wirtschafts-und Sozialschuss. Brüssel: 12.10.2005. KOM(2005).
5. “Süddeutsche Zeitung” qəzeti, 23-25.04.2011, səh. 11.
6. AFR Xarici İşlər Nazirliyinin internet səhifəsi / http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/Aethiopien/Aussenpolitik_node.html, 30.08.2017.
7. “Deutschlandfunk” radiosunun internet səhifəsi, Cənubi Sudan münaqişəsində vasitəçi / http://www.deutschlandfunk.de/aethiopien-mittler-im-suedsudan-konflikt.799.de.html?dram:article_id=273678.
8. International Crisis Group, Ethiopia After Meles, Policy Briefing, N 89, Brüssel, 22.08.2012.
9. “Die Tageszeitung” qəzeti, Avropanın sevimli ölkəsi olan Efiopiyada qaçqın siyasəti, 12.12.2016 / <http://www.taz.de/15364627/>.
10. Bundeszentrale für politische Bildung, Innerstaatliche Konflikte: Aethiopien, 12.11.2015.
11. Europäisches Parlament, Entschließung des Europäischen Parlaments zu Äthiopien, RC/640113DE.doc, 15.11.2006.
12. “Die Zeit” qəzeti, Efiopiya. Qaçqınlara qarşı tərəfdaş olan diktator, 11.10.2016 / <http://www.zeit.de/politik/2016-10/aethiopien-angela-merkel-afrika-reise-repressionen>.
13. “Der Spiegel” jurnalı, Efiopiya və Cənubi Sudan. Qambella qatillərinin çətin axtarışı, 22.04.2016 / <http://www.spiegel.de/politik/ausland/aethiopien-und-suedsudan-wer-steckt-hinter-dem-gambella-massaker-a-1088792.html>.
14. Euractiv.de, Avropa İttifaqının Komissiyası: Efiopayaya pul verilmir, 07.09.2016 / <http://www.euractiv.de/section/entwicklungspolitik/news/eu-kommission-keine-hilfsgelder-fuer-aethiopische-regierung/>.
15. “Frankfurter Allgemeine Zeitung” qəzeti, 08.12.2016.

Вугар Гафаров

**АНТИКРИЗИСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ «МЯГКОЙ СИЛОЙ»
(Роль сотрудничества Европейского Союза и Эфиопии в области
стабильности и безопасности в Северо-Восточной Африке)**

РЕЗЮМЕ

В этой статье мы обсуждаем подход Европейского союза к предотвращению конфликтов и урегулированию кризисов в отношении геополитически значимого региона Северо-Восточной Африки (Африканский Рог) и вклад его сотрудничества с Эфиопией в эту политику. ЕС рассматривается в статье как «мягкая сила», которая, по мнению экспертов, означает мягкость и в то же время слабость. Мы анализируем причины, по которым ЕС сделал Эфиопию – несмотря на её хрупкую внутреннюю стабильность и внешнюю безопасность – своим главным региональным партнером по безопасности на Африканском Роге и соответствует ли этот выбор его долгосрочному видению стабильности.

Vugar Gafarov

**CRISIS MANAGEMENT BY SOFT POWER
(The Role of the European Union-Ethiopia Cooperation for the Stability
and Security in Northeast Africa)**

SUMMARY

In this article we discuss the European Union's approach to conflict prevention and crisis management towards the geopolitically significant Northeast Africa (the Horn of Africa) region and the contribution of its cooperation with Ethiopia to this policy. In the article the EU is considered as a «soft power» which according to experts means weakness and softness at the same time. We analyze the reasons why the EU made Ethiopia, whose internal stability and external security is fragile, to become its main regional security partner in the Horn of Africa and whether this choice is compatible with its long-term stability vision.

QAFQAZ ALBANİYASINA MƏXSUS AŞAĞI LƏKİ NEKROPOLU

Anar AĞALARZADƏ,
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
anararxeoloq@mail.ru,

Mətanət HÜSEYNOVA,
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun kiçik elmi işçisi,
metanet-akademiya@rambler.ru

AÇAR SÖZLƏR: *küp qəbirlər, saxsı qablar, Qafqaz Albaniyası, dəfn adəti.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *кувшинные погребения, керамические сосуды,
Кавказская Албания, погребальный обряд.*

KEY WORDS: *jar graves, ceramic pottery, Caucasian Albania, funeral tradition.*

Aşağı Ləki nekropolu Ağdaş rayonunun eyni adlı kəndinin ərazisində yerləşir. 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilişi zamanı burada aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində bir neçə küp qəbir tədqiq edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, bu qəbirlər Qafqaz Albaniyası dövrünə aiddir. Qəbirlər yerləşən sahənin paralelində 2016-cı ildə Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi zamanı daha dörd qəbir aşkarlanaraq tədqiq olunmuşdur. Bu qəbirlərin elmi təhlili aparılmış və müəyyən nəticələrə gəlinmişdir.

Qəbir №1 - şimal-şərq-cənub-qərb istiqamətli olub iri ölçülü dəfn küpündən ibarətdir. Dəfn küpü qırmızı rəngli, narın qum qatışıqlı gildən yaxşı hazırlanıb. Ağız kənarı qıfşəkilli olub xaricə qatlanmışdır. Bu hissə qab bişirilmədən əvvəl batıqvari naxışlarla sadə bəzədilmişdir. Cənubi Qafqaz boru dəhlizinin qazıntısı zamanı küpün ağızından gövdəyə keçən hissəsinə qədər olan yeri dağılmışdır, buna görə də küpün içindəki insan skeletinin hansı istiqamətdə və necə dəfn edildiyi məlum deyil. Lakin skelet məxsus çanaq və ayaq sümükləri saxlanılmışdır. Küpün uzunluğu 170 sm, gövdəsinin diametri 110 sm, oturacağıın diametri isə 30 sm

olmuşdur. Skeletin bel tərəfində 1 ədəd süzgəc tipli qab və ayaq tərəfində küpə tipli saxsı qab qoyulmuşdur. Tapıntılar arasında 1 ədəd şəffaf qonur rəngli dəvəgözü (obsidian) qəlpəsi də vardır. “Süzgəc” tipli qab sarımtıl rənglidir, təmiz tərkibli gildən yaxşı bişirilmişdir. Qabın ağız hissəsi maye tökülməsi üçün açıqdır. Mayenin süzülməsi üçün isə süzgəcli dəliklər açılmış, daha sonra isə asan tökülməsi üçün novçaşəkili kanalvari düzəldilmişdir. Arxaik səciyyəli qulpu zoomorf formalıdır. Qulpu qabın ağız ilə gövdəsini birləşdirir. Gövdəsi bikonikdir və üç tərəfində bir-birinə simmetrik olaraq yapma formasında düyməşəkili naxış vurulmuşdur. Gövdəsi oturağına kəskin daralır və alt hissəsi içəri batıq formalıdır. Qab yaxşı cilalanmışdır. Ölçüləri: hündürlüyü 15 sm, gövdəsinin diametri 14 sm, oturağına diametri 5 sm, novçasının uzunluğu 13 sm-dir. İkinci qab kiçik ölçülü küpə tipli olub, tünd qonur rəngli, qum qarışıqlı gildən zəif bişirilmişdir. Gilinin tərkibi çox kövrəkdir. Nisbətən dar boğazlıdır, şar şəkilli gövdəsi oturağına doğru kəskin daralır. Qabın üzərində yanıt izləri müşahidə olunur. Çiyin hissəsini zəif dalğavari naxışlar qurşaqlayır. Bu naxışlar qab bişirilməzdən əvvəl vurulmuşdur. Qabın ölçüləri: ağızının diametri 17 sm, boğazının hündürlüyü 5 sm, hündürlüyü 21 sm, gövdəsinin diametri 23 sm, oturağına diametri 12 sm-dir.

Qəbir №2 - şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətli olub iri ölçülü təsərrüfat küpündən ibarətdir. Qırmızı rəngli, qum qarışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş dəfn qabının demək olar ki, çox hissəsi dağıntıya məruz qalıb. Küpün içərisində isə insan sümüklərinin dağılmış halda fraqmentlərinə və bir neçə ədəd saxsı qab fraqmentlərinə rast gəlinib. Küpün uzunluğu 160 sm, gövdəsinin diametri 80 sm, oturağına diametri 30 sm-dir. Qəbir inventarı kasa tipli qabın fraqmentindən, səhəng tipli qabın çiyin hissəsindən və küpəyə məxsus saxsı qabın qulpundan ibarətdir. Kasa tipli qab açıq-qırmızı rəngli olub, təmiz tərkibli gildən yaxşı bişirilib.

Ağız kənarı düz, çiyin hissəsi qabarıq çıxıntılıdır. Səthində çarxda fırlanmanın izləri müşahidə edilir. Ağızının diametri 21,3 sm-dir. Səhəng tipli qab solğun yaşıl rəngli, təmiz tərkibli gildən hazırlanıb. Qabın çiyin və boğaza yaxın hissəsi naxışlarla bəzədilib. Boğaz hissədə bişirilmədən əvvəl çəpinə formada batıqlardan ibarət naxışlar, ondan aşağıda isə dalğavari naxışlar çəkilib. Eynilə bu tip dalğalı naxışlar çiyin hissəni də əhatə etmişdir. Qeyri-sabit temperaturda bişirilmənin təsirindən qabın səthində qırmızı-sarı ləkələr əmələ gəlmişdir. Qulp fraqmenti dairəvi en kəsikli olub küpə tipli qaba məxsus olması ehtimal edilir. Qırmızı rəngli, qum qarışıqlı gildən yaxşı bişirilib.

Qəbir №3 - şərq-qərb istiqamətli olub dəfn küpünün bir hissəsi dağıdılıb. Qırmızı rəngli, narın qum qarışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş küpün qalmış uzunluğu 120 sm, gövdəsinin diametri 70 sm, oturacağıın diametri 30 sm-dir. Qəbirin içərisində insan sümüklərinin fraqmentləri qalmışdır. Eyni zamanda dəfn zamanı küpün içərisinə 2 ədəd

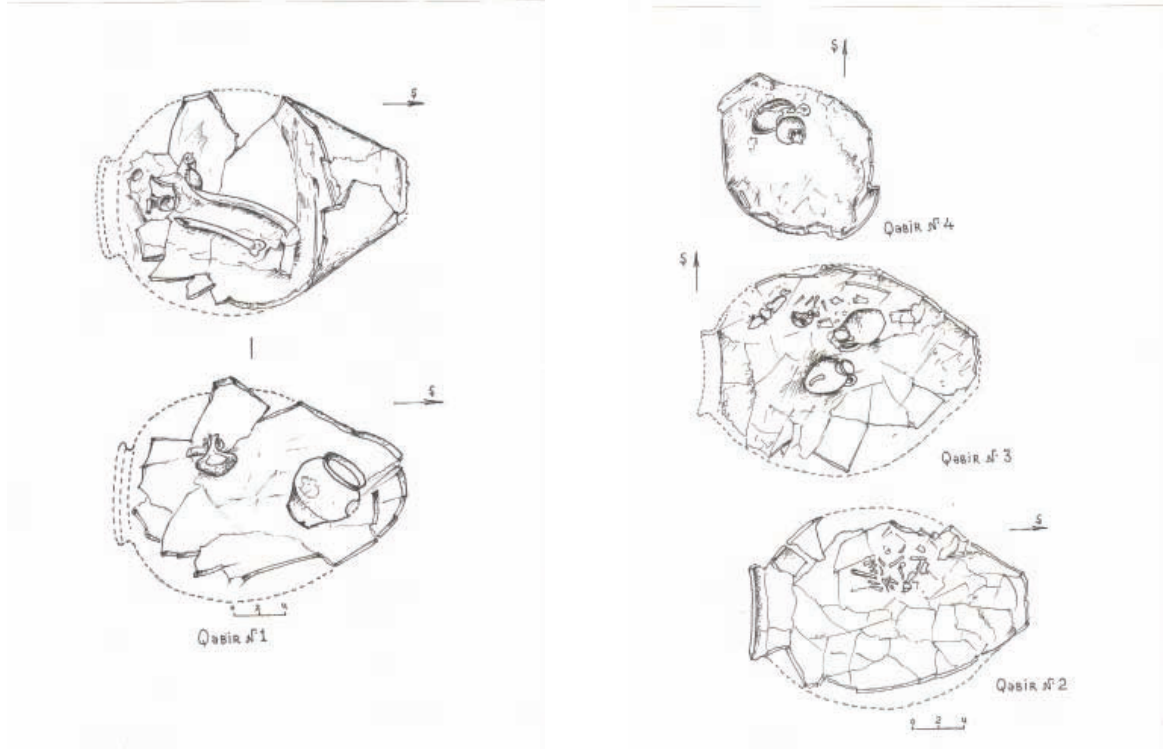
saxsı qab və 1 ədəd dəmir oraq qoyulmuşdur. Saxsı qablardan biri matra (su qabı) tipli əşyadır. İki qulpu olan qab dar boğazlı, nisbətən geniş ağızlıdır. Ağız kənarı yana əyintilidir. Qulpları gövdə hissəsində olub, yastıdır və yuxarı tərəflərində batıqlar vurulmuşdur. Qabın bir tərəfi yastı, digər tərəfi isə ovalvaridir. Qeyri-sabit temperatur nəticəsində səthində qırmızı ləkələr əmələ gəlmişdir. Ölçüləri: ağızının diametri 5,7 sm, boğazının hündürlüyü 3,2 sm, uzunluğu 20 sm, eni 22 sm, qulplarının diametri 4,7 sm-dir. Digər saxsı qab kiçik ölçülü küpəyə məxsusdur. Nisbətən dar boğazlı, uzunsov gövdəli və yastı oturacaqlıdır. Ağız kənarı xaricə əyintilidir. Boğazı çiyinə tədricən keçiddir. Ağız kənarı ilə çiyini dairəvi qulp birləşdirir. Səthi yaxşı cilalanmışdır. Qırmızı rəngli, təmiz tərkibli gildən bişirilmiş qabın səthində qeyri-sabit temperaturdan solğun yaşıl, açıq-çəhrayı rəng çalarları əmələ gəlmişdir. Ölçüləri: ağızının diametri 7 sm, boğazının hündürlüyü 6 sm, gövdəsinin diametri 15 sm, hündürlüyü 17,2 sm, oturacağıın diametri 7,5 sm-dir. Tapılmış 1 ədəd dəmir oraq və yaxud alət qalığı güclü deformasiyaya məruz qalmışdır. Alətin uc hissəsi ensiz, gövdəsi nisbətən enlidir, sonluğu isə sivrişəkildə aşağı qatlanmışdır. Çox ehtimal ki, bu sonluq hissə ağac dəstəyə keçirilən yer olmuşdur. Tapıntının saxlanmış hissəsinin uzunluğu 17 sm, eni 2-4 sm arasındadır.

Qəbir №4 – şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətli olub, iri həcmli təsərrüfat küpündən dəfn qabı kimi istifadə edilmişdir. Daxilindəki skeletin nizamı pozulsa da, yanında olan saxsı qablar nisbətən salamatdır. Dəfn küpünün özü isə qırmızı və az qum qarışıqlı gildən yaxşı bişirilmişdir. Küpün salamat qalmış uzunluğu 150 sm, eni 70 sm, oturacağıın diametri

40 sm-dir. İçərisindəki saxsı qablar 3 ədəd olub, vaza, kasa və küpə tipli qablarla müşayiət olunur. Vaza tipli saxsı qab qırmızı rəngli, təmiz tərkibli gildən yaxşı bişirilmişdir. Sadə biçimlidir. Nisbətən dərin, ağız hissəsi sadə və nahamardır. Qabın alt tərəfində ayaq

yerlərinin sınımış hissəsi qalmışdır. Çox ehtimal ki, ayaqları qab hazırlandıqdan sonra yapma üsulunda düzəldilmişdir. Bunu qabın daxilindəki batıqlar sübut edir. Səthi yaxşı hamarlanmışdır. Ölçüləri: ağzının diametri 30 sm, hündürlüyü 8 sm-dir (ayaqları istisna olmaqla). İkinci qab kiçik ölçülü kasa tipli qabdır. Nisbətən dərin, ağız kənarı sadə olub, daxilə əyintilidir. Daxilində çarxda fırlanmanın izləri aydın seçilir. Oturacağı yastışəkillidir. Açıq-qırmızı rəngli gili təmiz olub, yaxşı bişirilmişdir. Qabın səthinə solğun yaşıl rəngli nazik anqob qatı çəkilmişdir. Ölçüləri: ağzının diametri 17 sm, hündürlüyü 6,2 sm, oturacağının diametri 7,5 sm-dir. Küpə tipli qab da kiçik ölçülüdür. Dar boğazlı, şar şəkilli gövdəyə malikdir. Çiyin hissəsində qulp yeri qalmışdır. Çox ehtimal ki, qulp qabın ağız kənarı ilə çiyin hissəsini birləşdirmişdir. Şarşəkilli gövdəsi yastı oturacağı ilə tamamlanır. Qırmızı rəngli gili təmiz tərkibli olub, yaxşı bişirilmişdir. Qabın səthinə solğun, yaşıl rəngli nazik anqob qatı çəkilmişdir. Anqob qatı zəif olduğu üçün çox hissəsində tökülmüşdür. Kúpənin əl ilə, lakin səliqəli şəkildə hazırlandığı aydın müşahidə edilir. Ölçüləri: boğazının hündürlüyü 5 sm, gövdəsinin diametri 11 sm, oturacağının diametri 6,5 sm-dir.

Küp qəbirlərinin yerüstü əlamətlərinin olmamasına və onların yalnız torpaq işləri zamanı təsadüfən üzə çıxmasına baxmayaraq, indiyədək yüzdən çox küp qəbir nekropolunun aşkar edilməsini nəzərə alsaq, küp qəbirlərin həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində ən çox yayılmış qəbir tiplərindən olduğunu söyləyə bilərik [1, s. 41; 2, s. 25]. Uzun müddət mövcud olmuş (e.ə. VI - b.e. VIII əsrləri) bu dəfn adətinin Azərbaycan ərazisinə İrandan keçdiyini və həmin dövrdə İranın hakim dininin Zərdüştlük olduğunu əsas götürərək küplərdə dəfn adətini bu dinlə əlaqələndirmək doğru deyil. Ölüləri kúpün içərisində dəfn etmək ənənəsi Zərdüştlükdən xeyli əvvəl (e.ə. IV minillikdən başlayaraq) dünyanın müxtəlif bölgələrində tətbiq edilmişdir. Sadəcə bu dəfn adətinin Zərdüştlüyün əsas ehkamlarından birinə uyğun

gəlməsi, yəni müqəddəs torpağı meyitlə murdarlamamaq üçün saxsı küpdən istifadə edilməsi həmin dövrdə belə adətin İran ərazisində populyar olmasının səbəblərindən biri sayıla bilər. Küp qəbirlərdə dəfn zamanı iri təsərrüfat küpündən istifadə edərək onun içərisinə meyiti və qəbir avadanlığını yerləşdirirdilər. Dəfn küplərinin ağzı dəyirmi və qalın, boğazları alçaq, çiyinləri maili, gövdələri şişman və aşağıya doğru daralan, oturacaqları yastı olurdu [2, s. 100]. Dəfn zamanı həmin küpün ətrafına iri saxsı qablar düzülürdü. Bu qabların içərisinə çox vaxt müxtəlif qidalar qoyulurdu. Bəzi alimlər qabların içinə yemək qoyulmasını ruhun vaxtaşırı küpdən kənara çıxaraq qidalandığı inancı ilə əlaqələndirirlər [3, s. 32]. Dəfn küplərinin içərisinə də nisbətən kiçik həcmli saxsı qablar, bəzək əşyaları, müxtəlif silahlar və s. yerləşdirilirdi. Zaman keçdikcə qəbir avadanlığının həcmi və çeşidi də dəyişmişdir. Demək olar ki, digər küp qəbir nekropollarında olduğu kimi, Aşağı Ləki nekropolunda da küp qəbirlər qəbir kameralarına yan-üstə qoyulmuşdur. Bir çox hallarda küp qəbir nekropollarında qəbirlərin istiqamətlənməsində qeyri-sabitlik izlənilsə də, bəzən qəbirlərin eyni istiqamətə yönəldiyi nekropollara da rast gəlinir. Mingəçevirdəki küp qəbir nekropollarında olduğu kimi, Aşağı Ləki nekropolunda da bu sabitliyi müşahidə edirik. Nekropolda aşkar edilmiş dəfn küpləri (bəzi cüzi sapmalar istisna olmaqla) şərq-qərb istiqamətində idi. Çox pis vəziyyətdə tapılsa da, dəfn küpünün içərisindəki skeletlərin də istiqamətinin küpün istiqamətinə müvafiq olduğu ehtimal edilir (başları küpün ağzı, ayaqları isə oturacağına doğru). Ehtimal ki, küplərdəki bütün dəfnlər sol böyürləri üstə sıx bükülü vəziyyətdə icra edilmişdir. Tədqiq edilən küp qəbirlərinin demək olar ki, hamısında kömür qırıntılarına rast gəlinməsi burada dəfn adətinin icrası zamanı tonqal qalandığına nişanədir. S.Qazıyevin fikrincə, dəfn zamanı yanan od şər qüvvələrin qovulmasına xidmət edirdi [4, s. 9].

Aşağı Ləki küp qəbirlərinin tədqiqi göstərdi ki, bu nekropolda da dəfn zamanı küp qəbirlərdə dəfn adətinin bütün ənənələrinə əməl olunmuşdur. Bu qəbirlərdən əldə olunmuş arxeoloji materialların təhlili, aparılmış analogiyalar, dəfn adətinin müşahidəsi onların e.ə. II-I əsrlərə, yəni Qafqaz Albaniyası dövrünə aid olduğunu deməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012.
2. Нонешвили А.И. Погребальные обряды народов Закавказья. Тбилиси: Мецниреба, 1992.
3. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV-X əsrlər). Bakı: 2009.
4. Qazıyev S.M. İki küp və iki katakomba qəbri. Bakı: AAM, III bur., 1953.

А.Агаларзаде, М.Гусейнова
НЕКРОПОЛЬ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ АШАГЫ ЛЯКИ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об очередных погребениях, обнаруженных в 2005 году в некрополе Ашагы Ляки, который находится на территории одноименного села Агдашского района. Отмечается, что эти археологические находки являются продолжением археологических раскопок 2005 года.

Во время археологических раскопок в некрополе Ашагы Ляки были обнаружены многочисленные артефакты, состоящие из искусно изготовленных больших и малых керамических сосудов разной формы и назначения, предметов украшения, обломки железных оружия, остеологические остатки и т.д.

Анализ этих материалов и проведенные аналогии с другими синхронными могильниками позволяют датировать данные погребения Ашагы Лякинского некрополя II-I вв. до н.э.

A.Aghalarzade, M.Huseynova
ASHAGI LAKI NECROPOLIS OF CAUCASIAN ALBANIA

SUMMARY

The article deals with the new graves of the Ashagi Laki necropolis excavated in 2005, located in Agdash region, in the village of the same name. It is noted that these archaeological excavations were the continuation of the excavations conducted in 2005.

Numerous artefacts consisting of craftily made big and small stoneware of different shape and assignment as well as ornament items, fragments of iron weapons and osteological remains were found out during the archaeological excavations in Ashagi Laki necropolis.

The analyses of these materials and analogies with other graveyards of the same time allow us to relate these graves of Ashagi Laki necropolis to the 2nd-1st centuries BC.

AĞILIDƏRƏNİN SON TUNC-ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ QƏBİR ABİDƏLƏRİ

Şamil NƏCƏFOV,

*AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
shamil_necefov@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Ağıldərə, eneolit, son tunc-erkən dəmir dövrü, torpaq qəbirlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Агылыдере, энеолит, поздне бронзовый-ранне
железный век, грунтовые погребения.*

KEY WORDS: *Agilidere, Eneolithic, the Late Bronze - Early Iron Age, ground
burials.*

Ağıldərə arxeoloji abidəsi Tovuz rayonunun Aşağı Eyyublu kəndindən 1 km şimali-qərbdə, Zəyəm çayının sol sahilində, çay yatağından 1 km qərbdə N40°56'34.0'' E045°52'06.7'' və N40°56'33.9'' E045°52'07.2'' koordinatlarında yerləşmişdir. Dəniz səviyyəsindən 331 metr hündürlükdə aşkar edilmiş abidə Zəyəmçayın sol sahilindən 70-100 metr hündürlükdə alçaq, yastı təpələrin üzərindədir. Ərazidə əkinəyararlı boz qonur torpaqlar üstünlük təşkil edir.

Bakı-Tiflis-Ceyhan neft marşrutunun çəkilişi zamanı kəmərin 358 km-də aşkar edilmiş Ağıldərə abidəsində arxeoloji qazıntılar aparılmış və yaşayış yerindən aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri və eyni zamanda analoji materiallar əsasında abidənin son eneolit dövrünə aid olduğu müəyyən edilmişdir. Abidədən zəngin eneolit təbəqəsi (yer səthindən 60-105 sm qalınlığında olan alt təbəqəsi) aşkar edilmiş, təsərrüfat quyuları, ocaq yeri, dulus kürəsi, müxtəlif formalı və tipli saxsı məmulatları əldə edilmişdir. Saxsı məmulatları küpə, kuzə, xeyrə, kasa tipli qablardan ibarətdir [1, s. 11-12].

Arxeoloji sahənin 100 sm dərinliyində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tünd boz rəngli torpaq qatından arxeoloji materiallarla zəngin iki sallama qəbir aşkar olunmuşdur. Son tunc dövrünə aid olan iki sallama qəbir yaşayış yerinin VI-C, VII-C, VI-D, VII-D kvadratlarında tapılmışdır [1, s. 10].

1 №-li qəbir qazıntı sahəsinin VI C, VII C, VII D kvadratlarının kəsişməsində aşkar olunmuş (şəkil 1), qəbir kamerası düzbucaqlı formada olub küncələri oval-şəkilli idi. Şimal-şərq istiqamətinə uzanan qəbir kamerasının dərinliyi 0,95 m, qəbir kamerasının uzunluğu 2,05 m, eni isə 1,30 m-dir. Kamerada aşkar olunmuş insan skeleti sol böyrü üstə başı şimala tərəf yarımbükülü vəziyyətdə idi. Skeletin sağ əlinin sümüyü bükülərək üz hissəsinin yanında, sol əllərin sümüyü isə gövdəsi boyunca idi [1, s. 10]. Burada dəfn olunan ölünün

yanında çoxlu keramika məmulatı və bəzək əşyaları tapılmışdır. 1 №-li qəbirdə 8 ədəd saxsı qaba məxsus keramika parçaları aşkar edilmişdir. Saxsı məmulatları nümunələri küpə, qazan, çölmək, badya və kasa tipli qablardan ibarətdir. Qrafik işlər zamanı qabların formasını bərpa etmək mümkün olmuşdur. Bütün qablar düz oturacaqlı olub, şar formalı gövdəyə malikdirlər. Qabların üzəri cilalanmış və bəzilərində ornamentlər vardır (tablo III, şəkil 1-8). Qəbrin inventarı aşağıdakılardan ibarətdir:

-şarşəkilli gövdəli, düz oturacaqlı və ağız kənarı xaricə qatlanmış küpə. Küpəni səthi şüyrələnmiş və boğaz hissəsində çərtmə üsulla çəkilmiş doqquz paralel xəttlərdən ibarət naxışı var. Ölçülər: ağızının diametri – 15 sm; gövdənin diametri – 32 sm; oturacağın diametri – 14,5 sm; hündürlüyü – 35 sm (tablo III, şəkil 1).

-şarşəkilli gövdəli, düz oturacaqlı və ağız kənarı xaricə qatlanmış küpə. Küpənin səthi şüyrələnmiş və boğaz hissəsində çərtmə üsulla çəkilmiş altı paralel xəttlərdən ibarət naxışı var. Ölçülər: ağızının diametri – 17 sm (tablo III, şəkil 2).

-şarşəkilli gövdəli, düz oturacaqlı və ağız kənarı xaricə qatlanmış küpə. Küpənin səthi şüyrələnmiş və üzərində heç bir naxış işlənilməmişdir.

-səthi şüyrələnmiş və boğaz hissəsində çərtmə üsulla çəkilmiş dörd paralel xəttlərdən və bu xəttlərin aşağı və yuxarı hissələrində bir-birini əvəz edən dairələrdən ibarət naxışı olan küpə. Ölçülər: ağızının diametri – 14 sm; gövdənin diametri – 18 sm (tablo III, şəkil 4).

-şarşəkilli gövdəli, düz oturacaqlı və ağız kənarı xaricə qatlanmış küpə. Küpənin səthi şüyrələnmiş və üzərində heç bir naxış işlənilməmişdir. Ölçülər: ağızının diametri – 13 sm; gövdənin diametri – 15 sm (tablo III, şəkil 5).

-şarşəkilli gövdəli, düz oturacaqlı və ağız kənarı xaricə qatlanmış küpə. Küpənin səthi şüyrələnmiş və boğaz hissəsində çərtmə üsulla çəkilmiş iki paralel xəttlərdən və bu xəttlərin yuxarı hissəsində bir-birini əvəz edən dairələrdən ibarət naxışı var. Ölçülər: ağızının diametri – 13 sm; gövdənin diametri – 15 sm (tablo VI, şəkil 6).

-azca qaldırılmış çiyinli şarşəkilli korpusa malik və ağız kənarı xaricə qatlanmış düz oturacaqlı badya. Qabın səthi şüyrələnərək, çiyində çərtmə yolla çəkilmiş bir-birini əvəz edən buğda dənələrinə bənzər dairələr vasitəsilə naxışlanmışdır. Ölçülər: ağızının diametri – 15 sm; gövdənin diametri – 19 sm (tablo III, şəkil 7).

-ağız kənarı xaricə qatlanmış düz oturacaqlı badya. Qabın səthi şüyrələnərək, çərtmə yolla çəkilmiş üç paralel xətlər vasitəsilə naxışlanmışdır. Ölçülər: ağızının diametri – 23 sm; gövdənin diametri – 24 sm; oturacağın diametri – 6,5 sm; hündürlüyü – 13,5 sm (tablo III, şəkil 8).

Qəbirdə aşkar edilmiş bəzək əşyaları rəngarəng olmaqla bir neçə qrupa bölünür. Bunlar bilərziklər, asmalar, düymələr və muncuqlardır. Qeyd olunan bəzək əşyaları tuncdan hazırlanmışdır. Təkcə muncuqlar fərqli olaraq, metalla yanaşı daşdan, əqiqdən və pastadan düzəldilmişlər. Üzəri hamar, kəsikdə dairəvi olan bilərziklərin diametri 6,4 sm və 7,2 sm-dir (tablo I, şəkil 8, 9). Döyülmüş nazik tunc lövhədən kəsilmiş asmaların ortası qalın olub kiçik ölçülü deşikləri vardır. Beş ədəd asmaların fərqli cəhəti ortasında qabarıq silindrik

deşiklərin olmasıdır. Bu asmaların diametri 5,1 sm və 8,2 sm-dir (tablo I, şəkil 1-7). Mil formasında olan asmanın üfüqi qabarıq deşiyi və iki balaca şaquli deşikləri vardır (tablo I, şəkil 16).

Dairəvi formalı ilgəkli düymələrin diametri 2,4 sm – 2,7 sm olub, beş ədəddir (tablo I, şəkil 10-14). Muncuqlar isə tuncdan, əqiqdən, pastadan və daşdan hazırlanmış və müxtəlif formalıdırlar (tablo I, şəkil 17-24; tablo II, şəkil 1-10). Pasta muncuqlar isə bikonik, silindrik və ya çəlləkformalı olub, sadədir və ağ pastadan hazırlanmışdır (124 ədəddir) (tablo II, şəkil 12-40).

Şəkil 1. 1 və 2 №-li qəbirlər.

2 №-li qəbir qazıntı sahəsinin VI D kvadratında aşkar olunmuşdur [1, s. 10].

Birinci qəbirdən 30 sm qərbbə tərəf yerləşən 2 №-li qəbrin kamerası düzbucaqlı formada olub küncləri oval şəkillidir (şəkil 1). Şimal-cənub istiqamətində uzanan kameranın uzunluğu 1,5 m, eni 1,85 m. Bu qəbirdə iki insan skeleti aşkar edilmişdir. Skeletlərin yanında iki ədəd keramika nümunəsi tapılmışdır. Birinci ölüyə məxsus skelet sol böyrü üstə bükülmüş vəziyyətdə başı şimala tərəf idi. Güman edilir ki, skelet kiçik boylu qadına məxsusdur. Skeletin yanında dizləri qarşısında uşağa aid olan sümük qalıqları aşkar edilirdi. Burada tapılan saxsı məmulatı kameranın şimal-qərb küncündə idi [1, s. 11].

Qablar yaxşı bişirilmiş, tərkibində xırda torpaq dənəcikləri olan gildən düzəldilmişdir.

-ağız kənarı xaricə qatlanmış düz oturacaq və bikonik gövdəli küpə. Ətrafları dairəvi formadadır. Qabın boğazı orta hündürlükdədir. Qabın çiyində qulpu var. Qulp gövdəyə yaxın hissədə yumru, yuxarı hissədə isə lentşəkilli formalaşdırılmışdır. Qabın səthi şüurlənərək naxışlanmışdır. Küpənin boğazında üfüqi iki paralel çərtmə xətt var. Qabın çiyində isə

ikisi yuxarıda , ikisi isə aşağıda çərtmə yolla salınmış paralel xətlərdən və onların daxilində yenə həmin üsulla çəkilmiş üç dalğavari xəttədən ibarət naxış çəkilmişdir. Ölçülər: ağızının diametri – 10 sm; gövdənin diametri – 23,5 sm; oturacağıın diametri – 12 sm; hündürlüyü – 24 sm (tablo III, şəkil 9).

-azca qaldırılmış çiyinli şarşəkilli korpusa malik və ağız kənarı xaricə qatlanmış düz oturacaqlı kasa. Qabın səthi şüyrələrək, çərtmə yolla çəkilmiş iki cüt xəttlər vasitəsilə naxışlanmışdır. Ölçülər: ağızının diametri – 19 sm; gövdənin diametri – 21 sm; oturacağıın diametri – 7 sm; hündürlüyü – 11,5 sm (tablo III, şəkil 10).

Şəkil 2-8. Ağlıdərənin son tunc dövrü qəbirlərindən tapılan gil qablar

Şəkil 9. Qoyun başı biçimli saxsı qab qulpu

Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsi layihəsi ilə bağlı (SCPX layihəsi) kəmərin inşaatı ilə əlaqədar tikinti işlərindən əvvəl Ağlıdərə yaşayış yerində, yeni boru kəməri marşrutunun 357-ci km-də kəmər dəhlizinə düşən ərazidə təkrar arxeoloji qazıntı işləri və çöl tədqiqatları həyata keçirilmişdir [2, s. 1]. SCPX layihəsi ilə bağlı yeni arxeoloji qazıntı sahəsi seçilmiş və 88 metr uzunluğunda, 4 metr enində qazıntı üçün dəhliz ayrılmışdır. JPS kordinatlarına uyğun olaraq sahə metr hesabı ilə seçilmiş və 4x4 metr ölçüdə 22 kvadrata bölünmüşdür.

Arxeoloji qazıntılar 1-28 avqust 2014-cü il tarixlərində fasiləsiz aparılmışdır.

Sahənin 15-20 sm qalınlığında üst qatı, yəni əkin əkilmiş qatı texnika vasitəsilə qaşınaraq götürülmüşdür. Bu üst qatın torpağında bəzi orta əsr keramikalarına rast gəlinirdi ki, bunlar da heç bir elmi əhəmiyyət daşıyırdı. Abidənin 20-60 sm qalınlığında olan alt təbəqəsi son antik və ilk orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngindir [2, s. 2].

Arxeoloji sahənin 80-100 sm dərinliyində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tünd boz rəngli və çınqıllı torpaq qatından arxeoloji materiallarla zəngin tunc dövrünə aid daha dörd sallama qəbir aşkar olunmuşdur.

Qəbir abidələrindən tapılan maddi-mədəniyyət qalıqları zəngin olub son tunc-erkən dəmir dövrünə - e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə aiddir. Buradan aşkar edilən insan qalıqları dəfn qaydasına uyğun olaraq əsasən yarım bükülü və tük bükülü vəziyyətdə basdırılmışdır [2, s. 2].

3 №-li qəbir qazıntı sahəsinin 5-ci və 6-cı kvadratların kəsişməsində, 5-ci kvadratın cənub-qərb divarı yaxınlığından tapılmışdır. Qəbrin üzərində iri ölçülü çay daşlarına (30x20; 15x20 sm-lik) rast gəlinmişdir. Üst hissədə aşkar edilən bu çay daşları tək-tük atılmış, səpələnmiş formada idi, yəni səliqəli formada düzlməmişdi. Qəbrin üst daşları yer səviyyəsindən 40 sm dərinlikdə tapılmışdır. Bu qəbir torpaq qəbir olub, içərisinin sarı rəngli gilli torpağı ətrafın qara-boz rəngli çınqıllı torpağından seçilirdi. Qəbir kamerasının uzunluğu 155 sm (şərq-qərb istiqamətində), eni isə 145 sm (şimal-cənub istiqamətində) idi. Qəbir kamerasında gil qablar, insan skeletinin qalıqları və metal fraqmentləri aşkar edildilər. Qərb-şərq istiqamətli kamerada insan skeleti qəbir kamerasının uzununu boyunca uzadılmış vəziyyətdə tapıldı. O, qismən yaxşı vəziyyətdə olsa da kəllənin qalıqları və bir ədəd diş sümüyü olmaqla bud, onurğa və çanağın ayrı-ayrı hissələri tapıldı. Kəllənin qarşısında barmaq sümüklərinin tapılması onu göstərirdi ki, insan əlləri dirsəkdən üzünə qaldırılmış vəziyyətdə yarım bükülü dəfn edilmişdir. Onun qarşı tərəfində iri çay daşları qoyulmuşdur. Ayaq hissəsində isə 3 ədəd iri həcmli küpə qoyulmuşdur. Hər üçü yastı ağızlı və şişman gövdəli idilər. Bundan əlavə qəbirdən kiçik həcmli qazan, piyalə və xeyrə fraqmentləri də tapılmışdır. İnsan skeletinin qalan digər hissələri isə kameranın mərkəzindən əldə edilmişdir. İki ədəd metal fraqmenti -1 ədəd üzük qalığı və metal lövhələr qəbrin mərkəzi hissəsindən tapılmışdır. Dərinliyi 35 sm olan qəbir kamerası təmizlənən zaman 2 ədəd

tuncdan hazırlanmış xəncər tapıldı. 1-ci xəncər kiçik ölçülü olub başlıqla birlikdə tapılmış, 2-cinin başlığı isə yox idi. 1-ci xəncərin uzunluğu 13,5 sm, içlik hissə isə 2,3 sm idi. Başlığın d=3,5 sm idi. 2-ci xəncərin uzunluğu 15,5 sm, içliyin uzunluğu 3,5 sm, eni 3,5 sm idi.

Şəkil 10-12. Qəbirlərdən tapılmış muncuqlar, tunc xəncər, qolbaq və piləklər

4 №-li qəbir 3-cü kvadratın düz mərkəzindən tapılmışdı. Bu qəbir torpaq qəbir olub, yer səthindən 70 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir (şəkil 13). Şərq divarından 50 sm aralı olan bu qəbir formaca dördkünc olub içində tək-tək nizamsız atılmış çay daşları vardı. Qəbir kamerasında 4 ədəd gil qab aşkar olunmuşdur. Bunlardan 1-ci gen ağızlı, şar gövdəli qazan olub qəbir kamerasının şimal-şərq küncündən tapıldı. Kameranın şərq küncündə 3 ədəd küpə tipli qab bir cərgə boyu qoyulmuşdu. Kameranın torpağı sarı rəngli gilli idi və ətrafın xırlı torpağından seçilirdi. Qəbir kamerasının uzunluğu 100 sm (şimal-cənub istiqamətində), eni isə 110 sm (qərb-şərq istiqamətində) idi. Bu qablar götürüldükdən sonra daha 2 ədəd gil qab (cəmi 6 ədəd) aşkar edildi. Bunlar kiçik ölçülü boşqab və cam idi. Qəbirdə heç bir skeletə rast gəlinməmişdir. Kameranın dərinliyi 25 sm idi.

Şəkil 13. 4 №-li qəbir

5 №-li qəbir qazıntı sahəsinin 2-ci kvadratında kvadratın cənub-qərb divarına tərəf aşkar edilən qəbir torpaqdan olub yer səthindən 70 sm dərinlikdə tapılmışdır (şəkil 14). Qəbir kamerası içərisində gil qablar və insan skeleti aşkarlanmışdır. İnsan skeletinin əhatəsində tuncdan qolbaq, əqiq və pasta muncuqlar tapılmışdır.

Qəbirdə insan skeleti kameranın şərqində, gil qablar isə qərbində kəllənin yuxarısında düzülmüşdür. Qəbir kamerası daha çox dairəvi formada olub uzunluğu 170 sm, eni isə 155 sm idi. Qəbir kamerası içində heç bir daşa rast gəlinmədi. Qəbrin torpağı sarı rəngli yumşaq torpaq idi [2, s. 2].

Qəbirdən aşkarlanan insan skeleti keyfiyyətsiz halda qalmış, yalnız kəllə hissəsinin, qol və qabırğa sümüklərinin, bud sümüklərinin hissələri tapılmışdır. Skeletin vəziyyətindən aydın olurdu ki, qəbrə qoyulmuş meyit qərb-şərq istiqamətində, yarım bükülü vəziyyətdə, üzü cənuba dəfn edilmişdir. İnsan skeletinin boyun və sinə hissəsindən əqiq və pasta muncuqlar və 1 ədəd qolbaq və tuncdan asma tapıldı. Asma bəzəklər ürək formalı olub nazik tunc lövhədən hazırlanmışdır. Qəbrin döşəməsi suvanmışdır. Gil qab nümunələri 2 qazan, bardaq, 2 küpə, cürdək, boşqab olmaqla 7 ədəd idi.

Şəkil 14. 5 №-li qəbir

6 №-li qəbir qazıntı sahəsinin 4-cü kvadratında, kvadratın şimal-qərb divarının yanında, yer səthindən 50 sm dərinlikdə tapıldı (şəkil 15). Qəbrin üstündə cəmi 3 ədəd orta ölçülü daş qoyulmuşdur. Torpaq qəbrin içərisinin torpağı bərk gilli idi və çətin qazılırdı. Bu səbəbdən də qəbir kamerasından aşkar edilən insan skeleti pis vəziyyətdə qalmışdır və çətin təmizlənirdi. Qəbir kamerasının uzunluğu 130 sm (şimal-cənub istiqamətində) idi. Kameranın özünün dərinliyi isə 45 sm idi. Qəbir kamerasında aşkar edilən insan skeleti şimal-qərb – cənub-şərq istiqamətində idi. Böyük ehtimal ki, dəfn bu qaydada həyata keçirilmişdir. İnsan meyiti yarım bükülü vəziyyətdə, kəllənin üzü cənuba tərəf, sağ çiyini üstə dəfn edilmişdir. Skeletin boyun hissəsindən 1 ədəd iri ölçülü pasta muncuq, çanaq və sinə hissəsinin üstündən iri ölçülü obsidian daşı tapılmışdır. Bu daş işlənmişdir və ola bilsin ki, daşa bağlı inamla əlaqədar qoyulmuşdur. Qəbir kamerasında 3 ədəd qab-qazan, küpə, bardaq və müxtəlif gil qablara aid fraqmentlər aşkarlanmışdır. Çanaq hissədə 1 ədəd orta ölçülü daş qoyulmuşdur [2, s. 2]. Qəbirdən aşkar edilən insan skeletinin kəlləsi əzilmiş, yastılanmış formada idi və diz smüküləri çanağın yanında tapıldı.

Şəkil 15. 6 №-li qəbir

Arxeoloji sahənin tədqiqi zamanı eneolit dövrü təbəqəsinin dağıntıya məruz qalması müəyyən edildi. Arxeoloji sahədə vaxtilə aparılmış torpaq işləri və əkin zamanı zəngin olmayan üst təbəqələr (orta əsrlər və antik dövrə aid mədəni təbəqələr) ciddi zədələnmiş və qarışmışdır.

Arxeoloji sahədən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri içərisində eneolit dövrünə aid saxsı nümunələri kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir [2]. Əldə olunmuş saxsı məmulatlarının tipoloji və hazırlanma texnologiyasının analitik təhlili, ərazidə yaşamış tayfaların dulusçuluq sənətini yaxşı mənimsəmələri və tədqiq olunan abidədə bu sənətin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçildiyi aydınlaşır.

Arxeoloji sahədən aşkar olunmuş eneolit dövrünə aid biçin və kəsici alətlərin əksəriyyətinin çaxmaqdaşından hazırlanması diqqəti cəlb edir. Bu da son eneolit dövrünə aid abidələr ilə oxşarlıq təşkil edir. O cümlədən Böyük Kəsik yaşayış yerində bu tip alətlər əsasən çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Öz möhkəmliyi ilə seçilən çaxmaqdaşından qeyd

olunan kəsici alətlərin yüksək məharətlə hazırlanması daşışləmə sənətinin yüksək inkişafına dəlalət etməkdədir. Arxeoloji sahədən aşkar olunmuş iy başlığı son eneolit dövründə əkinçi və maldar tayfaların digər sənət sahələri ilə yanaşı toxuculuqla məşğul olduğunu göstərməkdədir. [1; 2].

Ağılıdərə nekropolunun qəbirləri Zəyəmçay [3], Həsənsu [4, s. 100-104] və Tovuzçay [5, s. 231] nekropollarının qəbirləri ilə eyniyyət təşkil edirlər.

Ağılıdərədə yalnız bir qəbir tipinə rast gəlinmişdir: torpaq qəbirlər. Aşkar edilən 6 qəbrin hamısı torpaq qəbir olmuşdur [1; 2]. Dəfn adətinin xüsusiyyəti kimi təzahür edən bu qəbirlər yalnız qəbirüstü örtüyün növünə görə daş örtüklü qəbirlərdən fərqlənmişlər.

Az sayda keramika nümunələrini çıxmaq şərtilə, saxsı qabların böyük əksəriyyəti dulus çarxında hazırlanmışdır. Ağılıdərə nekropolundan aşkar olunmuş əksər saxsı qablar tərkibinə narın və iri qum, xırda çınqıl qatılmaqla sadə dulus kürələrində bişirilmişdir. Qəbirlərdən aşkar edilən saxsı qabları istifadə məqsədlərinə görə iki qrupa bölə bilərik: təsərrüfat qabları və mətbəx-məişət qabları.

Qəbir abidələrindən tapılan birinci qrupa aid məişət keramikası dulusçuluq dəzgahında hazırlanmış əsasən qara və tünd boz rəngli gil qablardan ibarətdir. Buraya əsasən enli və ya şarvari gövdəyə malik qulplu və qulpsuz, bəzən isə qulp əvəzinə qabın boğaz və çiyin hissəsində göbəkvari çıxıntısı olan (belə çıxıntılar bir və ya bir neçə ədəd olur) qablar, dopular və küpələr, kasa və boşqablar, kuzə və bardaqlar, xeyrələr və s. daxildir.

Bu tip gil qablar Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin yayıldığı ərazilər eləcə də bütün Cənubi Qafqaz üçün səciyyəvidirlər [6, s. 10]. Belə qablara Qazax rayonunda Sarıtəpə [7, s. 9-10, 13-15], və Sarvantəpə yaşayış yerlərində, Eşşəktəpə nekropolunda [8, s. 140-150], Daşkəsən rayonu ərazisində Qoşqarçay sahilindəki kurqanlarında [9, s. 90-97], Ağstafa rayonunda Həsənsu son tunc-ilk dəmir dövrü nekropolunda [4, s. 100-104], Tavatəpə yaşayış yerində [10, s. 47-48], Qırağ Kəsəmən ilk dəmir dövrü yaşayış yerində [11, s. 550-551], Zəyəmçay və Tovuzçay nekropolları [3; 5] və Gədəbəyin əksər həmdövr yaşayış yerlərində [12], Muğan çölləri, Talış dağları ətəklərində Həsən Zəmini, Ağaevlər, Çilaxana, Şırşır, Veri, Xoca Davud Köprü, Coni, Şuquladərə, Kraveladidən [13, s. 65-75], Naxçıvanda [14, s. 15-20], Abşeronda [15, s. 81-90] və s. yerlərdə, indiki Ermənistanın Göyçə gölü hövzəsi, Gürcüstanın Samtavr qəbiristanlığı [16, cədvəl 5] və başqa yerlərdə geniş rast gəlinmişdir. Bu qabların üzəri yaxı –daha doğrusu incə cilalanaraq hamarlanmış və şüyrələnmiş, çox vaxt batıq xətlər və zolaqlarla, kəndirvari, sünbülvari və novlarla bəzədilmişdir.

Ağılıdərənin 3№-li qəbrindən 2 ədəd xəncər tapılmışdır. Bu xəncərlər ağac dəstəni yerləşdirməkdən ötrü saplağı və dəstəni başına keçirmək üçün günbəz formalı şəbəkəli başlıqlı xəncərlərdir [2, s. 2]. Bu xəncərlər A.İessenin ayırdığı dörd tipdən 1-ci tipə uyğun gəlirlər [17, s. 161-163]. Bu tip xəncərlərin tiyəsi yuxarıdan ağac dəstəyə bərkitmək üçün dilçəklidir [18, s. 38-39]. Tiyə dəstəyə üçbucaqlı şəbəkəli sağanaq ilə bərkidilmişdir. Çox böyük ölçüyə malik olan bu xəncərlərin başlığı Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən

tapılmış tunc xəncərlərin başlığı kimi torvari şəbəkələrlə bəzədilmişdir [19, s. 29-33]. Onların dəstəyinə birləşən yuxarı hissəsi əlavə tunc lövhə ilə əhatələnmişdir. Bu xəncərin istifadəsi zamanı onun dəstəyinin tərpənməsinə kömək edən əlavədir. Xəncərin dəstəyə keçirilən nazik hissəsinin sonunda dəşik vardır. Dəstəyinin sonuna keçirilən başlıqlar şəbəkəli olub günbəz şəkillidir. Bu tipə aid olan xəncərlərin ağac dəstəyinin sonuna tuncdan günbəzşəkilli şəbəkəli başlıq keçirilirdi.

Şəbəkəli başlıqlı tunc xəncərlərin oxşarları Dağlıq Qarabağdan da tapılmışdır [20, s. 40-47; 21, s. 162-163]. Bu tip xəncərlər 1 saylı Dovşanlı (4 ədəd), 1 saylı Axmaxı kurqanları ilə yanaşı Sarıçoban [22, s. 77], Göygöl, Xoşbulaq abidələrindən [9, s. 98-102], Gəncəçay hövzəsindən, Mingəçevirdən [23, s. 10, tablo II, şəkil a, b], Göyçə gölü hövzəsindən, o cümlədən Gürcüstandan [16, s. 44] da tapılmışdır. K.Kuşnaryova isə E.Reslerin qazıntıları əsasında Dağlıq Qarabağdan, Dovşanlı, Ballıqaya, Axmaxı kurqanlarından tapılan metal məmulatının, xüsusilə xəncərlərin Göygöl, Mingəçevir, Şəmkir ərazilərindən tapılan materialları təkrarladığını yazmışdır [20, s. 41-46; 21, s. 135-136, 162-163, 176].

Nekropolun qəbirlərindən əldə edilən muncuq məmulatının əksəriyyətini əqiq və pasta muncuqlar təşkil edir [1; 2]. Pasta muncuqlar çox zaman boru şəkilli olub, doğrama üsulu ilə hazırlanıblar. Qafqazda tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid abidələrdən bəzək əşyaları arasında belə formalı pasta muncuqlara tez-tez təsadüf olunur [24, s. 63].

Qeyd edək ki, Ağıldərə nekropolundakı qəbirlərin istiqaməti onlarda dəfn olunmuş meytlərin istiqamətinə uyğun müəyyən edilmişdir. Qəbir kameralarının çoxu şimal-cənub istiqamətində salınmışdır. 4 №-li qəbirdən skelet aşkar edilməmişdir [2, s. 2].

Nekropoldakı qəbirlərdə vahid istiqamət prinsipi bir qədər gözlənilmişdir. Belə ki, qəbir kameraları içərisində daha çox şimal-cənub istiqamətində salınan qəbirlərə rast gəlinir. Qəbirlərin əksəriyyətindən insan skeleti aşkar edilmişdir. Qəbirlərdəki skeletlərə yarım bükülü, bəzən də tam bükülü vəziyyətlərdə, sağ və sol çiyinləri üstə qoyulmuş hallarda rast gəlinmişdir [1; 2]. Qeyd edək ki, bu cür dəfnin izlərinə Azərbaycanın son tunc və erkən dəmir dövrünə aid əksər qəbir abidələrində rast gəlinir. Yalnız tək bir qəbirdən - 2 №-li qəbirdən iki skelet – qadın və uşaq skeletləri tapılmışdır. Ehtimal ki, bunlar ana və övlad olmuşlar [1, s. 10-11].

Ağıldərənin qəbir abidələrinin materiallarının əksəriyyəti orijinallığı baxımından seçilir. Amma buna baxmayaraq bu materiallar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində özünə oxşar analogiya tapır və eyni xronoloji dövrə aid edirlər [3, s. 543-549; 11, s. 550-552; 25, s. 55-61]. Dəfn adətləri və əldə edilən arxeoloji materialların təhlili əsasında Ağıldərənin torpaq qəbirlərini son tunc və erkən dəmir dövrünə - e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərinə aid etmək olar.

Ağıldərədə eneolit dövründə məskunlaşmış insanlar bur ərazidə uzun zaman yaşamış və özlərindən sonra zəngin maddi qalıqlar qoymuşlar. Lakin eneolit dövrünə aid qəbirlər tapılmamışdır. Ehtimal ki, öz ulu əcdadlarının yaşadığı ərazidən xəbərsiz olan Zəyəmçay hövzəsinin tunc dövrü sakinləri xeyli sonralar bu ərazidə öz dəfnlərini həyata keçirmişlər.

Qəbirlər bir-birinə çox da yaxın olmayan məsafədə salınmışdır. Bu onunla izah edilir ki, tapılmış qəbirlər nekropolun şimal sərhəddindən aşkarlanmışdır. Təpənin cənubunda sıx yerləşmiş yerüstü çay daşları bu ərazinin qədim qəbristanlıq olmasından xəbər verir. Qəbirlərin konkret kameraları mövcud olmuşdur. Qəbir kameralarının sərhədlərinin izlənilməsinin çətinliyi isə bir amillə-nekropolun torpağı ilə bağlıdır. Nekropolun qəbirləri eyni prinsip üzrə qurulmuş, sonra isə üstü və ətrafı tutduqları sahəyə müvafiq olaraq çay daşları, çınqıl, qum qarışıq torpaqla örtülmüşdür.

Ağıldərə yaşayış yerindən tapılmış son tunc dövrü torpaq qəbirlərinin və onlardan əldə edilən maddi-mədəniyyət qalıqlarının kompleks şəkildə tədqiqi bütövlükdə son tunc-ilk dəmir dövründə Zəyəmçay hövzəsində yaşamış qədim insanların tarixi-mədəni inkişaf səviyyələrinin öyrənilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov F.R. BTC marşrutunun 358-ci km-də Ağıldərə qədim yaşayış yerinin qazıntısının geniş hesabatı. Bakı: 2007, 43 səh.
2. Nəcəfov Ş.N. SCPX infrastruktur layihəsi ilə bağlı kəmərlər marşrutunun 358-ci km-də Ağıldərə yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar haqqında qısa elmi hesabat. AMEA, YTSAT sektoru. Bakı: 2014, 2 səh.
3. Nəcəfov Ş.N., Danyalov Y.M. Zəyəmçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrünə aid bəzi qəbir tipləri haqqında // Elmi axtarışlar, XV toplu. Bakı: "Səda", 2005, s. 543-549.
4. Hüseynov M.M., Nəcəfov Ş.N. Həsənsu nekropolunda arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: "Nafta-Press", 2013, № 1, s. 100-106.
5. Hacı Z.C. Tovuzçay nekropolunun bəzi qəbir abidələri haqqında // Elmi axtarışlar, XXII toplu. Bakı: "Səda", 2006, s. 231-232.
6. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н.э. Баку: 1989, ЭЛМ, 126 с.
7. Nərimanov İ.H., Xəlilov C.Ə. Sarıtərə arxeoloji qazıntıları (1956-cı il) // AMM, 1962, IV cild, s. 6-67.
8. Qaziyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957) // AMM, VI cild. Bakı: "Elm", 1962, s.140-150.
9. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку: «Агридаг», 1999, 180 с.
10. Müseyibli N.Ə. Tavatərə son tunc-ilk dəmir dövrü yaşayış məskəni haqqında / 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı: Nafta-Press, 2007, s. 46-48.

11. Hüseynov M.M. Qıraq Kəsəmən ilk dəmir dövrü yaşayış yeri haqqında // Elmi axtarışlar, XV toplu. Bakı: "Səda", 2005, s. 550-554.
12. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı: Azərb SSR EA nəşr-tı, 1959, 171 s.
13. Махмудов Ф.Р. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку: 2008, 216 с.
14. Вахşəliyev V.B. Şortəpənin son tunc və erkən dəmir dövrü keramikası // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: «Nafta-Press», 2012, № 2, səh.15-20.
15. Джафарзаде И.М. Археологические разведки на Апшероне // Изв. АН Аз.ССР, 1948, № 6, с. 81-94.
16. Чубинишвили Т.Н. Древнейшие грунтовые погребения Самтаврского могильника // КСИИМК, 1952, вып. 46, с. 54-61.
17. Иессен А.А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе // Изв. ГАИМК, вып.120, 1935, с. 7-226.
18. Погребова М.Н. История восточного Закавказья. Вторая половина II – начало I тыс. до н.э. (по археологическим данным). М.: «Восточная литература», 2011, 422 с.
19. Сəlilov B.M. Azərbaycanın qədim metalışləmə sənətinə aid yeni tapıntılar // Azərbaycan arxeologiyası, 2005, № 1-4, s. 29-33.
20. Джафарова Д.Г. Исследование оружия Карабахской группы Ходжалы-Кедабекской культуры // Azərbaycan arxeologiyası, Xəzər Universiteti nəşr-tı, № 1-2, 2008, s. 40-54.
21. Кушнарева К.Х. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе // СА, 1957, том XXVII, с. 135-177.
22. Сəfərov H.F. Azərbaycan e.ə.IV minilliyin axırı –I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı: «Elm», 2000, 183 s.
23. Qazıyev S.M. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan // AMM, II cild, 1951.
24. Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən aşkar edilən bəzək nümunələri // AMEA Xəbərlər: tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, № 9, 2008, s. 60-71.
25. Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay hövzəsinin bəzi qəbir abidələrinin xronologiyası barədə // Elmi axtarışlar, XXII toplu. Bakı: "Səda", 2006, s. 228-230.

Шамиль Наджафов

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ АГЫЛЫДЕРЕ ПЕРИОДА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ-РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

РЕЗЮМЕ

Археологический памятник Агылыдере находится на расстоянии 1-го км-а к северо-западу от села Ашагы Эйюблу Товузского района. Памятник расположен на левом берегу реки Заям, на расстоянии 1-го км от ее русла. Он был обнаружен во время строительных работ, связанных с прокладкой нефтепровода ВТС. В результате археологических раскопок, проведенных в июне 2005-го года на поселении Агылыдере был выявлен богатый слой энеолита. Во время археологических исследований в культурном слое были обнаружены также два впускных погребений периода поздней бронзы-раннего железа.

Во время осуществления проекта расширения Южно Кавказского Трубопровода на поселении Агылыдере, находящегося в коридоре газопровода (на 337-м км маршрута трубопровода) в августе 2014-го года были проведены очередные раскопки. Во время раскопок в культурном слое были обнаружены и исследованы еще четыре погребения, относящиеся к поздней бронзе-раннему железу.

Эти погребальные памятники, относящиеся к периоду поздней бронзы-раннего железа играют роль источника в деле изучения духовной культуры древних жителей Заямчайского бассейна.

Shamil Najafov

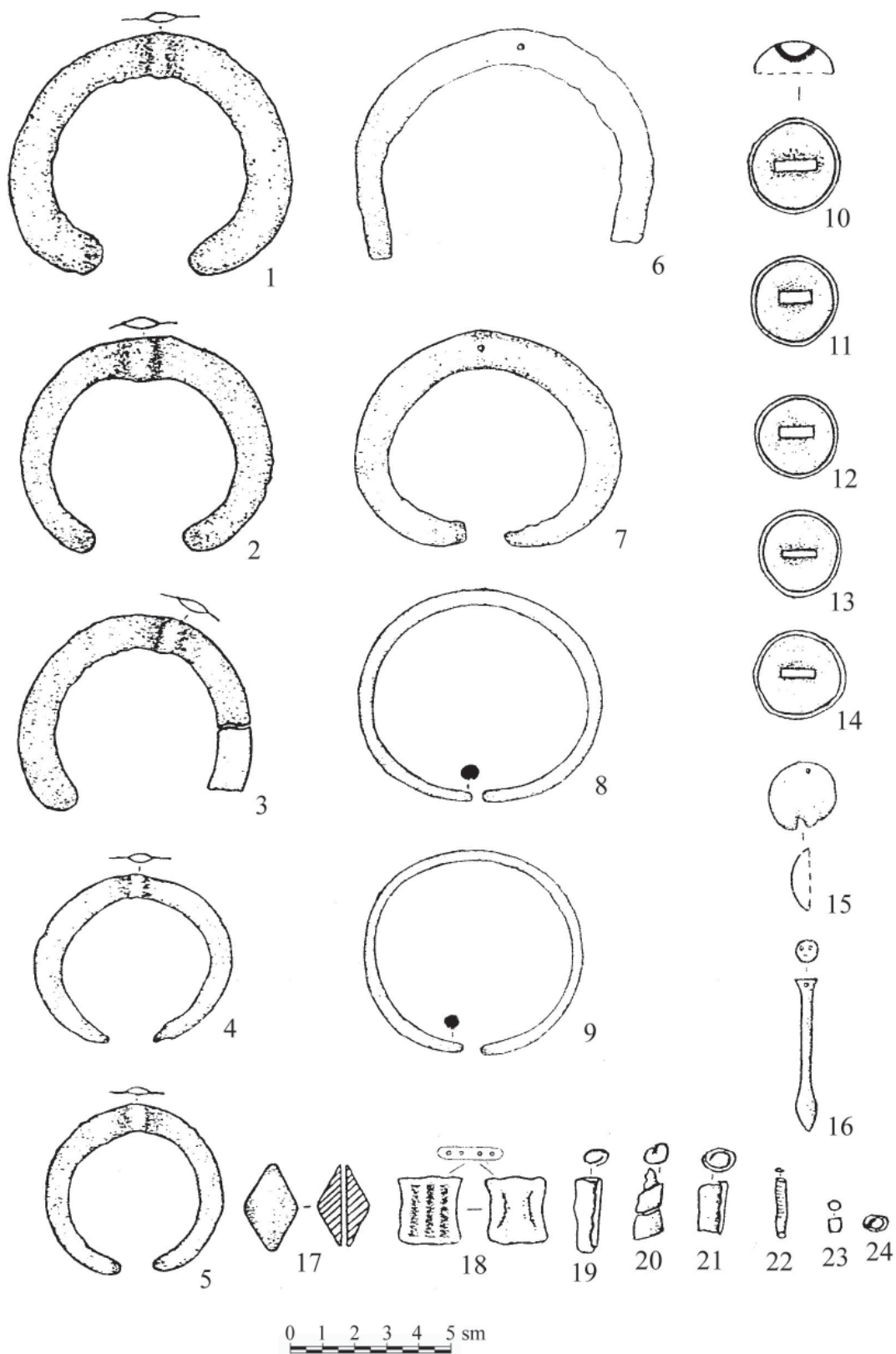
THE LATE BRONZE-EARLY IRON AGE GRAVE MONUMENTS OF AGHILIDERE

SUMMARY

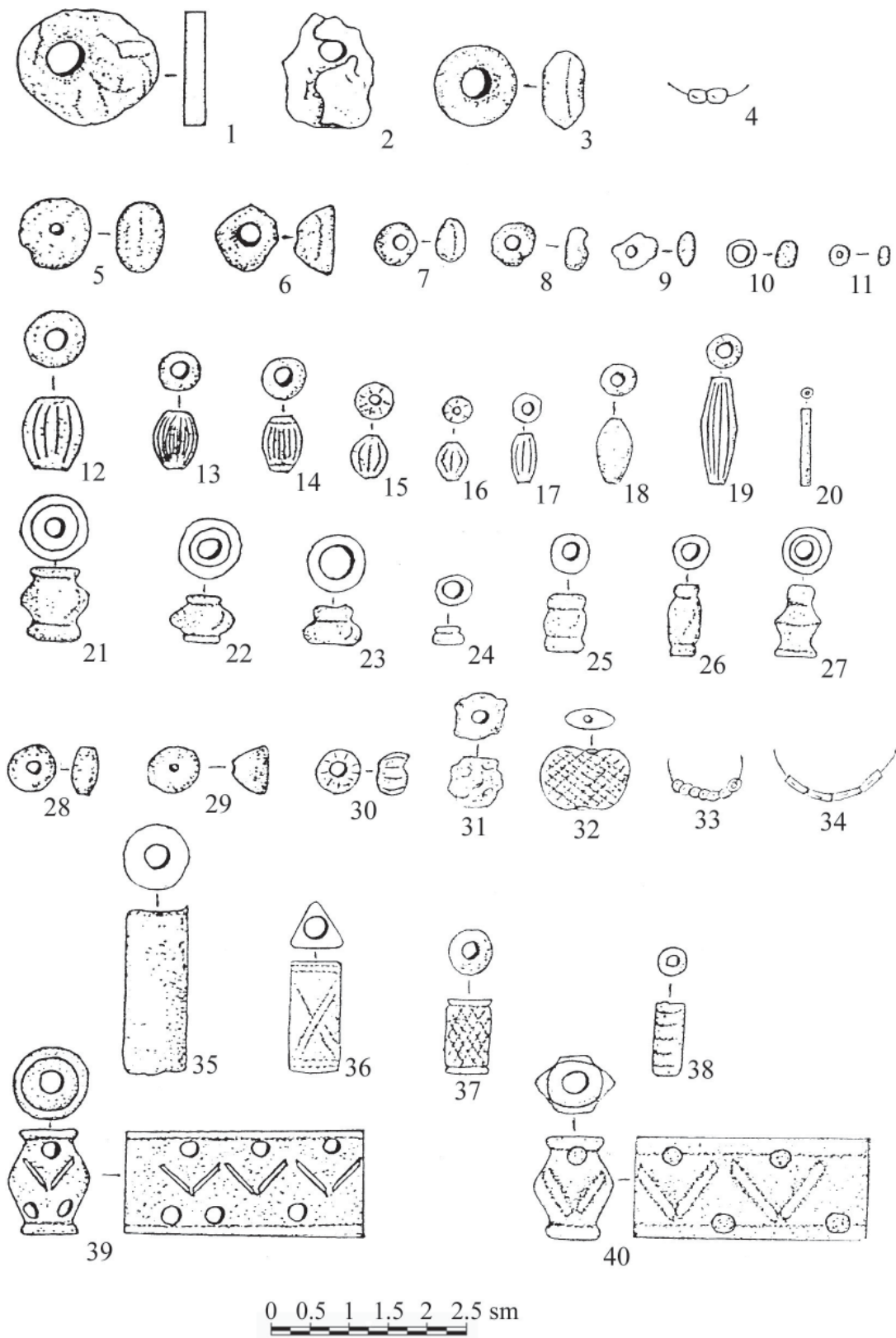
The Aghilidere archaeological monument is located at a distance of 1 km to the north-west from the village of Ashagy Eyyublu of Tovuz district. The monument is located on the left bank of the Zayam River, at a distance of 1 km from its riverbed. It was discovered during construction work related to the laying of the BTC oil pipeline. As a result of archaeological excavations conducted in June 2005, a rich layer of Eneolith was discovered on the Agylydere settlement. During archaeological research, two in-situ burials of the Late Bronze - Early Iron Age were also discovered in the cultural layer.

The next excavations were carried out in August 2014, during the expansion of the South Caucasus Pipeline project in Aghilidere settlement located in the corridor of the pipeline (on the 337th km of the pipeline route). Four more burials belonging to the late Bronze - Early Iron Ages were discovered and investigated.

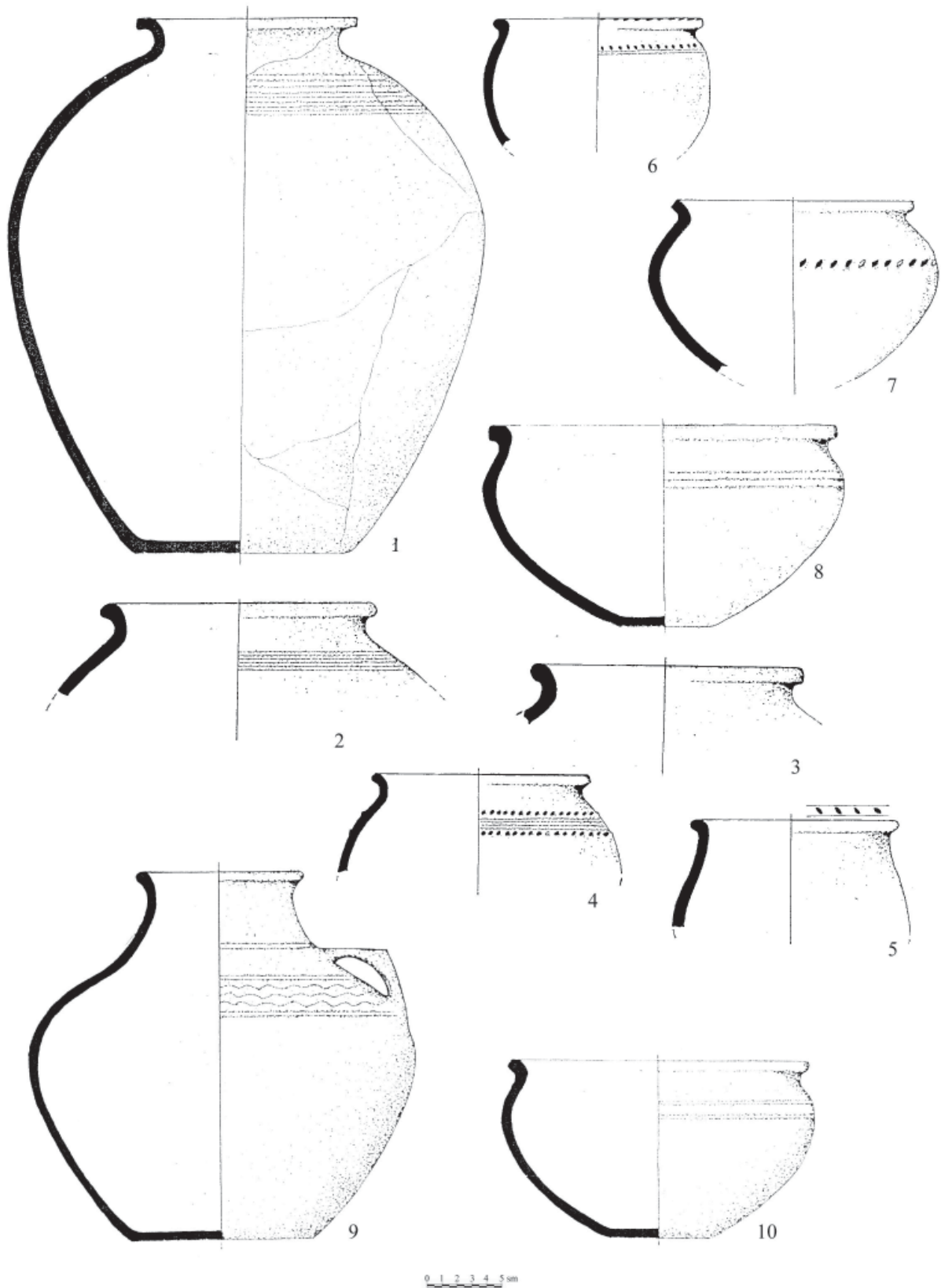
These burial grounds relating to the late Bronze -Early Iron Ages play a significant role as a source in studying the moral culture of the ancient inhabitants of the Zayamchay river basin.

Tablo 1

Tablo 2

Tablo 3

EKOLOJİK BUNALIMIN KÖKENLERİ

Kurt FARUK,

*Bakı Dövlət Universiteti, Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətsünaslıq kafedrasının doktorantı,
humanist30@bk.ru*

ANAHTAR KELİMELER: *Murray Bookchin, ekoloji, nüfus, texnoloji, kapitalizm, roma kulübü, ekolojik bunalım .*

AÇAR SÖZLƏR: *Mürrey Bukçin, ekologiya, əhali, texnologiya, kapitalizm, Roma klubu, ekoloji böhran.*

KEY WORDS: *Murray Bookchin, ecology, population, tecnology, capitalism, the Club of Rome, ecological crisis.*

Çevreye dair sorunların çevresel bir kriz haline dönüşmesi, müteakip süreçte de, devletlerin gündemine yerleşmesi; diğer bir anlatımla, çevresel sorunların küreselleşmesi olgusu son zamanlarda kitlelerin, insanların ortak kaderini ilgilendiren sorunlarla ilgilenmekten uzaklaşmış olması gerçeğiyle beraber 1970'li yılların ürünü olarak ortaya çıkmış bir durumdur. 1969 yılında Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri U Thant'ın, devletleri çevresel sorunlar karşısında beraber hareket etmeye çağırması sonrasında [1, s. 30-31] 1972 yılında Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nden Dennis L.Meadows başkanlığında bir grup bilim insanı, eğitimci, ekonomist, sosyolog, sanayici, ulusal ve uluslararası çalışandan oluşan Roma Kulübü isimli strateji geliştirme merkezi tarafından "Büyümenin Sınırları (The Limits to Growth)" adlı bir rapor yayımlanmıştır [2, s. 12].

Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nün Meadows ve ekibinin yürütmüş olduğu bu çalışmada World3 adlı bir model kullanılarak küresel ekonomik sistemin beş alt sistemi (başlığı) olan nüfus, sanayi üretimi, gıda, yenilenemeyen kaynaklar ve çevre kirliliği gibi beş temel değişken arasındaki etkileşim açıklanmaya çalışılmış ve bunların birbirleriyle olan bağlantıları araştırılmıştır [3, s. 311].

Araştırmanın zaman ölçeği 1900 yılından 2100 yılına kadar olacak şekilde belirlenmiştir. Bu rapora göre küresel trendlerin bu hızla devam etmesi gerek endüstriyel anlamda gerekse nüfus anlamında tahmin edilemez sonuçlar doğuracaktır. Nüfus artışının doğal kaynaklar üzerinde yarattığı büyük baskı nedeniyle dünya önümüzdeki 100 yıl içerisinde büyümenin sınırlarına ulaşmış olacaktır. Bir başka deyişle, bahsi geçen bu beş trend doğal büyümenin önüne geçtiği takdirde dünya taşıma kapasitesinin çok üstüne çıkacak ve ciddi tehditlerle karşı karşıya kalacaktır [2, s. 12].

Dünya ekonomisi ve çevreyi bir araya getirmesi adına bu çalışma ilk küresel modeldir. Bu çalışmanın çevre ve kalkınma adına yapmış olduğu öngörüler tüm dünyada yankı bulmuş, çalışma 30 dile çevrilerek milyonlarca kopyası satılmıştır. Raporu konu olan noktalar ulusal ve uluslararası arenada halen gündemdeki yerini korumaktadır, ancak kimi kesimlerce kaynakların tüketimi, azalması [2, s. 12] ve bu önerinin dayandığı modelin çok az değişkenle

kurulmuş olması gibi konularda kötümser bir yaklaşım içinde olduğuna dair değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu tepkilere karşılık olarak 1978 yılında Roma Kulübü tarafından Dönüm Noktasında İnsanlık Raporu'nda "Organik Büyüme" kavramlarının benimsenmesi ile gelişim çizgisini sürdürmüştür [1, s. 30-31]. Bütün bunlar bir tarafa bırakılırsa, sınırlı kaynaklarla sınırsız büyümenin imkânsızlığını vurgulayan bu rapor yeşil ekonominin de yapıtaşı olarak değerlendirilmektedir [2, s. 12].

Bu araştırmalara örnek olan ikinci bir yayın da Uluslararası çevre hukukunun gelişmesine katkıda bulunan en önemli girişim Stockholm Konferansı olmuştur. Bu konferanstan önce çevre hukukunun uluslararası hukukun bağımsız bir dalı düzeyine ulaştığı söylenemez. Eğer çevrenin hukuk yoluyla korunup geliştirilmesine bir başlangıç noktası alınacaksa, kuşkusuz en uygun kilometre taşı 1972 yılında Stockholm'de gerçekleşen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'dır: Böylece çevre sorunları ilk kez uluslararası bir konferansın temel konusu oluyor ve bu girişim ile birlikte uluslararası çevre hukuku alanında yeni bir süreç başlıyordu [4, s. 1].

Konferansta ülkeler kendi içlerinde az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler olarak ayrıma gitmişler, az gelişmiş ülkeler çevre sorunlarının sorumlusu olarak gelişmiş ülkeleri işaret ederek çözümün de onlar tarafından bulunması gerektiğini belirtmişlerdir. Ancak kendi içlerinde yaşadıkları ekonomik ve toplumsal az gelişmişliğin de çevresel sorunlara neden olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır. Konferansta:

- Yerleşim alanlarında çevre planlaması ve çevre yönetimi;
 - Doğal kaynaklar ve deniz kirliliği;
 - Uluslararası düzeyde çevreye zararlı maddelerin tanımlanması ve denetimi;
 - Çevre sorunları ile ilgili eğitim, bilgi, sosyal ve kültürel politikalar;
 - Çevre eylemlerinde ulusal örgütlerin mevcudiyeti
- ile ilgili tartışmalar yapılmıştır [2, s. 12-13].

Stockholm Bildirgesi sonuç olarak devletlerin, daha iyi bir çevre için insanların arzularını yansıtabilecek ya da bu arzuların gereklerini yerine getirecek olan, ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiş yükümlülüklerini belirlemek yerine, siyasi ve ahlaki açıdan söz vermelerini yansıtan, bağlayıcılığı olmayan ilkeler bildirgesini yeğledi. Yine de, bağlayıcı olmayan bir belge olmasına karşın, Stockholm Bildirgesi genellikle çağcıl uluslararası çevre hukukunun temeli olarak ele alınmaktadır. Bazı belirsizliklerine karşın bildirge yalnızca siyasi ve ahlaki bir metin olarak kalmayıp türlü ilkeleri bugün genel uluslararası hukuk içerisinde değerlendirilmeğe başladı; bunların içinde kimileri de devletleri bağlayıcı konuma geldi. Özellikle Stockholm Bildirgesi'nin 21. ilkesi zamanla katı hukuk (hard law) niteliğini kazandı. Ayrıca, Stockholm Bildirgesi pek çok iki taraflı ya da çok taraflı sözleşme ve diğer bağlayıcı belgelerin ortaya konması biçiminde ortaya çıkan uluslararası çevre hukukunun sonraki yıllarda gelişimi için bir temel sağladı. İlk olarak Stockholm Bildirgesi'nde dile getirilen çok sayıda ilke ve kavram yalnızca uluslararası çevre antlaşmalarının girişinde yer almakla kalmadı, başka bağlayıcı hükümlerde, hatta çeşitli ülkelerin anayasalarında ve iç hukuklarında etkisini gösterdi [5, s. 614].

Akabinde BM Çevre Programı'nın (UNEP) kurulmasıyla birlikte Akdeniz'in korunması öncelikli hedefler içine alınmış, 1974 yılında da "Bölgesel Denizler Programı Faaliyet Merkezi" kurularak Akdeniz Eylem Planı (MAP) tasarısı hazırlanmıştır. Akdeniz'e kıyısı olan 16 ülke

tarafından Barselona’da yapılan hükümetler arası toplantıda kabul edilen plan bugün 21 Akdeniz ülkesi ve AB tarafından yürütülmektedir. Akdeniz’de yaşanan çevresel sorunları disiplinler arası ve bütüncül bir boyutta ele almak ve bölgesel düzeyde işbirliğini sağlamak amacıyla kabul edilen plan 1992 yılında düzenlenen Rio Konferansı’nın ardından sadece deniz kirliliğini önleme üzerine hazırlanmış bir çalışma olmaktan çıkarak Akdeniz Bölgesi’nde sürdürülebilir kalkınmayı hedefleyen bir plan halini almıştır. Bu bağlamda belirlenen temel amaçlar:

- Deniz kirliliğini incelemek ve kontrol etmek;
 - Doğal kıyı ve liman alanlarında sürdürülebilir yönetimi sağlamak;
 - Çevreyi sosyal ve ekonomik kalkınmaya entegre etmek;
 - Deniz çevresinde ve kıyı bölgelerinde kirliliği önlemek ve azaltmak, kara ve deniz kaynaklı kirliliği mümkün olduğunca engellemek;
 - Doğal ve kültürel mirası korumak;
 - Akdeniz’e kıyısı olan ülkeler arasında iş birliğini güçlendirmek;
 - Hayat kalitesinin artırılmasına katkıda bulunmak
- olarak belirlenmiştir [2, s.13].

1992 Rio Konferansı ve 2002 Johannesburg Zirvesi gibi kırılma noktaları bu sürecin farklı dönemleri olmuştur. Ancak ne var ki, bütün bu gelişmeler mevcut düzen konseptindeki kapsamlı bir değişimi ifade eder nitelikte olamamıştır. Temel referansları çevre korumacılık olan bu girişimler mevcut çevre sorunlarının çözümü için spesifik nitelikli çözüm önerileri getirmiş, fakat, üretim ve tüketim kalıplarında gerçekleştirilmesi gereken bütüncül bir değişimi ifade etme cesaretini gösterememişlerdir. Oysa ki, genelde ekoloji hareketi, özelde ise derin ekoloji yaklaşımı, devletleri aşan çevre sorunlarının ötesine geçerek, mevcut paradigmanın ortaya çıkardığı tahribatı bütüncül bir bakışla ele almak, insanın bugünkü doğa algılamasının hâkimiyetine alternatif bir paradigma yaratmak iddiasında olmuştur [6, s. 131-132].

Devletlerin aldığı bu kararlar ekolojinin çözümünden çok uzaktır. Zira Murray Bookchin’in de deyişiyle çevreci hareket ve ideolojilerin ya da devletlerin insanlara ahlak nutuklarını çekmelerinin ve onların kişisel tutum ve yaşam tarzlarında değişiklik yapmaları çağrılarında buldukları sürece, kararlı bir toplumsal eylemin gerekliliğini görmemizi engellemektedir ve kapsamlı bir toplumsal değişim için verilen mücadeleyi sadece rotasından saptırırlar [7, s. 9].

Ve Bookchin, kör piyasa güçlerine ve acımasız rekabete dayanan iktidar odaklarından etik taleplerde bulunmaz, çünkü sonuçsuz kalacağını belirtir. Çünkü “iş dünyası”na ekolojik bir duyarlılık kazandırmak, onu hiç olmazsa ekolojik açıdan olumlu kimi etkinliklere özendirmek, yırtıcı köpekbalıklarından otlar beslenmelerini “rica etmek”ten ya da aslanları kuzularla barış içinde yaşamaya “ikna etmeye” çalışmaktan farksızdır. Ayrıca bu talep günümüzde hüküm süren asıl iktidar ilişkilerini gözlerden saklar [7, s. 12].

Eğer geçmiş kuşak kendinden önceki kuşakların yol açtığı tüm zararları geride bırakacak biçimde gezegenin yağmalanmasına tanık olmuşsa, artık çevrenin tahribatının geri dönüşü olmayan bir yola girmeye başlamıştır. Bu nedenle, ekolojik bunalımın köklerine acımasız bir dürüstlikle bakmalıyız. Zaman geçiyor ve daha geri dönüşü olmayan bir yola girmeden önce insanlıkla doğa arasındaki dengeyi yeniden kurmamız için fırsat olabilir [8, s. 57].

Toplumun tahrip gücü insanlık tarihinde eşi olmayan bir düzeye erişmiştir ve bu güç neredeyse sistematik olarak tüm canlı dünya ve onun maddi temelleri üzerinde duygusuz bir yıkım aracı olarak kullanılmaktadır. Hemen her bölgede hava ve akarsular kirletilmekte, toprak çoraklaştırılmakta ve aşındırılmaktadır, yabancı yaşam tahrip edilmektedir. Kıyı bölgeleri ve hatta deniz dipleri yaygın kirlenmeden kurtulamıyor. İnsan dâhil tüm canlı varlıkların yaşamını sürdürebilmek ve yenileyebilmek için bağlı olduğu karbon ve nitrojen çevrimleri gibi temel biyolojik çevrimler uzun dönemde daha kötü sonuçlara yol açacak geri dönülmez bir yıkım noktasına getiriliyorlar. Birleşik Devletler’de ve tüm dünyada nükleer reaktörlerin yerden mantar gibi bitmesi milyonlarca insanı olabilecek en kanserojen ve mutajen faktörlerin bazıları karşısında savunmasız bırakmaktadır [8, s. 55].

O halde ekolojik bunalımın kökleri teknolojinin gelişmesinde mi yatıyor? Teknoloji, makineleri ve teknik süreçleri zararlı hale getiren derinlerdeki toplumsal koşulları gözardı etmek için uygun bir hedef haline getirmiştir. Teknolojinin yalnızca çevreyi yıkmakla kalmadığını, aynı zamanda onu iyileştirdiğini de unutmak ne kadar kolaydır. İnsanlıkla doğa arasındaki denge açısından son derece yıkıcı tekniklerin ve teknolojik yaklaşımların var olduğu elbette doğrudur. İnsanlığın gerek duyduğu şey, ileri teknolojileri toptan devre dışı bırakmak yerine teknolojiyi toplum ve doğal dünyanın yeni bir ahengine katkıda bulunacak ekolojik ilkelere göre düzenlemek, hatta daha da geliştirmektir [8, s. 57-58].

O zaman ekolojik bunalımın kökleri nüfus artışında yatıyor olabilir mi? Bu tez Birleşik Devletler’deki ekolojik eylem hareketleri tarafından ortaya atılan en huzur bozucu ve birçok bakımdan en sinsi tezdır. Burada basmakalıp istatistikler ve kıyaslamalar zemini etrafında dönen, “nüfus artışı” denen sonuç bir nedene dönüşür. İkinci derecede önem taşıyan bir soruna öncelik verilerek ekolojik bunalımın temel nedenleri karanlıkta bırakılmaktadır.

Murray Bookchin’e göre ekolojik bunalım konusunda önceliğin dünya nüfusunun %7’sinden azını oluşturduğu halde dünya kaynaklarının %50’den fazlasını tüketen ve son zamanlarda kendi çevreleriyle duyarlı bir denge içinde yaşayan üçüncü dünya ülkelerini yerinden etmekle meşgul bir ulus tarafından böyle bir sonuca, yani “nüfus artışına” verilmesi edepsizlikten başka bir şey değildir [8, s. 58].

Murray Bookchinin de dediği gibi, yüzyıllardan beri devam eden bu sorunlardan nüfus, teknoloji, sanayi üretimi, gıda, yenilenemeyen kaynaklar tek başlarına ekolojik bunalımın kökenlerini oluşturmazlar.

Bunlar sadece zararın oluşmasına yardımcı olurlar, fakat ana etki olamazlar. O zaman ekolojik bunalımın kökenlerini neler oluşturur. Murray der ki, öncelikle, ekolojik sorunlarımızın hemen hepsi kökleşmiş toplumsal sorunlardan kaynaklanır. Ve bunun çözümüne giden ana yol da toplumsal niteliktedir. Daha somut bir şekilde ifade etmek gerekirse, doğal felaketler sonucu ortaya çıkan ekolojik altüst oluşlar ayrı tutulmak kaydıyla günümüzde yaşadığımız ciddi ekolojik altüst oluşların temelinde ekonomik, etnik, kültürel, toplumsal cinsiyete dayalı ve benzeri çatışmalar yatmaktadır [9, s. 9].

Ayrıca ekolojik sorunları toplumsal sorunlardan ayırmak hatta bu ikisinin birbirleriyle olan kritik önemdeki ilişkisini küçümsemek ya da bu ilişkiyi yalnızca göstermelik olarak kabul etmek büyüyen çevre krizinin kaynaklarını hatalı biçimde yorumlamak anlamına gelecektir.

Aslına bakılırsa, insanların toplumsal varlıklar olarak birbirlerine nasıl davrandıkları ekolojik krizi kontrol altına alma açısından kritik bir önem taşır. Bu gerçeğin açıkça farkına varamadığımız takdirde, doğal dünyaya hükmetme fikrini ortaya çıkaran şeyin yaşadığımız toplumun her zerresine nüfus eden hiyerarşik zihniyet ve sınıf ilişkileri olduğunu da göremeyiz [9, s. 10].

Bu bakış açısına göre; mevcut toplum ve ona egemen olan akıldışılıklar dikkatli bir şekilde anlaşılmadan, bu ekolojik sorunların çözülmesi şöyle dursun, anlaşılması bile mümkün değildir [9, s. 9]. Son yıllarda ve son zamanlarda tanık olduklarımızı göz önünde bulundurduğumuzda bunun doğru olduğunu görürüz, bu olgunun nedeni insanın insan üzerinde tarih boyunca kurduğu tahakkümün toplumdan doğaya sıçramış olmasıdır. Tahakküm olduğu gibi toplumsal yaşamdan kaldırılmadıkça ve yerine gerçekten toplulukçu, eşitlikçi ve paylaşımcı bir toplum geçirilmedikçe, bugünkü toplum engin ideolojik, teknolojik ve sistemsel güçlerini kullanarak çevreyi, giderek bütün biyosferi tüketmeyi sürdürecektir.

Bu yüzden, bugün tahakküm düşüncesi gençler ve yaşlılar arasındaki ilişkilerde, erkek ve kadın arasında, eğitim kurumlarında, işyerlerinde, doğaya karşı aldığımız tutumda kendini gösterir. Toplumda, gündelik yaşamlarımızda tahakküm düşüncesinin ortadan kaldırılması bilincini geliştirmek her zamankinden daha büyük önem taşımaktadır. Ayrıca kapitalizm diye adlandırdığımız modern piyasa toplumunun ve onun öteki-ben'inin, yani "devlet sosyalizmi"nin tarihten günümüze gelen tahakküm sorunlarını bir bitim noktasına getirdiklerini söyleyebiliriz [7, s.10]. Piyasa ekonomisini ve kapitalist yayılmayı yönlendiren "Ya Büyü Ya Öl" yasası karmaşık canlı türlerinin, bu arada insanın doğal temellerini yok etmektedir. Bunu günümüzde de çok rahatlıkla görebiliyoruz.

EDEBİYAT

1. Sanem Yardımcı. "İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji Ve Toplumsal Ekoloji" Yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi: 2006.
2. Ceren Aksu. Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre, Güney Ege Kalkınma Ajansı, 2011.
3. Mustafa Özçağ, Hakan Hotunluoğlu. "Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Boyut: Yeşil Ekonomi" // CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:2, Haziran 2015.
4. Özdek Yasemin. İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı. Ankara: TODAİE Yayını, 1993.
5. Marc Pallenaerts. Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre (çev.: Bülent Duru).
6. Arş. Gör. Orçun İmga. Küreselleşen Çevresel Krize Hakim Paradigma Dışı Bir Bakış Olarak Derin Ekolojik Yaklaşım.
7. Murray Bookchin. Toplumu Yeniden Kurmak. İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2013.
8. Murray Bookchin. Toplumsal Anarşizm mi Yaşamtarzı Anarşizm mi. İstanbul: Kaos Yayınları 1998.
9. Murray Bookchin. Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm. İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2013.

Kurt Faruk
EKOLOJİ BÖHRANIN MƏNŞƏYİ

XÜLASƏ

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı hərəkət və ideologiyalar, dövlət müəssisələri ekoloji böhranın mənşəyini düzgün şərh edə bilmirlər. Ekoloji böhranın əsl səbəbi müəyyən edilmədiyi üçün ona qarşı mübarizə üsulları da təsirsizdir. Bu, xəstəni müayinəsiz müalicə etməyə bənzəyir. Ekoloji böhranın mənşəyini hərtərəfli müəyyən edən Mürrey Bukçin sosial münasibəti böhranın əsas səbəbi kimi görür.

Məqalədə göstərilir ki, çöküntünün əsl səbəbi əhali, texnologiya, sənaye istehsalı, qida, bərpa olunmayan resurslar deyil, hökmranlıq, iyerarxiya, ailədaxili, şəxsi, cinsi, dini və sosial münasibətlərdir. Müəllifə görə, Bukçinin sosial ekoloji fəlsəfəsinin dərkini bizi bu böhrandan xilas edəcək və insanlara daha yaxşı bir həyat bəxş edəcək.

Kurt Faruk
ORIGINS OF ECOLOGICAL CRISIS

SUMMARY

Environmental movements and ideologies, governmental establishments are away from properly interpreting the origins of environmental crisis. As the real rationale of environmental crisis has not been determined, all methods of fighting against it are ineffective. It is like treating a patient without prior examination. The point that distinguishes Murray Bookchin, who has thoroughly determined the origins of environmental crisis, is that he sees social relationship as a main reason for the crisis.

Consequently, population, technology, industrial production, food, non-renewable resources are not real causes of the slump, but domination, hierarchy, and family, personal, sexual, religious and social relationships. According to author comprehension of social environmental philosophy of Bookchin will save us from this crisis and provide a better life for people.